

74.26 8.19-63 R. 1

C 900

З. С. СУРАЗАКОВА

**ИЗЛОЖЕНИЕГЕ
КЕРЕКТҮ
СТАТЬЯЛАРДЫҢ
Ј У У Н Т Ы З Ы**

ОРТО ДО ЖЕТИҢЫЛДЫҚ ШКОЛАДОРДЫҢ
ҮРЕДҮЧИЛЕРИНЕ БОЛУШТУ БИЧИК

ГОРНО-АЛТАЙС
1959

З. С. СУРАЗАКОВА

ИЗЛОЖЕНИЕГЕ КЕРЕКТҮ СТАТЬЯЛАРДЫН ЈУУНТЫЗЫ

ОРТО ЛО ЈЕТИЈЫЛДЫК ШКОЛДЫН
ЎРЕДҮЧИЛЕРИНЕ БОЛУШТУ БИЧИК

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1959

~~81.631.0-922~~ 44.268.19-632.1

C-900

A4774 Z

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

5-C3C-4KED

КИРЕ СОС

Бу жуунты үредүчилерге изложение бичип үредер урокторын өткүрерине болушту бичик.

Жуунтыга кирген тексттер «Пионерский правда» газеттин материалдарынан, советский писательдердин, классиктердин произведениелеринен ле гран ары жанынын прогрессивный писательдеринин произведениелеринен алынган.

Биографический очерктер ле атту-чуулу ученылардын жүрүминен алынган материалдар, гражданский жуудан ла Ада-Төрөл учун Улу жуудан алынган куучындар, эпизодтор, советский улустын героический подвигтери керегинде куучындар үренчиктерди патриотический күүн-санаалу эдип воспитывать эдерге үредүчилерге болушун жетирер.

Жуунтынын бастыра материалдарын V, VI ла VII класстарга бөлүп салган.

V класста өткүрер изложениелердин тексттери куучындап бичиирине берилген. Ле олорло коштой кыскарта описаниелү куучындар берилген.

VI-чы класска алынган куучындарга көргүзүп, журап бичигедий куучындар (описание) база кожулган.

Тегин план аайынча бичигениле коштой, үренчиктер колбулу план тургузып, изложение бичип јат.

VII класска берилген тексттерде дезе, 5-чи ле 6-чы класстарга берилген куучындардан башка, художественный произведениелердин геройларынын кылык-јанын (характеристиказын) беретен куучындар кожулган. Кажы ла класска сочинениелердин темалары берилген.

Жуунтыда божодо айдылбаган куучындар бар. Балдар олордын учын бойлары сананып табар учурлу. Жуунтыда јылдыг өйлөри керегинде куучындар бар. Бу куучындарды өдүп турган өйлөргө келиштире бичиир керек, ненин учун дезе үренчиктер изложениени бичиирде өйдин кубулганын бойлары шиндеп көргөнин кожуп бичизин. План турпузатан иш, эпиграф табатаны,

словарный иш үренчиктерди јаан класстарда сочинениелер бичири ишке көчөрине белетейт.

1. Изложение бичип үредеринин методиказынын бир канча сурактары

Изложение бичип үредер ишти эки часка өткүрер. Изложение бичириине белетеерин баштапкы часта өткүрер.

Экинчи часта үренчиктер изложениени бичип ле бичигенин бойлоры шиндеп көрөр.

Айылдын ижин изложение бичири иштег озо берер керек.

V класстын үренчиктери изложениенин планын тургузарын жакшы үренип алар учурлу. Текстти бөлүктөргө түргөн үлеерин ле ологро бажалыктар табарын үренчиктер база бу класста билип алат.

Үренчиктерди жүзүн-жүүр бажалыктар табарына үредер керек. Бажалыктарды суракту эрмектерле тургузала, оного олоорды табылу ла кыйгылу эрмектерден турган бажалыктарла солыыр, төло эрмектег турган бажалыктарды адалганду эрмектерле солыыр. V класстын үренчиктерине «адалганду» эрмек дегени жарт эмес, онын учун бажалык ондой эрмектег турза, оны «тегин бажалык» деп айдар керек.

V класста тексттин планын тургузатан ишти мынайда өткүрер:

1. Озо баштап балдарга белен план берилер.

2. Онын кийининде планды үренчиктер үредүчиле кожо тургузар. Ол планды мынайда тургузар: үредүчи бир канча үренчиктерден сураар, олоордын карууларынан эн жакшызын талдап, доского бичири, үренчиктер оны бойлорынын тетрадытарына бичип алар.

3. Арт учында үренчиктер планды үредүчинин болужы жогынан бойлоры тургузар.

Үренчиктер текстти бөлүктөргө бөлүп болбой турган болзо, олоорды «жайым диктант» (свободный диктант) ажыра таскадар керек. Мынайда эткенде, изложение бичигенде чилеп, текстти бүткүлгө кычырар, оного бөлүктөп кычырып, кажы ла бөлүгине бажалык табар.

VI класста изложениенин төс задачазы описание болуп жат. Үренчиктерди куучыннын төс шүүлтезин ылгап табарына темиктирер. Мында жагыс ла тегин планла иштеер эмес, же колбулу планла иштеер керек. Колбулу план тургузатаны — ол тексттин төс лө эчени бөлүктөрин ылгаштырары болуп жат. Колбулу планды тургусканда, үренчиктер куучыннын содержаниезин үч төс бөлүккө бөлүүрине үренет: **вступительный, төс лө заключительный.** Заключительный бөлүгине үренчикте произведенийенин төс шүүлтези аайынча бойлорынын санаа-шүүлтезин ле шинжилеп көргөнин кожот. Колбулу планды мынайда тур-

гузар: озо баштап тегин план тургузар, онон оны колбулу план эдип кубултар. Берилген текстке кандый план тургузарын үредүчи бойы билер. Үренчиктер тегин планды тургузарга үренип алган сонгында, оморды колбулу план тургузарына үредер. Жуунтыда тегин де, колбулу да планду тексттер берилген.

VII класста үредү жылдын экинчи бөлүгинен ары үренчиктер кандый ла кеберлү планды тургузарын билер учурлу.

II. Изложение бичип үредер урок

Бүгүн изложение бичиригер деп, үредүчи баштапкы урокто айдар: Доскодо число бичип, изложениенин бажалыгын бичиир. Онын кийининде оморло беседа өткүрилер. Бу беседада үредүчи берилген үзүктин төс учурын (содержаниезин) үренчиктерге куучындап, өйди, эпоханы, айалганы айдат. Изложениенин текстинде айдылган учуралдарга түней учуралдарлу кандый бичик кычырганын үредүчи үренчиктерден сурайт. Беседа өткүрер тузунда орфографический жанынан жарт эмес ле уур сөстөрди жарттап, доского бичип берер. Онын кийининде текстти мендебей жарт эдип кычырар керек.

Онон коллективно план тургузар. Кандый план тургузарын, планды кандый эрмектерле тургузарын үредүчи айдып берер. План тургузарына ол текстти экинчи катап бөлүктеп кычырар. Бөлүктерди үредүчи ажындыра темдектеп алар учурлу. Кажы ла бөлүкке тургузылган сурактарга үренчиктердин берилген карууларынан эн жакшызын талдап, үредүчи доского бичийт. Планды тургузып, доскодо бичигенинин кийининде, үренчиктер оны тетрадьтарына бичийт. Онын кийининде үредүчи куучынынын төс шүүлтезин үренчиктерден сурайт.

Бу өрөги иштин кийининде, словарный иш өткүрип, эпитеттер, синонимдер, түндештирүлер табар. Үренчиктер оморды изложениенин текстине кожор. Экинчи урокто үренчиктер изложение бичийт. Үренчиктер куучыннын содержаниезин жетире биллип албаган деп үредүчиге билдиртип турган болзо, куучынды бичиирден озо, план аайынча куучындаар. Үренчиктер бичиген изложениелерин уруктын учында катап шиндеп көрүп, табылган жастыраларын түзедер учурлу.

III. Үренчиктердин бичиген изложениелерин көрөри

Изложениенин учурын (содержаниезин) план аайынча бичиген бе деп ажару салар. Ончо орфографический ле токтой түжер темдектерин түзедип, стилистический жастыраларды көргүзер. Ишти көрүп, оценка тургускан кийининде, үренчиктердин иштеринен эн жакшызын ла коомойын талдап алала, урокто

олорды түндештирер. Озо баштап коомой ишти кычырып, ол ненин учун коомой болгону ла оны канайда жазаарын үредүчи үренчиктерден сураар. Стилистический жастыраларды ла јарт эмес формулировкаларды түзедер. Јакшы бичилген изложениени кычырган кийининде, онызы алдындагы иштен незиле артыгын үредүчи јартайт. Үренчиктердин бичиген изложение-лерин түндештирип көргөн соңында, авторский текст кычырылып, үренчиктердин бичиген изложениелериле түндештирилип јат.

Орфографический жастыраларды ончозын түзеделе, урокто онын правилолорын сураар. Токтой түжер темдектерди үредилген ээжи аайынча түзедип, эрмектерди бүдүмдериле, члендериле ылгаар.

Үренчиктер ишти коомой бүдүргендер болзо, уурыла база учурыла түнгей ишти таап, база катап өткүрер.

У К Л А С С

Ч Ö Р Ч Ö К Т Ö Р

ЈӮС САГЫШ

(Алтай чӱрчӱк)

Бир катап тӱлкӱ ле турна тушташкылады. Тӱлкӱ бажын жабызадала, айтты:

— Ээ, бараксан турна, сенин буттарың турганы ла экӱ туру ине!

Турна кайкаган бойынча тӱмӱн кӱрди, чындап та, эки ле чичкечек бут эмтир, тӱлкӱнинг десе бир, эки, ӱч, тӱрт табаш. Кайкаган бойынча турна оозын ачып ийди.

— Ой! — деп, тӱлкӱ кыйгырып ийди. — Ой, бараксан турна, сенде бир де тиш жок туру ине! Менде десе одус алты тиш, јӱс сагыш, тӱрт сан, эки кулак, айдары жок жараш куйрук!

Турна бош тарына берди. Ачынган бойынча мойынын ӱрӱ чӱйип ийеле, ыраакта кижикелеткенин кӱрӱлӱ, айтты:

— Ой-бай, кӱндӱлӱ тӱлкӱ, анчы келип јат!

Оны уккан тӱлкӱ куйругын айра минеле, борсуктын ичегенине кире конды. Турна оны ээчий кирди.

Анчы десе олоз экӱнинг онойдо кылынганын кӱрӱп алала, ичегенди каза берди.

Ой, тӱлкӱ, улу тӱлкӱ — деп, турна ыйлай берди, — анчы биске јууктап келет! Слердин буттарыгар тӱртӱ, слер одус алты тиштӱ, сагыжар јӱс, сӱме тапсагар, мынан канайда аргалана-рыбыс!

— Аргазын бойың тап! Менде турганы ла бежен сагыш арты.

Анчы десе там ла јууктайт...

— О-о-о, кудай, тӱлкӱ, менин ижемчилӱ тӱлкӱм, слердин буттарыгар тӱртӱ, сагыжыгар бежен, мынан канайда аргалана-рыбыс? — деп, турна сурап турды.

— Аргазын бойың тап. Менин сагыштарым јер башка баргылады.

Анчы ичегенди казып, жууктап келеле, турнаны узун будынан тудуп, чыгара тартып келди.

Турна коркыганынан талыкшырай берди. Көстөри төрт ло тоштый сооп калган, жүреги согулбайт. «Байла, ичегенде тумчаланып калган туру» — деп, анчы сананала, турнаны туура таштап ийди.

Ичегенди база эмеш казала, көрүп турза: түлкүнинг барбак куйругы торко чачактый жайылып, тырландап жатты.

Анчы түлкүни куйругынан тудала, чыгара тартып, өлтүрүп алды, терезин жараштыра сойып алала, экчей тудуп, арчымакка салып, сананды: «Айылыма келзем, бычкагын бөрүкке кожом, куйругун камчынын сабына буулап аларым, сыртынаг дезе алтын өңдү жака чыгар. Акыр, турнаны база алып алар ошкош. Ийтерге курсак болор болбой».

Анчы кайра бурылды, турна жаткан жеринде жок болды. Эмди көрөр болзо, турна бийик тегеринин түбине чыгып калган, керек дезе, ок-саадактан да атса, ого жетпес эмтир.

Эки кулакту, төрт бутту, одус алты тиштү, жүс сагышту түлкү онойдо базылды.

Жагыс сагышту турна дезе, тирү артарынын аргазын таап, бистин ады-чуузы чыккан анчыны да мекелеп салды.

ПЛАН

1. Түлкү турнала тушташканы.
2. Анчыны көрүп ийеле, олордын коркыганы.
3. Анчы ичегенди касканы.
4. Турнанын сүмези ле түлкүнинг өлүми.

Жакытталар

1. Чөрчөктин планын бичип алыгар.
2. Чөрчөкти план аайынча куучындап беригер.

КЕРИК БАКА

(Алтай чөрчөк)

Житкек сары көлдө бир бака журтап жаткан. Бир катап ол айылынан чыкты, тегерик сары көлдөн ырады. Тебинип-тебинип, жемзеп барды. Тебинип-тебинип жүреле, ойто барар жолды таппай калды.

Жолдо дезе жаан түбек болды: бака кызыл чымалынын жолуна учурады. «Макалу жымжак курсак табылды» — деп, чымалылар айдыжып, онын үстүнө сыралдылар. Ичи-кардын тиштегилей берди.

— О-ой — деп, бака огуруп ыйлады. — Ай-ай! Азып жүргөн

мени тиштеерге слерде бир эмеш уйат бар ба, жок по, менин каным сорорго кайттыгар?!

Чымалыларга чындап та уйатту немедий боло берди. Ончозы бакага жабыс мургүдилер, ого мындый сөс айттылар:

— Күндүлү бүткен слерди, бака, бистин айылга кычырып турубыс, аламыр-чикирле күндүлеерибис, ачу аракыдан ичире-рибис.

Бака жөпкө кирди. Нени жигенин ол оңдобойт. Ажанып оту-рарда, кандый куучын болгонын торт оңдобойт. Кандый төжөк-кө жадып уйуктаганын канайып та билбейт. Аракыны көп иче-ле, ажып калган монус эмтир.

Эртен тура бака бир чымалыдан жайнап сурады:

— Баштаң баш болзын, бу тыттын бажына чыгала, көрзөң: менин айылым кажы жанында болгодый.

Чымалы, агашка чыгала, айтты:

— Мынаар төмөн, күнбадыжында, көл жалтырайт. Керек болзо, мен слерге чикезинче барар жол көргүзүп берейин.

— Ой, балам, сен кандый жакшы!

Баканын сүйүгени сүрекей болды.

— Баралы, баралы. Мен сени ичин сыстаганча азыраарым.

— Жо-ок — деп, чымалы каруузын айтты, — мен жагыскаан күндүледер күүним жок. Кече бис ончобыс слерди азырап, ара-кылатканыбыс. Бүгүн күндүлеерге турган болзогор, бисти ончо-бысты кычырыгар. Бис ончобыс жаңыс өмөлү албаты. Тыштан-ганда да, иштегенде де жагыстаң болорын билбейтенибис.

Онойдордо, бака айылына көдүрө чымалыларды кычырды. Жалбак, көк таштый бака тебинип-тебинип, алдынаң баратты, чымалылар дезе оны ээчий жүрүп ийдилер.

Көлгө жеткиледи. Бака олорго мынайда айтты:

— Слер, менин күндүлү айылчыларым, түрчө ле мында са-кыгар, мен барып, аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп, жакылта берейин.

Бойы суу төмөн чоп этти. Суудан жүк ле ак торсоктор бор-тылдай берди.

Чымалылар бир күн сакидылар, экинчи күн сакидылар, же бакадан суру да жок.

Јетинчи күн чымалылардын энези ачынды.

— Је болгой! — деп, эне чымалы айтты. — Баканын курса-тын сакып, торолоп өлөтөн турубыс!

Курын бектеп, кезе тартып курчанала, эне чымалы айы-лы јаар басты. Бастыра чымалылар курларын кезе тартып кур-чанала, энезинин кийининен јандылар.

Оноң бери чымалылар кезе тартып курчаган курларын чеч-пеген, бүгүнге јетире тойо ажангалак деп айдыжат.

П Л А Н

1. Чымалылар баканы айылына канайда кычырган?
2. Бака чымалылардын айылынаң нени јиди?

Жакытталар

1. Чымалылар бакадан кылык-жангынын кандый темдектериле аңыланым турганын куучындап беригер.
2. Чөрчөкти план аайынча куучындап беригер.
3. Бака чымалыларды айылына кычырып, олорго нени айткан?
4. Бака айылчылардан канайда качкан?
5. Чымылылардын ичтери ненин унун тартылып калган?

КОРКУШТУ АЙЫЛЧЫ

(Алтай чөрчөк)

Бир катап боро борсук түнде аңдады. Күн чыккалакта бойынын ичегенине једерге мендеди. Ичегенине једеле, «бррк, бррк» деген сан-башка табыш укты.

«Бу не атазы болотон? Мындый табышты мен качан да укпадым, түргөн барып, база мендий ок тырмакту аңдарды ончозын кычырадым, айу јайзаннын бойына айдадым» деп, сана-нып алды.

Борсук Алтайдын канча бар кобы-јиктерине барып, тырмакту аңдардын ончозына јарлады.

— Ой! Менин айылымда коркушту айылчы келип калтыр! Кем јалтанбас, менле кожо баралы!

Аңдар борсуктын сурагынан кыйышпай, ончозы јуулыштылар, кулактарын јерге јаба тудуп, тыңдадылар. «Бррк» деген табышты уккылап, түктери өрө атырайыжа берди.

— Је, борсук, бу сенин айылын, онойдордо, оноор озо бойын кир — деп, айу јайзан айтты.

Борсук чала јалтанып ары-бери ајыктап көрди, тырмакту аңдардын јаандары онын үстүне келгиледи:

— Кир, кир! Неге тырлажып туруң!

Бойлоры дезе коркыгылап, керде-марда не-не боло берзе, качарга белен болдылар.

Борсук ичегенине чике эжигиле киреринен коркыйла, тууразынан касты. Борсук бойынын амырап јаткан бийик орынына једеле көрзө, кандый да неме «бррк, бррк» деп табыштанып, кажайып јадат.

Мынызы колын төжине карчый салала, козырыктап уйуктап јаткан апагаш койон эмтир. Борсукты электеп каткырғанына буурлары көжүп, аңдар туруп болбой, јерде аңданыжып јатты.

«Чындап та, ненин учун мен бастыра Алтайга кыйгыргам?» — деп, борсук бойында сананала, ак койоннын үстүне келди.

— Кедери тайыл! Мында козырыктайтан тапты сеге кем берген?

Койон эки будын јерге бектеп базала, борсуктын мандайына калыды, мандайынан эжик јаар калыйла, арал јаар мантай берди.

Койоннинг апагаш ичинен борсуктын мандайы кажайа жол-
доло берди. Эки буды дезе борсуктын эки жаагын кажайта жол-
доп ийди.

Ондогы жуулышкан андар каткырышты.

«Олор неге мынайда сўўнедилер?» — деп, борсук кайкады.

— Ой, борсук, мандайыңды, жаагыңды сыймап көрзөн! Қан-
дый жараш боло бердин! — деп, андар айдышты.

Борсук жүзин сыймады, апагаш түк тырмактарына кысталып
калды. Оны көргөн соғында, борсук айуга комудалду келди.

— Улу таадам, айу жайзан, жерге жетире мүргүп турум слер-
ге! Қанча андарды тўйметкенимди, кайран айылымды ўреге-
нимди кайдайын! Эмди көрзөгөр: бажым ла жаагым кажайды.
Бурулу кулугур кайра да көрбөй, мантай берди. Мынын жаргы-
зын эдип беригер, бурулуны каруузына тургузыгар.

Айу борсукты аяктап көрөлө, мынайда айтты:

— Сениң комудап жүрген бўдўжин кайда? Озодо чырайың
жер ошкош кара болгон, эмди дезе сениң апагажыңа улустар да
кўйўнер. Ол жерге мен турбаганыма койон мениң чырайымды
кажайтпаганына мен комудап турум.

Айу онойдо айдып, жаан ўшкўрип ийеле, бойының жылу, жа-
раш айылына жанып ийди.

Борсуктын мандайы ла жаагы дезе ол өйдөң бери апагаш
жолду болуп калды.

ПЛАН

1. «Бррк, бррк» деген табыш.
2. Борсук андарды кычырганы.
3. Борсук ичегенине кирет.
4. Андар борсукты электейт.
5. Борсуктын мандайына ла жаагына апагаш түк жапшынганы.
6. Айуга комудал угусканы.
7. Айуның жаргызы.

Жақылта

Чөрчөкті план аайынча куучындап беригер.

КЕРСҰ ПОПУГАЙ¹

(*Ўзбек албатының чөрчөги*)

Озогы өйдө бир каанда попугай бар болгон. Бастыра теле-
кейде бу попугайдый жараш куш жок болгон. Оның канаттары,
солоңы чылап, жалтырап туратан. Же попугай анчадала бойының
керсўзиле жарлу болгон.

¹ Попугай — изў жерде агаштын ортозында жүретен, жуны жүзүн-
жүүр өңдў куш. Попугайлар кижиге өткөнп, бир канча сөстөр айдарга
жентил ўренип алат.

Каан оны сүрекей чеберлеп, алтын клеткада туткан.
Бир катап попугай, мени төрөл жериме божодыгар, удабай
ойто бурыларым деп, кааннан суранды. Же каан оны божотподы.

Керсү попугай эриге берди. Ол кемге де аяру салбай, бойы-
нын алтын клетказында түлтүйип калган отураар болды.

Бир катап каанның өргөзине жүзүн-жүүр товарлу којойым
келди. Ондо страус куштын жүзүн-башка өңдү канаттары, слон-
нын сөөгинен эткен оок-теек немелер, жукадан-жука торко бөс-
төр лө алтыннан эткен сүрекей жараш жазалдар бар болгон.

Каан којойымнан сурады:

— Мындый жараш немелерди сен кайдан алдың?

— О, улу каан! — деп, којойым каруузын берди. — Кырлар-
дын ары жанында, ыраакта, жаан талай бар. Ол талайдын ары
жанында десе жер жадат — попугайлардын орооны. Ол ороондо
соок качан да болбой жат. Ондо көө ошкош кара өңдү улус жур-
тайт. Слерге жараган бу немелерди мен олордон алгам.

Каан којойымга көп сый береле, божодып ийди.

Којойым алтын клетканың жаныла өдүп барадарда, попугай
оны кычырып алала, мынайда айтты:

— Слер ол кайкамчылу жакшы ороонго база катап барала,
агаштын ортозында попугайларды көрзөгөр, олорго менен эзен
айдыгар. Мен алтын клеткада кыйналып отурганымды ла бу
уур олјодон айрыларга олордон јөн-сүме сураганымды олорго
айдып барыгар.

Којойым попугайдын жакылтазын бүдүрер болды.

Бир канча өйткөн соңында којойым ол кайкамчылу ороонго
атанып ийди. Агаштын ортозында жүзүн-жүүр өңдү попугайлар-
ды көрүп ийеле, ол жакылтаны эске алынып, кошту төблөрүн
токтодып ийди.

— О, жараш попугайлар! Талайдын ары жанында, ыраак-
та, бийик кырлардын ары жанында, сүрекей күчтү каанның өр-
гөзінде алтын клеткада керсү попугай кыйналып отуры. Уур
олјодон айрылып аларга, ол слерден јөн-сүме сурайт — деп, ол
айтты.

Каруунын ордына попугайлар, өлгөн неме чилеп, агаштар-
дан жерге ээчий-деечий жыгылып, түшкилей берди.

Кайкаган којойым бажын килегендү жайкайла, онон ары
јортты.

Удабай ол каанның өргөзине ойто келди, алтын клетканың
жаныла өдүп барадала, попугайга айтты:

— Мен слердин орооныгарда болгом, слердин карындаш-
тарыгарды көргөм. Слер алтын клеткада кыйналып јатканыгар-
ды ла уур олјодон айрыларга олордон јөн-сүме сураганыгарды
мен олорго айдып береримде, олор, өлгөн неме чилеп, агаштар-
дан жерге келип түштилер.

Кенетийин керсү попугай отурган артпагынан алтын клет-
каның түбине келип түшти. Коркыган којойым, каан чугулда-
нар болор деп, бар-јок күчиле качып жүгүрди.

Каанга онын сүүген попугайы өлө берген деп айдарда, каан ачынганынаң тыркыража берди. Каан жараш попугайды меге экелзин деп жакарды. Каан попугайды алтынла чүмдеген торко жастыкка салып, жаан агаштын төзінде көмүп саларга, сад жаар апарды. Каан сад жаар чыгарда ла, попугай канаттарыла талбып, учуп барала, жаан агаштын чике бажына отурды. Алаң кайкаган каан алаатый берди, попугай десе, омок каткырып, мынайда айтты:

— О, улу каан! Мен төрөлиме айылдап барып келейин деп слерден сурангам. Же слер жөпсинбегенер. Ол тушта мен сүме бедиредим. Эмди мен жайымда! Эмди слерди тенексү колтыкчыларыгар соодотсын!

П Л А Н

1. Керсү попугай алтын клеткада кыйналат.
2. Кайкамчылу ороонноң каанга жүзүн-жүүр товарлу коjoyым келет.
3. Керсү попугай кыйынду жүрүмнөң айрыларга коjoyымды жөп-сүме экелзин деп сурайт.
4. Коjoyым экинчи катап келеде, куштардын кенетийин өлө берген керегинде куучындайт.
5. Керсү попугай онын куучынын угала, өлгөн болуп, jerге келип түжет.
6. Попугайдын сакыбас жанынан өлө бергенин угала, каан калаптанып чыгат.
7. Попугай жайымга учуп чыгала, төгүндөткен каанды электеп каткырат.

Жакыталар

1. Чөрчөктин планын бичип алыгар.
2. Орб берилген планнын кажы ла бөлүгүн кыска бажалыкка солыгар, (темдектесе: 1. «Попугай клетканын ичинде кунукканы». 2. «Коjoyымнын келгени».)
3. Чөрчөкти куучындап беригер.

ПИОНЕРЛЕРДИҢ КЕРЕКТЕРИ

ЖАЛТАНБАС ПИОНЕРЛЕР

Өдүп болбос койу агашту тайга. Бийик карагайлар, мөштөр, чибилер бойы бойына жуук жергелей турдылар. Агаш ортозында бүрүңкүй, jer калын карла бүркелип калган. Калын карда андардын истери. Тайгада тым. Агаштан агашка жүк ле тийиндер калыйт, каа-жаада коркынчак койонок мантап өдөт. Кезикте түлкү өдөт. Оноң катап ла тым. Бозом кирип, түн боло берди. Агаш аразында торт ло карагуй, жүк ле анда-мында кардын үстүндө айдын жаркыны жалтырайт. Тайгада кандый да табыш жок болуп, тым турган.

Же кенетийин будагаш тырс эдип, шылырт угулды. Мынызы ач бөрүлердин үүри андаарга чыккан. Эң алдында үүрди баш-

тап турган карган бөрү, оны ээчий жаш балдарын ээчидип алган эне бөрү. Олор ончозы тайганын кыйгузында турган деревне жаар ууландылар.

Орто тун. Журт терен уйкуда. Журттын оромунун тымын бир де табыш буспай турган Кенетийин оромнун карангуйында кандый да оттор суркурады. Мынызы деревнеге андаарга бөрүлөрдүн үүри келгени. Калганчы өйдө деревнеде бөрүниги истери көрүнөри көптөй берген болгон. Бу түнде казыр андар колхозтын койлорунун кажаганына кирип, бир канча койлорды тудуп ийген.

Бөрүлөрдү канайда жоголтор деп, колхозчылар санааркажып, болушка «канатту анчыны» кычырар деп жөптөштилөр. Онойдо олор пилот Смирновты адап тургандар. Эртенгизинде журтка самолёт учуп келди. Самолёт тайга жанын канча-канча катап теерип учуп, журттан ыраак эмес турган жууканын түбинде бөрүлөрдүн үүрин көрүп ийди. Самолёт жууканын үстүндө база бир катап теерип учты, бортмеханик бөрүлөрдү пулемёттон аткылады. Төрт казыр анды өлтүрө адып ийген, же бежинчизи, сыраңай ла жааны, будын жеңил шыркаладып, тайга жаар жүрө берди.

Пионерлер Спиридонов, Пузанов ло Родионов самолёт бөрүлөрдү канайда андаганын сүрекей жибиркеп көрүп тургандар. Олор жууканын кырында турган барбак карагайдын бажына чыгып алала, самолёттын казыр андарды өлтүрүп турганын көрүп отургандар. Шыркалаткан бөрү кайдаар барганын уулчактар темдектеп алгандар. Ан жууканын он жарадын куустыра өскөн жаш карагайактардын ортозы жаар ууланган. Шыркалаткан ан казыр. Же балдар оной коркыбадылар. Олор агаштар алып, шыркалаткан ан жаар бардылар. Казырланып калган бөрү Спиридоновко тап этти, же пионер агашты бөрүниги оозына качан ок сугуп ийди. Родионов десе анды бажына агашла бастыра күчиле сокты. База эки катап согордо, бөрү өлө берди.

Жалтанбастары ла турумкайлары учун колхозтын правление-зи пионерлерди баалу сыйла кайралдады.

Бичип, жартап беретен сөстөр: бортмеханик, пулемёт. («Пионерский правда» газеттен алынган материал аайынча.)

П Л А Н

1. Тайганы жартап бичигени.
2. Бөрүлөр андаганы.
3. Колхозчылардын жөби.
4. Бөрүлөрдү самолёттон өлтүргени.
5. Пионерлердин жалтанбазы.
6. Пионерлерди кайралдаганы.

С л о в а р н ы й и ш. Пионерлерди характеризовать эдер эпитеттер табар.

ГРАНДА БОЛГОН УЧУРАЛ

Эрте яс болгон. Күн жаркынду жарып турган. Айландыра ончозы сүүнчилү болгон: өлбөң жажарып, төңгичекте чечектер чоок-кыр кебистий көрүнүп турган. Кандый да кушкаштар жаш карагай агаштардын жыраазында кожондожып тургандар. Агаш аразында кайынаштардын өндөри анда-мында кажайыжып турдылар. Олордын жаш жалбырактары жакшы жыт жайып турды.

Тал түш боло берди. Агаштын аразыла койрык-тейрик болуп барган чичке жолычакла төжинде кызыл галстукту кызычак жүгүрүп бараткан. Ол сүүнчилү кожондоп турган. Ол пионерка Маруся болгон. Маруся граннан ыраак эмес жаткан. Школдон ол күнүн-сайын бир ле жолычакла жанатан. Кызычак жолды ла бу жолло жүрөтөн улусты жакшы билетен.

Жолдын бурулчыгына ого удура таныш эмес кижиге чыгып келди. Ол чочыдылу аяктанып бараткан. Онойдо жаңыс ла өскө кижинин жери ле базадылар.

Маруся гран жаар бараткан кижиден көзүн албай турды. Маруся ого жедижи, онын жанынча өдө берди. Таныш эмес кижиге аяру салбады. Пионерка Маруся пограничный заставага бастыра күчиле жүгүрдү. Удабай кызычак тыныжы бадышпай, пограничный заставанын начальнигинин алдында турды.

— Оны тудугар! Капшагай тудугар! Кайдаар барганын мен көргүзүп берерим — деп, кызычак айтты.

Пограничный заставанын начальниги команда берди, пограничниктер гранды бускан кижини бедиреп бардылар. Эки пограничник ийттү болгон. Олор өштүнүн изин истеп, агаштын аразында удаан жүрдилер. Бу өйдө өскө пограничниктер агаштарды айландыра курчал, туруп ийдилер.

Гранды бускан кижиге оны бедиреп турганын билип ийген ошкөш. Ол карган карагайдын сыраңай ла бажына чыгып, агаштын өнине жапшына, жөлөнүп, койу будактарла бектенип алды.

Же ийттер өштүнүн изин таап ийдилер. Ис карган карагайдын жанына жедип, жоголо берди. Пограничниктер карагайдын өнине жаан эмес тырмалганын көрүп ийдилер, агаштын төзінде сынган будагаштар жатты. Удабай гранды бускан кижиге бойы көрүндү, ол карагайдын барбак будактарынын ортозында жакшы жагынып алган эмтир.

Пограничный заставанын начальниги кыйалта жоктон түшсін деп, ол кижиге жакарды. Же ол будактардын ортозында тым отуруп, унчукпай турды. Ол тушта пограничниктер киреке экелип, агашты томуруп баштадылар. Өлүмнөң кыйыжып болбозын өштү билип, агаштан түшти. Оны тудуп алала, застава жаар апардылар. Гранды өдөргө санангам деп, ол жартын айдынды. Маруся жастырбаган: тудулган кижиге өштү болгон.

(«Пионерский правда» газеттен алынган материал аайынча.)

Бичип беретен сөстөр: застава, команда.

П Л А Н

1. Пионерка Маруся кайда жаткан?
2. Школдоң жанып отурала, ол кемге туштады?
3. Таныш эмес киж керегинде кызыкчак кемге айтты?
4. Оны канайда тудуп алдылар?
5. Таныш эмес киж кем болгон?

НӨКӨРЛИК БОЛУШ

Менин тогус жашту уулым Володя түбекке түшкен. Ол поездтин алдына учураган. Тирүү артар деп ижемјизи јок уулчакты архангельский больницага апардыбыс. Кудрявцев ле Назаров хирургтар онын жүрүмин корып алгандар, је Володя он кол јок арткан. Ол өйдө меге ле Вованын адазына сүрекей уур күндөр болгон. Володя торт унчукпай, јаантайын ачу-корон ыйлап туратан. Бу өйдө нөкөрлик болуш келди. Уулым больницада жадып, бойынын нөкөрлөринен, үчинчи отрядтын пионерлеринен, письмолор алып тура берди.

Письмолор сүүнчилү ле омок болотон. Капшагай јазыл деп, балдар ого күүнзеп, школго үрензен болужарыс деп, молјонып бичийтендер. Письмолорды Володя баалап, чамчазынын алдына, тѳжине, чеберлеп салып алатан.

Удабай уулыма најыларыла туштажарга јѳп бердилер. Больницага Володянын клазынын пионерлери, база ѳскѳ отрядтын ла класстардын пионерлери ле үренчиктери келгилеп турдылар. Володя омок, сүүнчилү боло берип, школдын ла бойынын клазынын жадын-јүрүми керегинде јилбиркеп сурап тура берди. Февраль айдын учында уулымды больницадан чыгарып ийгендер. Онын клазынын үренчиктери үредүчизиле кожо Володяны станцияда уткудылар. Ол поездтен чыгып ла келерде, оны күреелей тургулап, бойы бойына јара кирижип, куучындадылар. Эртезинде пионерлер ого кирип, оны отрядный сборго апардылар. База бир күннин бажында Володя школго барарга күүнзеди.

Баштапкы күндерде ого күч болгон. Тырлажып турган сол колыла Володя каракульдарды кичеенип бичип турган. Ол бичиирге катап үренип турган. Пионервожатый Галя Мотинцева ого грамматикала болушты. Бистин квартирада јаантайын табыш болгон. Балдар урокторын үредетен, онын кийининде ончозы ойноп баратан, чанала јынгылап, мяч ойноп тургандар, Володя, база ѳскѳ балдардый ок, омок, сүүнчилү болгон. Баштаптарый онын отметкалары «үчтер» ле «тѳрттѳр» болгон, је калганчы четвѳртьтин учында «үчтер» јоголо берген. Контрольный иштерге ол бүдүмјилү барып, орус тилле бичиириле база арифметикала «беш» алды. Ол IV-чи класска кѳчүрилген, үредүде кичеемкейи ле јакшы кылык-јаңы учун ого благодарность јарлалган деп, Вованын табелинен мен кычырала, сүрекей сүүн-

дим. Коллективтин наҗылыгы ла аҗарузы кижиге көп болунын
жетиретен эмтир деп, мен база катап бүдүмжилендим!

Бичип, җартап берер сөстөр: *Архангельский больница, каракульдар.*
(«Пионерский правда» газеттен.)

П Л А Н

1. Володя Малышевке җаан түбек боло берди.
2. Пионерлердин болужы:
 - а) пионерлер больницага письмолор бичидилер;
 - б) олор Володяга туштап турдылар;
 - в) Володяга үренерге күч болгон;
 - г) пионерлердин наҗылыгы Володяга болужын җетирген;
3. Түбекке түшкен нөкбруге сен канайда болужар эдинг?

Җақылта

Эпиграф таап, нөкбруге бойын канайда болушканын кожуп, изложене бичи.

ГРАН АРЫ ҖАНЫНДА ОРООНДОРДО БАЛДАРДЫН ҖҮРҮМИ

ВИКО—АМЫР-ЭНЧҮ УЧУН ТАРТЫҖАЧЫ

4474 Ол уулчактын ады Вико. Ол Америкада җадат. Вико до ада
жок. Онын адазын 1944 җылда җууда өлтүрүп койгондор, ондо
эне де жок. Ол өлүп калган, оны фабрикада ак мастер өлтүре
соккон. Виконунг энези сүреен җакшы кижиге болгон, ол улуска
кандый да җаманын җетирбеген. Ол җүк ле кара улус ак улустый
ок деп айткан.

Виконунг җаан карындажы бар, онын ады Том. Бир катап ол
ак улустын столовойына кирген. Ого кирген учун оны тын
соккондор, ол качып брадала, будын сындырып алган. Ондо,
Америкада, акчазы жок кижини эмдебес. Томдо дезе эмденерге
акча жок болгон, онын учун ол җажына аксак болуп артып
калган. Эмди Том иш таап болбой җат. Вико школдо үренбеген,
җе кычырып билетен. Виконы бичикке Том үредип салган.

Вико базарда җаантайын болотон. Ол кезикте үй улуска
аш-курсак апарыжып, эмеш акча иштеп алатан. Бир катап ба-
зарда җаан улус атомный җууга удурлажа Венский кычыру би-
чикти кычырып турарда, ологго Вико базып келди. Ол лаптап
угуп алала, олондон сурады: «Атомный җууга удурлашкандар-
дан кол салдыртып җүрерге меге җараар ба? Җаан улус ончозы
җууны керексибей җадылар, мен база керексибей җадым». —
«Җараарын, — деп, Венский кычыруны кычырып турган кижиге
ни күреелей туруп алгандардан кем де айтты. — Амыр-энчү
учун бис ончобис тартыжар учурлу: җаан да улус, балдар да!»

Неделенин туркунына Вико базарда улуска күнүн ле кол

салдыртып алып турды. Ол беш жүс кижиге кол салдыртып алган. Кол салдыртып аларын ол мынайда баштаган. Мен улуска кол салдыртарга турум деп, Вико субботто бойынын жаан карындажына айткан, карындажы ого болужарга жөпсинген. Олор экү базарга келген крестьяндарды жууп алган старостага бардылар. Атомный бомбалар жангыс та хозяйствоны эмес, же крестьяндарды бойлорын да жок эдип жат деп, атомный бомба түшкен жерге не де өспөс деп, Вико крестьяндарга айдып берген.

Крестьяндар бойынын журттарына барып, базарда атомный бомба керегинде уккандарын куучындагандар. Бир канча өйдиг бажында деревнеден ондор тоолу крестьяндар Викого келип, Венский кычырунын алдына бойынын сабарларынын жебин салдылар. Олор бичип билбейтендер. Онойдо Вико жууны керексибей турган беш жүс кижиден кол салдыртып алган.

Амыр-энчү учун тартыжачылардын фронты көптөп жат. Уй де улус, балдар да, телекейдин бастыра албатызы жууны керексибей жадылар. Жуу жангыс ла капиталисттерге керек, ненин учун дезе капиталисттер жуудаг байып жадылар.

Бичип ле жартап беретен сөстөр: *атомный, Венский, кычыру, капиталисттер.*

(«Пионерский правда» газеттин материалдары аайынча.)

П Л А Н

1. Вико кем болгон?
2. Виконын ада-энези канайда өлгөн?
3. Виконын карындажына кандый түбек боло берген?
4. Атомный жууны керексибей турган 500 кижиден Вико колды канайда салдыртып алган?

ТОМ

Американын жаан портында — Нью-Йоркто советский керептен кош түжүрүп тургандар. Лайдын изү күни болгон. Керепте Мария деп буфетчица казан-айак жуунадып, жунуп турган. Кенетийин ол жаратта негр уулчак, канайда суудаг калаштын оодыгын бойы жаар эжип жип турганын көрүп ийди. Көргөнин Мария матросторго куучындап берген.

Уулчактын ады Том болгон, ол он жашту. Онын адазы фашисттерле тартыжып, жууда өлгөн. Томнын энези заводто токтол өлтүрткен. Уулчакты заводко иштеерге алдылар. Ол эртен турадан ала орой энирге жетире городтын оромдорула учазында ла төжинде эки плакатту басып жүрди. Плакаттарда тиштин пастазын мактап бичигендер. Том кожоң кожондоп, бойынын бек тиштерин көргүзип туратан. Мынайда ол жылга жуук жүрген. Иштеп алган акказына конотон жер жалдап алып, аш-курсак садып алып турган.

Je бир катап бай улустын балдары Томго табарып, фанерный листтерин оодып, бойын соккылап, алдындагы тиштерин сындыра соккондор. Эртезинде заводтын ээзи Томды иштен чыгарып ийген. Том иш бедиреп, городло үч недеде баскан. Кайда ла болзо конуп, сүреен аштап жүретен. Бүгүн ол портко келген. Мында керептен ташталган калаштын оодыгын кирлү суудан тудуп турган.

Матростор уулчакты азырап, кереп портто турганча, оны ондо жатсын деп артыргызып алдылар. Бир канча күндөрдүн туркунына Том жаранып, омок, сүүнчилү боло берди. Ол сүрекей иштемкей болгон: матросторго, эмеде буфетчица Марусяга, эмеде кухняда поварга болужып турган. Томды ончолоры сүүй бергендер.

Удабас керепке портты таштап барар өй жеткен. Советский талайчылар уулчакты бойыла кожо апарар учуры жок болгон. Талайчылар ого акча ла аш-курсак бергендер, капитан дезе ого тере тонычак садып берген.

Талайчылар атанар тужунда, уулчак ончозыла жакшылажып алды. Том жарат жаар барды, токтой түжүп, кереп жаар көрүп турды.

Бу түнде керепте бир де матрос уйуктаарга жатпады. Ончозы уулчакты сананып, эригип турдылар. Кереп калганчы складтын жанынча өдүп турарда, матростор Томды көрүп ийгендер. Уулчак туруп, колыла жагыды, онын кийининде жерге отуруп, жүзин колыла жаап, ыйлай берди. Чөйылгир гудок болды. Кереп жараткан ырап, жүре берди. Уулчак молло жүгүрүп, бөрүгиле жагыды. Ол нени де кыйгырып, ыйлап турды. Кереп дезе там ла ырап барды. Советский талайчылар кичинек негр уулчакты эске удаан алынып жүрдилер.

(«Пионерский правда» газеттин материалы аайынча.)

Жартаар сөстөр: *Нью-Йорк, порт, гудок, мол.*

П Л А Н

1. Советский кереп кайда турган?
2. Буфетчица Мария кемди көрүп ийди?
3. Том суунын жарадында нени эдип турды?
4. Онын ада-энезиле не болгон?
5. Нью-Йоркто уулчак канайып жаткан?
6. Советский талайчылар ого кандый күндү болгон?
7. Том талайчыларла канайда айрылышкан?

ТЫНДУЛАР КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

БУЛЬКА

Менде мордашка утку Булька деп ийт бар болгон. Ол бастыра бойы кара, жагыс ла колдорынын учы ак болгон.

Мордашка деп ийттердин ээк сөбги жаак сөбгинен узун,

онон улам оlorдың үстүндеги тиштери алдындагы тиштеринин кийин жанында болуп јат. Је Бульканын ээк сөөгинин узуну торт сан-башка болгон, үстүндеги ле алдындагы тиштеринин ортозына бир сабар кирип туратан. Булька јобош, тудан эмес болгон, ол сүрсен бөкө дө, капкыр да болгон. Кажы бир немени кабала, тиштенип алганда, салја чылап, айрылбай, салбактанып калатан.

Бир катап оны айуга тукурарда, ол айунын кулагынын ала койоло, кан сороочы курт чылап, салбактана берди. Айу оны табаштарыла тажып, бойына јаба тудуп, туура таштап турды, је бойынан айрып болбогон. Булканы балбара базып ийерге јерге жыгылды, је бис оны суула айрыбаганча, Булька айунын кулагын божотпогон.

Мен оны, күчүк болордо, алала, бойым азырап алгам. Кавказ јаар служить эдерге барарымда, мен оны албаска санангам, онын учун оны бектеделе, бойым билдирбезинин жүре бергем. Баштапкы станцияга једеле, солунты аттар јеккен унага отуарга ла турарымда, көрзөм: јолло кандый да јылтыркай кара неме тоголонып келетти. Ол мойынында јес мойнокту Булька эмтир. Станция јаар ол бар-јок күчиле мантап келеткен. Мен јаар чурап келип, колымды јалап ийеле, абранын алдына көлөткөгө јадып алды. Онын тили оозынан алакан ки-рези чыгып калтыр. Чилекейин ажырып, ол бирде тилин бойына тартынып, бирде ойто чыгарып турды. Ол түрген тынарысып, ары-бери анданып, куйругыла јерди токылдадып јатты.

Мен жүре береримде, ол көзнөктин рамазын сындырып, чыгара калыйла, сыранай ла изүде менин изимле 20 беристе јерге мантап келген деп, мен кийининде уккам.

Л. Н. Толстой.

Бичип, јартаар сөстөр: *мордашка, станция.*

П Л А Н

1. Бульканын тыш бүдүми ле кылыгы.
2. Булканы айуга тукурганы.
3. Булька ээзин ээчип барганы.

Жакытталар

1. План тургузып алытар.
2. Изложение бичигер.

СЛОНДЫ УРЕДИП АЛГАНЫ

Уүр слондор суу ичерге баратканда, агаш ортозында јаан тал-табыш, күзүрт угулат. Агаш ортозында јолды слондор бойлары арчыгылайт: кандый бир агаш јолды бөктөп турган болзо, слон тумчугыла кабыра тудала, агашты тазылыла кожо јула тартып, туура таштап ийет.

Уўрдин алдынан бир слон јол баштап барат. Ол јаантайын тура тўжўп, јеткер боло бербезин деп, тындап турат. Ол тура тўшкенде, бастыра уўр база тура тўжет. Баштап бараткан слон тындап турала, јеткер болорын сезип ийди. Агаштын ортозынан аңчылар көрўнди. Слондор улустан качып, манташтылар, улус десе оларды өнөтийин жазаган оролор јаар айдап турдылар. Улус оролорды ажындыра белетейле, билдирбес эдип, үстүнөг бўрле јаап салган. Бир слон орого тўшти, өскөлөри јўре берди.

Бир кўн өдөрдө, ородогы слон аштады, суузады. Аңчы ого курсак экелип берди, је слон бойынын өштүзинен курсакты албады. База эки кўн өтти, аңчы ого база курсак экелди. Эмен јобожый берген слон узун тумчугыла курсакты алды. База бир канча кўн өдөрдө, слон аңчыга ўрене берди. Аңчы ороның ичине тоормоштор, тобрак, бўр, будактар таштап турды. Таштаган немени слон тепсей базып турарда, ороның тўби өрө көдүрилип, оро тайызай берди. Учы-учында слон ородоң чыгып келди. Ородо болгон кўндердин туркунына аңчыга ўрене берген слон онын кийининен басты. Аңчы слонды бойынын айылына ээчидип келди. Слон ого сўреен јакшы болушчы боло берди. Ол бойынын кўчтў, узун тумчугыла тоормоштор тажып, таштар кодорып, суу экелип туратан. Ээзи оны минип јүретен. Слон онын сөзинен чыкпайтан.

Слоннын ээзинде бир кичине кызычак бар болгон. Адазы айылдап барганда, кызычагын слонло кожо айылында артырып салатан. Слон баланы јакшы кичеейтен. Бала энмектеп ыраак јўре бергенде, слон оны тумчыгыла чебер кайра тарта-ла, азийгы јерине экелип салатан. Бала кабайында уйуктап јатса, слон кабайды араай јайкап туратан.

В. Вахтеров.

П Л А Н

1. Агаштын ортозында аңчылар көрўнди.
2. Слон ородо.
3. Слон ээзине болужат.

Жакылта

План тургузып, изложение бичигер.

НАЈЫЛАР

Деревнеден туура, кырдан аккан суучактын јарадында, теермен турган. Онын јанында кандый да тура јок болгон. Айландыра кырлар ла јылым таштар болгон. Таштардан суучак агып, теерменнин тегеликтерин эбирип турган. Теерменнин эжик алдында, ийттин уйазынын јанында, уулчак отур-

ган. Уулчакла кожю ойноор нөкөрлөр жок болгон. Онын сох жаныс нажызы — Султан деп ийт, уулчак оныла эрмектежип, ого жүзүн-жүүр куучындар айдып туратан. Кынжыда отурган Султан бажын уулчактын тизезине салып, онын көстөри жаар көрүп туратан.

Бир катап тенери бүркелип, калын булуттар күнди бүркеп ийди, карангуй боло берди. Уулчак айылы жаар жүгүрди, Султан дезе уйазына кирди. Жааш сүрекей тын жааган, кырлардан суучактар чакпындалып акты. Суучактар там ла жаанап, жаадынан ажып, коркушту шуулап турды.

Суучактардын толкузы теерменнин тегелигин оодып ийди. Теерменнин жанын суу алып ийди. Же туранын стенелерин бек таштан эткен учун, тура кыймык жок турды.

Адазы уулчагын үстүндеги комнаталарга кычырып алала, немелерди ол комнаталарга тажыды. Суу эжик алдында канайда толкуланып, шуулап турганын уулчак көрүп турды. Чакпынду суу Султаннын уйазын оодып ийди. Кынжыдагы көөркий ийт качып болбоды.

«Суу база ла эмеш кирзе, Султан кыйалта жок өлөр. Нажыма болужар керек» — деп, уулчак сананды.

Узак сананбай, уулчак комнатадан чыгара жүгүрип, тепкишле төмөн түргөн түжеле, курлазына жетире суу да болзо, Султан жаар мендеди. Кынжыны уулчак чечип турарда, ийт сүүнип, онын колын жалап турды. Султан ла уулчак турага једерге мендегиледи.

Је суу оног тын жаанай берген учун, уулчак суунын агыныла тартыжып болбой турды. Уулчак жыгылала, кыйгырып ийди.

Султан уулчактын кыйгызын укты... Ол уулчак жаар тап этти. Чакпынду суула ээжинип, уулчакка једип, чамчазынан тиштенеле, суунын агынына удур апарды.

Уулчакты ийт онойып корып алды. Нажылар јеткерден айрылдылар.

П Л А Н

1. Уулчак ла Султан кайда јаткан?
2. Суу ненин учун кирди?
3. Султанга кандый јеткер болды?
4. Уулчак Султанды канайда корып алды?
5. Уулчак кандый јеткерде болды?
6. Султан уулчакты канайда корып алды?

Јакытталар

1. План тургузыгар.
2. Куучынды уулчак бичиген эдип, баштапкы жүзүннөг изложение бичигер.

МЕНИН КОЙОНЫМ

(Уулчактын куучыны)

Меге койонның кичинек балазын сыйлап бергендер. Койонок үркүнчек болгон, кандый бир карануй толыкка жажынып туратан. Онын кийин буттары узун, түги боро болгон. Кулактары, ончо койондордын кулактарындый ок, узун, кулактарынын учы кара. Койонок биске үрене берди. Мен ого «Попрыгунчик» деп ат адап бердим. Жаан удабай ол бойынын адын билер болды. Адын адап, кычырар болзон, ол кулактарын кыймыктадып, мантап келер болды. Койонокко нени де берген, жири: калаш та, капуста да жири, көчө дө ичер, же сүреен ле сүйүтени морковь болгон. Мен койонокко клетка эделе, ол клетканын ичине жымжак блон жайып бердим. Койонок ондо уйуктаар болды. Оны кем-кем кычырганда, ол клеткадан чыгып, мантап келетен.

Бисте кара ондү жаан кiske бар болгон. Бис оны Черныш деп адайтаныбыс. Ол жаан сары көстү, түлкүнинг куйругынды куйрукту болгон. Попрыгунчик Чернышла нажылар боло берди! Черныш — жалку, кере түжине ле печкенин үстүнде жадат, полго жангыс ла түнде түжүп келет: жаантайын печкенин үстүнде жадар болзо, баш та оорый берер ине. Уйуктаарга бербей турганын Черныш сүйбейтен. Попрыгунчик кайдан да чыга коноло, Чернышты тумчугына тажып-тажып ийетен. Черныш оны жаратпас. Кiske туранын ичиле койоноктын кийининин сүрүжип мантайтан, же койонокты тудуп болбойтон. Койон толыкка киреле, жажынып калатан. Черныш десе ойто печкенин үстүне чыгып алатан.

Койоноктын эригип турганын мен сезип жүрдим. Көрөр лө болзон, койонок көзнөктө отурат. Көзнөктин бозогозына калып чыгала, көзнөкти табаштарыла калырадып турат. Бир катап көзнөктин шилизин арайдан ла оотпогон. Көзнөктө турган чечектердин жалбырактарын үзүп, жип турат. Кезикте көзнөктөн түжүре калып, барып эжикти токылдадат. Мени мына божодыгар деп, сурап турган немедий болды.

Бисле кожо жүрүп болбос туру деп, мен Попрыгунчикке ачына бердим. Оны божодып ийер деп, жоп чыгардыбыс. Койон эмеш жаанап келди. Мен оны тышкары апарып, жерге божодоло, онон ары не болорын көрүп турдым. Попрыгунчик кулактарын сертейтип, мен жаар көрөлө, ага ортозына түргөн мантай берди.

Бичип, жартаар сөстөр: *Попрыгунчик, морковь.*

П Л А Н

1. Койонок.
2. Койонок клеткада.

3. Черныш.
4. Најылар.
5. Койоноктың эриккени.
6. Койонок жайымда.

Жакылта

План тургузып алала, үчинчи жүзүннөг изложение бичигер.

КИЖИ-КИЙИКТЕР НӨКӨРИН ЖЕТКЕРДЕН АЙРЫГАНЫ

Изү ороондордо агаштардын ортозында кижикийиктер бар. Чыйрак кижикийиктер агаштан агашка калып жүргилейт. Кезиктери агаштын кузугын, жиилегин жигилеп жат. Кезиктери куштардын уйаларын тоноп, жымырткаларын жигилеп турат.

Бир катап бир канча кижикийиктер ойын баштадылар. Бирүзи будакка куйругыла илинип алала, жайканып турды, экүзи согушкылады. Карыганы бойынын нөкөринин колына кадалган агажакты чыгарып отурды, ийиди олордын жанында курсактанып отурды. Курсактанып алала, бир будактан база бир будакка калып турала, бийик агаштын бажына чыгып алды.

Ол тушта бийикте муркүт кайып учуп жүрген. Муркүт ач болгон. Ол кижикийикти сезип ийди. Ок чылап, төмөн учуп түжеле, курч тырмактарыла кичинек кижикийикти тудуп алды. Кижикийик десе эки колыла будактан тудунып алала, кыйгырды. Оско кижикийиктер онын жеткерин көрөлө, агашты өрө чыктылар. Олор ончозы чыгырып, муркүтти кажыла жанынан ала коидылар. Бирүзи куйругынан, экинчиси кананынан, үчинчиси будынан тиштеди, кезиги сыртынын жунун жулуп турдылар. Муркүт коркыйла, туткан кижикийиктин божодып ийди.

Же эмди ого бойына да айрыларга күч болды. Күчтү, жаан канаттарыла эки жандап согуп, курч чокужыла чокып та турза, неме болбой турды. Кижикийиктер онын куйругынан бир тутам жун жулуп алдылар. Учучу жунун, куйругун жулдырган ач муркүт арайдап ла айрылып, уча берди. Онон бери ол муркүт кижикийиктерге качан да табарбас болды.

П Л А Н

1. Агаш аразында кижикийиктер.
2. Кижикийиктердин ойыны.
3. Кижикийикке муркүт табарганы.
4. Кижикийиктер нөкөрине болушканы.
5. Муркүттин түбекке түшкени.

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичигер.

БУДЕННЫЙДЫҢ СҮҮГЕН АДЫ

(Гражданский жуу керегинде эске алынганнан)

Буденный жуу-согуш тушта алган адын Казбек деп адаган. Ол оны сүреен сүүген. Казбек бойынын жаны ээзине база капшай үрене берген, онын айткан кажы ла сөзин билип туратан.

Казбек Буденныйды канча ла катап жеткерден айрыган. Бир катап Буденныйдын кийининен актардын жакшынак аттарлу бүткүл отряды сүрүжерде, жүгүрүк Казбек оны өлүмнөн аргадап алган.

Атту корпус Царицын (эмди Сталинград) городтын жанында актарла жуулажарда, бойынын Казбегине минген Буденный табаруга жаантайын жуучылдардын ичкеери алдында барып туратан.

Бир катап жуу-согушта ол актардын сырагай ортозына кпре конгон. Актвардеецтердин полковниги колмылтыгын Буденныйдыг төжине шыкап, адып ийген. Ок Буденныйга тийбеген, же онын иженчилү ады Казбек араай тизеленип, жыгыла берди. Буденныйдын адын тыг шыркалап ийерде, Буденныйга өскө ат жединип экелгендер. Атка түрген минип алала, Буденный «Менин кийинимнең, жуучылдар!» — деп, кыйгырып, бойынын атту жуучылдарын баштап актарга удур мантаткан.

Буденныйдын атту жуучылдары актарды оодо согуп, арткандарын чөл жаар сүрүп бардылар.

Жуу-согуштын кийининде Буденныйдын неге де санааркан турганын Ворошилов сезип ийди.

— Сен кайттың? — деп, Ворошилов сурады.

— Менин Казбек деп адымды өлтүрүп койдылар. Мен оны бедиреп табала, калганчы катап көрүп аларга турум — деп, Буденный айтты.

— Кожо баралы — деп, Ворошилов айтты. Казбекти ол база билетен, база тыг сүүп туратан.

Олор Буденный адын артырган жер жаар баргылады. Казбек кыймыктанбай жатты. Ээзи жууктап келерде, ол бажын көдүреле, борорып калган көстөрүн ачып ийди.

— Атты шыралатпай өлтүрө адып ийер керек! — деп, командирлердин бирүзи айтты.

Же Ворошилов жөпсинбей, айтты:

— Адарга мендебегер. Вракты алдырып алар керек. Айса болзо, эмдеп аларыс.

Врачка кижги ийдилер. Врач келди. Казбекти көрөлө, эмдеер болды.

Ат чын ла жазыла берди. Буденный бойынын сүүген адына минип, табаруларга база да көп катап жүрген. Казбек деп ат бойынын ээзин ле нажызын жеткерден база да көп катап аргадаган.

И. Всеволожский.

Бичип, јартаар сѳстѳр: *корпус, Царицын, акгвардеец, полковник, Будѳнный.*

П Л А Н

1. Казбек.
2. Казбек ээзин јеткердег айрыйт.
3. Казбек шыркалатты.
4. Ѳскѳ ат.
5. Актар оодо соқтырды.
6. Будѳнный Казбекти бедиреди.
7. Казбек јазылды.

Јакылта

- Бу план аайынча изложение бичигер.

ЈЕЛБЕР САНИТАРЛАР

Агаш аразында јуу-согуш ѳткѳн.

Агаштыг јаказынан ыраак эмес јаланда солдат јатты. Оны ѳштѳнин огы уур шыркалаган.

Бистин солдаттыг каны ѳзе агып баратты, болуш јетирер кижѳ келбеди. Онын кайда јатканын бир де кижѳ билбеген.

Салкын кѳдѳрилди; оныла коштой кем де уур тынып турганын шыркалу солдат, ујку аразында чылап, угуп ийди. Ол кѳзин јѳк арайдан ла ачала, эки алтам кире јерде јаан јелбер ийт турганын кѳрди. Ийттин мойынындагы буушта кандый да агаш салактап турды.

Шыркалу солдат сѳѳне берди. Эмди ол јаныскаан эмес!

— Тайгыл! Бери, бери! — деп, ол ийтти бойына кычырды.

Ийт јалганчып, куйругын булгады, онын кийининде бууштагы агашты тиштенип алала, ары болуп мантай берди.

— Э-э калак, јѳре берди... — деп, шыркалу солдат ѳшкѳре-ле, кѳзин јумуп ийди.

Је ийт ѳйто једип келди. Јаныскаан эмес, ол бойыла кѳжѳ чанакту эки кижѳ экелди. Олор военный санитарлар болгон. Шыркалаткан улусты бедиреерге ийтти јаланга олор ийген эмтир.

Ийт солдат јаар келип, онын јѳзин јалап ийди.

Ол тушта солдат, ийтти сыймайла, айтты:

— Менин сумкамда шоколад бар, оны ийтке беригер, не-нинг учун дезе ол мени таап, тынымды корып алган.

Санитарлар солдаттыг шыркаларын тагала, бойын госпитальга апарып салдылар. Эмди ол су-кадык.

Ийт шыркалу кижѳ таап алганын санитарлар кайдан билген? Қайкаар неме јок: агажактан билгендер. Ийт кемди-кемди таап алганда, ол агажагын тиштенип экелет. Оны онойдо ѳредип салган.

Ленинградта кайкамчылу школ бар. Ол школдын үренчиктери кычырып, бичип билбес, олардо книгалар ла тетрадьтар жок.

Бу үренчиктер — айылдын ийттери ле овчарка укту ийтер.

Олорды жуу тужунда шыркалаткан жуучылдарды бедиреерине үч айдын туркунына улай үредип жадылар.

Ондый ийттер санитарлар деп адалып жадылар. Олор мылтыктын табыжынан коркыбай жадылар, өскө кижилорды мекелеп ээчидип болбос.

Санитар эдип үредерге ийт ле болгонын албайтан, жангыс ла жакшы, жалганчык ийттерди талдап алып жадылар, ненин учун дезе чугулчы ла тудаган ийттер шыркалаткан кижини коркыдып та ийерден маат жок.

Желбер санитарлар жууда ас улусты аргадап турган эмес.

Бичип, тартаар сөстөр: *шоколад, военный, солдат, Ленинград, овчарка.*

П Л А Н

1. Шыркалаткан солдат.
2. Шыркалаткан солдат ийт көрүп ийди.
3. Ийт жүре берди.
4. Ийт эки кижиле кожо ойто келди.
5. Ийт шыркалу кижини тапканын агажактан биледилер.
6. Санитар ийттер.

Жакытталар

1. План тургузыгар.
2. Бойыгардын азырап алган ийтке эмесе кискеле кандый жылбилү учуралдар болгонын куучындап беригер.

КУУЛАР

Куулар соок орооннон жылу жер жаар үйрле учуп бараткан. Олор талай ажыра учуп брааткан. Олор амырабай, суунын үстүнче эки күн учкан. Тегериде айдын толкузы болгон. Куулар ыраак жабыста бойынын алдында көк сууны көрүп турган.

Канаттарыла талбып, ончо куулардын ийде-күчтери чыккылай берген, же олор амырабай, онон ары учуп бардылар. Үүрдин алдында карган, ийделү куулар, кийининде жаш ла күчи коомой куулар учуп бараткандар.

Бир жаш куу ончозынын кийининде учуп бараткан. Онын күчи чыга берген. Ол канаттарыла талбыды, онон ары учуп болбоды. Анайдарда, ол канаттарын бош салып, төмөн түшти. Ол там ла сууга жууктап турды, нөкөрлөри дезе там ла ырап учуп бараттылар. Куу сууга түжүп, канаттарын эптеп салып алды. Талай онын алдында толкуланып, оны жайкап турды.

Куулардын үүри тегериде ак чийүдий ле көрүнип турды. Олордын канаттарынын табыжы жүк арайдан ла угулып турган. Олор торт көрүнбей барарда, куу мойынын кайра бүктөп, көзин жумуп ийди. Ол кыймыктанбады, жүк ле талай толкуланып, оны өрө көдүрүп, жабызадып турды.

Таң алдында жеңил салкын талайды толкуландырып турды. Суу куунын ак төжине согулып турды. Куу көзин ачып ийди. Күнчыгышта таңдак кызарып, ай ла жылдыстар ак-куу боло бердилер. Куу тынып ийеле, мойынын чөйүп, канаттарыла талбып, эмеш өрө көдүрилеле, канаттарын сууга табартып учты.

Ол там ла өрө бийиктеди, суудан өрө бийик көдүрилеле, ичкеери, жылу ороон жаар учты. Ол онын нөкөрлөри учуп барган жер жаар кара суунун үстүнчө учуп барды.

(Л. Н. Толстой аайынча.)

П Л А Н

1. Жылу жер жаар куштардын учуп барганы.
2. Куулардын ийде-күчтери чыкканы.
3. Жаш куу үүрдөн айрылып, артып калганы.
4. Ол амырап алала, нөкөрлөри учуп барган жер жаар учканы.

Жакылга

План тургузып, куучын неле божоорун бойыгар сананып (*качан, кандай айалгада туштаганын*), изложение бичиир.

БАСНЯЛАР

АСПАН ЛА ЧЫМАЛЫ

Калып жүретен Аспан
Жай өткөнчө кожондоп жүрди.
Кыштын једип келгенин
Торт сеспей калды.
Жалаң јерлер ээн калды,
Жайгы күндер түгенди,
Алдына кирип јадатан
Јалбырактар кургады.
Ак карлу кыш келди,
Ачана, түбек боло берди.
Аспан эмди кожондобойт:
Ач жүреле, кожондооры
Кемнин сагыжына киретен!
Ачанага алдырып,
Чымалы жаар ол келди:
— «Көөркий кудам, сен мени

Жатырынан кыйышпа!
 Жас келгенче азыра» — деп,
 Жайнап оны сурады.
 Чымалы угуп, кайкады:
 — «Жайгыда нени эткен?» — деди.
 — «Жайгы күнде иштезе,
 Канайып чөлбө жүрөтөн!
 Жымжак өлгөнниң үстүндө
 Жыргал, кожон түгенбейтен».
 — «Сен онойып..» — «Мен, эйе,
 Жай туркунына кожондогом».
 — «Кожондогон? Ол до керек:
 Эмди барып бијеле!»

Н. А. Крылов.

П Л А Н

1. Аспан кышка белетенип албаганы.
2. Аспан чымалыдан болуш сураганы.
3. Аспанның жайгы жүрүмү керегинде куучын.
4. Чымалынын каруузы.

Жакытталар

1. План тургузыгар.
2. Улгерлеп бичиген басняны прозалап, изложение бичигер.

ТҮЛКҮ ЛЕ ВИНОГРАД

Сабактары ээлген виноградту садка
 Аштаган түлкү кирип келди.
 Жулукту козыр жиилектерди көрүп,
 Түлкүнөк сүрекей ачаптанды.
 Бийик виноградты эбиреде
 Түлкү эјебис јелип жүрет.
 Је жиилектерди көрзө дө,
 Тиштери онын ологро јетпейт.
 Час туркунына муганала,
 Чөкөгөн Түлкү жүре берди,
 «Јараш та болзо, каштак эмтир,
 Тиштерим оноң кабыгар» — деди.

Н. А. Крылов.

П Л А Н

1. Түлкү садта.
2. Жиилекке једерге темей ле кичеенгени.
3. «Жиилектери каштак эмтир».

Жакытталар

1. План тургузыгар.
2. Изложение бичиир. Түлкү виноградты ненин учун каштак дегенин изложениде жартап беригер.

БӨРҮ ЛЕ ТУРНА

Бөрүлер ачап-сыйап деп,
Кажы ла кижы јарт билетен:
Бөрү курсак јигенде,
Сөөк талдабай, јудуп ийетен.
Бир катап ачап Бөрү,
Сөөк јийле, карылган,
Тынып болбой, үнденип болбой,
Өлүми келди деп сананган.
Ыраак јокто Турна јүрген,
Бөрү јайнап, ого имдеген.
Турна бажын Бөрүнинг оозына
Кејирине јетире сугуп ийген.
Турна сөөкти чыгарала,
Тургуза ла јал сураган.
«Кокырлап айдып турун ба?»—деп,
Коокой Бөрү кыйгырган.
«Јал сурадың, таңма — деп,
Там тыңыда калаптанган.
— Узун тумчукту тенек бажыңды
Бүдүңге чыгарып алганыңды
Немеге бодобой турун ба?
Јакшы эткенимди сананбайдың ба?
Тайыл ары! Чеберленип жүр!
Эмди меге туштабай жүр!»

И. А. Крылов.

П Л А Н.

1. Бөрүлер ачап.
2. Бөрү түбекте.
3. Бөрү Турнадаң болуш сурайт
4. Турна бөрүни түбектен айрыйла, јал сурады.
5. Бөрүнинг берген каруузы.

Жакылта

План тургузып алала, басняның учурын јартап, изложение бичигер.

ЈҮЗҮН-ЈҮҮР УЧУРАЛДАР

АЛЁШАНЫҢ БАЛА ЈУРҮМИНЕН

Алёша чертёжникке үренчик болуп кирген. Је үренерге ого келишпеген. Ээлери оны тура, кийим јундурып, самоварды ла

јес аяак-казандарды арчыдып туратандар. Алёша одын жарып, маала ажын арчып, ээзинин энезиле кожо базарга жүрүп, лавкага барып туратан.

Алёша бичик кычыарын сүреен сүүйтен болгон. Је ого јаныс ла тўнде, јажытту кычыарга келижип турган.

Бир катап воскресенде айылдын ээлери эртен тура церквеге баргандар, Алёшаны дезе ўйде бала аларга артыргызып салгандар. Алёша самоварды кайнадарга тургузып койоло, бойы комнаталар жуунадарга жүре берген. Бала дезе кухняга киреле, самовардын краны уштып алала, столдын алдына кирип, оныла ойноп отурган.

Самовардын трубазында кос көп болгон, самовардын суузы ончозы ага берерде, ол кайыла берген.

Алёша кухняга кирерде, самовар бастыра бойы көгөрип, полдон өрө секирип ийерге турган неме чилеп, селендеп турган. Самовардын краны кайылып, какпагы кыйындалып калган. Туткаларынын алдынан кайылган корголјын тамчылап турган. Алёша самоварга сууны уруп ийерде, ол шыркырап, јайрадыла берген.

Ол ок өйдө айылдын ээлери јанып келгилеген. Самовар белен бе деп ўй кижинин сурагына, Алёша: «Белен» деген.

Алёшанын кемзинип, коркып айтканын электеп айткан деп бодойло, Алёшаны сүреен тын соккондор. Карган эмеген бир канча јарчагаларды катый тудуп, оны сабаган. Согор тушта тын өңзүре болбогон, је онын учазына агаштын кыйгактары көп кадалып калган. Эниргери онын учазы, јастык чылап, күкпейип тижий берди. Эртезинде талтүште ээлери арга јокто оны больницага апардылар.

Алёшаны больницада столдын ўстүне јатыргызып алала, учазына кадалган кыйгактарды доктор соок кыскашла чыгарып ийген.

Ижи божогон соңында, доктор айткан:

— Төртөн эки кыйгак чыгардым, најым, ундыба, кийининде мактанарын. Эртен бу ок өйдө келип, јангыдан тандырып аларын.

М. Горькийдин бичигени аайынча

Бичип, јартаар сөстөр: *чертёжник, самовар, лава, воскресен, церкве, кухня.*

П Л А Н

1. Алёшанын чертёжниктеги ижи.
2. Самовар кайылганы.
3. Төртөн эки кыйгак.

Јакытталар

1. План тургузыгар.
2. Бу куучынды Алёша бойы куучындаган эдип, изложение бичигер.

СУУГА КАЛЫГАНЫ

Бир кереп жерди эбиреде жорыктап жүреле, жанып келеткен. Күн айас, тымык болгон, улус ончозы палубада болгон. Улустын ортозында бир жаан кижик-кийик айланышып, ончо улусты соододып турган. Ол корчойып, секирип, чырайын каткымчылуу жуурып, улуска өткөнип турган, улус оныла соодожып турганын биллип, ол там ла тыңыда баштактанып турган.

Керептин капитанынын он эки жаштуу улчагынын шляпазын ушта согуп, кийип алала; мачтаны¹ өрө чыга берди. Ончо улус каткырыжып турдылар, уулчак десе шляпа жок артып калала, та каткыратан, та чугулданатан — бойы да билбей турды.

Кижик-кийик мачтанын туура салган баштапкы агажына једип, отуруп алала, шляпаны тижиле, табаштарыла јыртып, тыда согуп турды. Ол уулчакты өчөштирип турган чылап, шляпаны көргүзип, чырайын чырчыйтып турды. Уулчак десе, оны кезедип, кыйгырып ийерде, ол там ачынып, шляпаны оноң тындыла јырты.

Матростор оноң тын каткырышты, уулчак десе кызара береле, куртказын чечип таштайла, кижик-кийикти ээчий мачтаны өрө чыкты. Уулчак буудан тудунып, бир ле минуттын бажында туура салган агашка армакчыла чыга берди; кижик-кийик десе, уулчак оноң шляпаны ушта согуп аларга јеткелекте, эптү, түрген кармактанып, оноң бийик чыга конды.

— Сен менен кайдаар да барып болбозын! — деп, уулчак кыйгырып ийеле, оноң өрө чыкты.

Кижик-кийик уулчакты база ла өчөштирип, оноң бийик чыкты, је уулчак там ла атыйланып, кижик-кийиктен артап турды. Кижик-кийик ле уулчак онойып мачтанын бажына тургуза ла чыгып алдылар. Кижик-кийик бастыра сынына чөйилип алала, будыла армакчыга селбектенип алып, туура салган калганчы агаштын учына шляпаны илип койоло, бойы десе мачтанын чике бажына отуруп алала, корчойып, чырайын чырчыйтып, тижин ырсайтып, сүүнип турды. Туура агаштын шляпаны илип койгон учына јетире мачтадан эки аршин кире болгон. Онойдордо, шляпаны алайын десе, уулчак мачтадан айрылып, армакчыны божодып ийер учурлу болгон.

Је уулчак оноң тын өчөшти. Ол мачтаны божодып ийеле, туура салган агашка басты. Кижик-кийик ле капитаннын уулы нени кылынгылап турганын палубада турган улус ончозы көрүп, каткырыжып турдылар; је уулчак армакчыны салып ийеле, колдорыла тегденип, туура салган агашка басканын улус көрүп ийеле, коркыганынан улам кыймык јоктон тура бердилер.

Уулчак агаштан јаскай базар ла болзо, — палубага келип түжеле, балбарыла берер эди. Је ол оноң јаскай баспаза да, ого туура салган агаштын учына једип, шляпаны алала, ойто бурулып, мачтага једип келерге күч болор эди. Улус ончозы унчукпай көрүп, не болорын сакып турдылар.

¹Мачта — керептин үстүндө парус илетен бийик столмо.

Кем де коркыган бойынча калактап ийди. Уулчак кыйгыны угала, санаа алынып, төмөн көрөлө, жайкана берди.

Бу тушта керептинг капитаны, уулчактын адазы, каютадан чыгып келди. Ол чайкалар адарга мылтыкту чыккан. Мачтада турган уулын көрүп ийеле, мылтыгын тутканча ла уулы жаар шыкап, кыйгырды: «Суу жаар калы! Тургуза ла суу жаар калы! Адып ийерим!» Адазынын айтканын ондоп болбой, уулчак ары-бери жайканып турды. «Калы, онон башка адып ийерим!.. Бир, эки...» Адазы «үч» деп кыйгырып ла ийерде, уулчак бажын төмөн эдип калып ийди.

Уулчак таш чылап, талайга мач эдип түшти. Оны суунын толкузы бүркеп ийерге жеткелекте, жирме шулмус матростор керептен талайга калып ийдилер. Төртөн секундтын бажында—улуска десе узак ой өтти деп билдирди — уулчак суунын үстүнө кайкалап чыкты. Оны туткан бойынча, керепке чыгарып экелдилер. Бир канча минут өткөн соңында уулчактын оозынан, тумчугынан суу агып келди, уулчак тынып ийди.

Л. Н. Толстой

Бичип, жартаар сөстөр: *мачта, шляпа, матрос, палуба.*

П Л А Н

1. Кижик-кийик уулчакты өчөштиргени.
2. Уулчак кижик-кийиктин кийининен сүрүшкени.
3. Уулчак жеткерде.
4. Капитан ла матростор уулчакты аргадап алганы.

Жакылта

План тургузып алала, кыскарта изложение бичингер.

ТОШТО

Кышкыда талай тоңуп калган. Балыкчы-колхозчылар ончолоры тошту суудан балыктаарга тергендилер. Олор бойлорыла кожо шүүндер алып, балыктаарга атандылар. Балыкчы Андрей ле онын уулы Володя база барды. Колхозчылар ыраак баргылады. Айландыра айказган, тоштон өскө неме жок. Андрей нөкөриле кожо ончозынан ыраак барды. Олор тошто тежиктер ойоло, оноор шүүндерин божотты. Күн айас болгон, ончолоры жыргалду, омок болдылар. Володя десе шүүннен балык чыгарарга болужып, көп балык тудулганда, сүрекей сүүнип турды. Удаган жок тоштын үстүндө тоңураарга чопуп салган балыктар жаткылады.

— Болор, жанар ой жеде берди! — деп, Андрей айтты.

Же ончолоры Андрейди токтодоп, бүгүнче коноло, эртен база балыктаар дешти. Эгирде ажанып алала, тондорына оронып

алып, чанактарга жадып, уйуктап калдылар. Володя жылу бол-
зын деп, адазына жуук жадып алала, терең уйуктай берди.

Володянын адазы түнде турала, кенетийин кыйгырды:

— Нөкөрлөр, турыгар! Көрзөөр, кандый салкын! Жеткер болбозын!

Ончолоры туруп чыгала, ары-бери жүгүришип турды.

— Бисти ненин учун жайкап туру? — деп, Володя сурады.

Адазы дезде:

— Жеткер болды! Бистин турган тошты салкын үзе соголо, талай жаар агызып барат! — деп, кыйгырды.

— Үзе соккон! Үзе соккон! — деп, улустар кыйгырышып, чуркурашып турдылар.

— Олдибис! — деп, кем де кыйгырды.

Володя бу табышты угуп, ыйлай берди. Түште салкын там ла тыгып, толкулар тоштын үстүне чыгып турды. Айландыра дезде жаңыс ла талай болгон. Андрей эки агашты колбоштырып буулайла, мачта этти. Онын бажына бойынын кызыл чамча-зын буулап, флаг эдиш тургузып салды. Айса болзо, кандый бир пароходтон көрүп ийгилеер. Володя, күн көрүнөр болор бо деп, тенгери арыктап, чанактыг үстүндө жатты. Булут таркай берген жерле самолёттын учуп баратканын ол кенетийин көрүп ийди.

— Самолёт! Самолёт! — деп, кыйгырып ийди.

Ончолоры кыйгырып, бөрүктериле жагып турды. Удаган жок самолёттон таар келип түшти. Ондо азык ла бичик бар болгон: «Кунукпагар. Болуш келип жат!».

Бир частын бажында пароход келеле, улусты, чанактарды, аттарды ла балыкты жууп апарды.

Бу керекти порттын начальниги уккан эмтир. Ол сегис балыкчынын тошло барганын угала, ологго болуш жетирерге, самолёт ло пароход ийген. Лётчик дезде балыкчыларды табала, радио ажыра пароходтын капитанына барар жолды айдып берген.

Б. Житков.

Бичип, жартаар сөстөр: *порттын начальниги, радио, самолёт, пароход.*

П Л А Н

1. Балыкчылар качан, кайдаар балыктап бардылар?
2. Балыкты канайда тутты?
3. Кандый жеткер боло берди?
4. Андрей флагты ненин учун тургусты?
5. Балыкчыларды кем, канайда таап алды.

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичигер.

КҮРДЕ

Восстание түнде башталган.

Түн коркушту карануй болгон. Оромдорды жарыдатан фонарьлар күйбей турган. Нева сууда большевиктердин «Аврора» деп атту крейсери карарып турган. Онын отторын өчүрүп салган, пушкаларын дезе кааннын Кышкы өргөзи жаар ууландырып салган болгон.

Карануй түнде ыраакта мылтыктар атканы угулып, мотоциклдер тиркирегилеп, ташла салган жолдорло грузовой машиналар күркүрөп, мантагылап тургандар, ол машиналарда мылтыкту солдаттар ла матростор тургылап алып бараткандар.

Оромдордо одулап салган оттор күйгилеп турган. Кызылгвардеецтер отко жылынгылап, араайынан эрмектешкилеп, табаруны баштазын деп приказ сакыгылап тургандар. Жуу-жепселдү ишмекчилердин отрядтары Нева сууны кечире бастыра күрлерди качан ок бойынын колына алып алгандар.

Бир күрде петроградский иит ишмекчи Крутов Андрей турган. Оныла кожо сегис кызылгвардеец күрди корып турган. Олордын командири озодон бери большевик кижиге болгон, оны ончолоры Василий Иванович деп адагылайтан.

Түнде күрди акгвардеецтер эки катап аткылагандар, же кызылдар олорды турган жеринен туура баспай ла сүрүп ийгендер.

Күрле өдөтөнине аңылу пропуск бичик керек болгон.

Же бир кижиде ондый бичик жок болгон, ондый да болзо, оны күрди кечире өткүрүп ийгендер. Бу мынайда болгон: ол кижиге заставага жууктап келерде, Василий Иванович колында колмылтыкту ого удурга басып келеле, кезе сураган:

— Слердин пропуск бичигеер бар ба?

Ол кижиге токтойло, пальтозынын көдүрүп алган жаказын түжүрүп ийген. Онын жаагын арчуулла ороп, тын тагып салган болгон. Василий Ивановичке ол кижиге нени де араай айдып ийерде, Василий Иванович түргөн туура туруп, жолды береле, колын козырөккө коштой өрө көдүрүп, эзендешкен. Жаагын тангынып алган кижиге жылгыр-жылгыр басып, Андрейдин жанынан өдөлө, карануйда жоголо берген.

Заставанын начальниги дезе бойынын жерине келеле, Андрейле коштой турган. Ол бир де неме айтпай, байагы кижиге барган жер жаар аяктап көрүп турды. Оңдо, суунын ол жанында, каа-жаа мылтык адып турганы угулып турган.

Учы-учында Крутов чыдашпай сурап ийди:

— Же, ол кижиге сего пропуск көргүсти бе?

Василий Иванович мендебей айтты:

— Жок. Ол пропуск алгалак. Ол бир кезек өйгө жажынып жүргөн кижиге. Баштап Финляндияда болгон, эмди мында, Смольныйга барып жат.

Онын кийининде база такып эрмектенерде, ол коркып турган эшкөш деп Андрей сезип ийди:

Батаазын, ол бого акгвардейский черүлердинг јаныла өдүп келген! Оны... сен де бодозон, өлтүрүп те салгылаардан маат јок болгон.

Командирдин онойып коркыганду куучындаганын Андрей качан да укпаган.

Андрей Василий Ивановичтин јүзи јаар көрүп, сурады:

— Ол кем?

— Владимир Ильич Ленин! —деп, кызылгвардейский заставанын командири каруузын берген.

А. Кононов.

Бичип, јартаар сөстөр: *крейсер, петроградский, кызылгвардеец, акгвардеец, пропуск, застава, арчуул.*

П Л А Н

1. Карангуй түнде восстание болгоны.
2. «Аврора».
3. Түнде оромдо:
 - а) ары-бери жүрүшкени;
 - б) оромдо оттор күйгени.
4. Нева суудагы күрде:
 - а) кызылгвардеецтер каруулда турганы;
 - б) пропуск јок кижиге күрдег кечкени.
5. Пропуск јок кижиге кем болгоны јарталганы.

Жакылта

План тургузыгар. Чике куучынды косвенный эдип, изложение бичигер.

УЛУСТЫҢ ЭРКИНИ ЛЕ ЈАЛТАНБАЗЫ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

71 НОМЕРЛҮ ПОЕЗДТИҢ КОЧЕГАРЫ

Түнде, бир час он минутта, Петроградтан ары Удельный станцияда 71 номерлү поезд токтоор учурлу болгон. Паровозты электрический фонарьдын јарыгы тийбес јерге токтодып тургуссын деп, бу поездтин машинистиле ажындыра эрмектежи салган. Кочегар паровозтон түжер, онын јерине Владимир Ильич Ленин отураар.

71 номерлү поездтин машинизи Ленинди качан да көрбөгөн.

Је качан поезд токтой түжерде, кочегар карангуйда јерге түжүп келерде, Владимир Ильич паровоз јаар баскышла чыкты, машинист нени де сурабады: бу Ленин болгоны јарт болгон.

Эмди паровозто машинист, онын болушчызы ла Ленин болгон.

Паровозты одынла одырып турган. Машинисттин болушчызы одынды печкеден ыраак эмес аңылу клеткага канайда таштап турганын Владимир Ильич көргөн. Одын ондо кургап турган; машинисттин болушчызы одынды оноң алаала, отко таштап, костор жакшы күйзин деп, олорды темир күрекке согуп турды.

Владимир Ильич стенеден каду таап, ого пальтозын илеле, женин түрүп, кочегардын ижин иштей берди.

Ол чыкту одындарды клеткага салып, олорды печкенин ичине таштап, күйүп турган турундарды коскорып турды. Машинист тудушла кайра бурулып, Владимир Ильич жаар кайкап көрүп турды, онын болушчызы дезде сүүнип турды: ол эмди амырап алар. Ол туура отуруп, кангадан тангы тартып, жаңы кочегар жаар көрүп салып турды.

Онойдо олор Белоостров станцияга жетире једип келдилер. Мында граница ѳдүп турган. Онон ары Финляндия башталып јат.

Бастыра пассажирлердин документтерин көрѳрин баштадылар. Машинист баскышла паровозтон жүгүрүккө түжүп, паровозты вагондордон айрып ијди, онын кийининде паровозты суу аларга водокачкага апарды.

Сууны ол мендебей алып турган. Станцияда үчинчи де звонок берилерде, је паровоз водокачканын јанында турганча болды.

Машинист жаар главный кондуктор тынарысып жүгүрип, бойынын свистогына (сыгырткыжына) көргүзип, кыйгырды: «Эмди аткару!» Машинист поездке түрген келип, паровозты вагондорго каптыртып ијди. Главный кондуктор свисток (сыгырту) берди.

Станцияда офицер туруп, машинистти көрүп турды. Ол, байла, нени де сезип ијген: ол паровоз жаар кемге де колыла көргүскен.

Паровозко солдаттар жүгүрижип келген...

Је паровоз јеринен кыймыктанып, ичкеери түрген көндүгө берди, граница кийининде артып калды.

(А. Кононов аайынча.)

Бичип јартаар сѳстѳр: *Петроград, Белоостров, Финляндия, документ, пассажир, вагон, паровоз, водокачка.*

П Л А Н

1. Машинистке ажындыра эрмектешкени.
2. 71 номерлү поездте:
 - а) Удельный станция;
 - б) Лениннинг паровозто ижи;
 - в) границада пассажирдин документтерин көргѳни;
 - г) водокачкада.
3. Граница кийининде артканы.

МАТРОС СЕМЁН ШУЛМУС

Крымский жуу тужунда, 1854 жылда, Франциянын бир канча керептери бистин Төрөлибистин эн ле ыраак јерине — Камчаткага табару эткендер. Бу тушта французтар бир канча орус матросторды олјого алгандар. Олјолоткон матростордын ортозында Семён Шулмус болгон. Ол кокырчы, сөстөри курч, жардак кижн болгон, кыскарта айдар болзо, — шулмус јиит уул болгон, онын учун Шулмус деп чоло ат берилген. Шулмус кайда ла болор болзо, ондо каткы, табыш, јыргал болуп туратан. Шулмус олјодо французский тилле чала-була эрмектежерге үренип алган, бийлер оны сүүп, онын учы-бажы јок кокырларыла соодонуп туратандар. Онойдо Семён бойынын нөкөрлөриле кожо олјодо бир жылга жуук болды.

Јаскыда французтар Камчаткага база ла катап табару эделе, ондо Петропавловский шибееи аларга амадап турдылар.

— Је, Семён, слердин шибеегерди аларга барып јадыбыс, сен бойыннын ок улустарынды адарын.

Ондый сөстөрдн угала, Шулмус кубула берди: табыш јок, унчукпас, кунукчыл, чугулчы — торт ло өскө кижн боло берди. Оны кем де токунадып болбоды, ол неге де күүнзебей турды.

Керептер Камчаткага једип келерде, Шулмусты пушканын јанына чын ла тургустылар, је ол бу службадан мойноп турар болды. Мойногону учун французтар оны өлтүрнп саларыс деп кезедип ийерде, ол мачтанын эн ле бийик бажына чыгып ала-ла, нөкөрлөрине кыйгырды: «Ада-Төрөлгө удурлаштыра колдорыгарды көдүрбегер!». Онон талай јаар калып ийди.

М. Погодин.

Доского бичип беретен сөстөр: *Крымский жуу, камчатка, француз, Петропавловский шибее.*

П Л А Н

1. Французтар Камчаткага табарганы.
2. Семён Шулмус олјодо.
3. Камчаткага экинчи катап табарганы, Семённыйн өлгөнн.

ЖАЛТАНБАС КОМАНДИР

Дирижабль¹ учуштаг жаңы ла ойто бурылган. Жалаңда оны жоон армакчыла столмолорго буулап койгондор. Дирижабльдин командири Гудованцев, штурман, рулевой ло пассажирлер — ончозы гондоладан² чыктылар.

Кенетийин жоткон табарды. Куйунду салкын дирижабльди ары-бери ташталтып турды. Армакчылар чыдашпады. Дирижабль божонды. Оны салкын учуртып апаратты.

Кейле жүрер кереп жаар ончо улус көрүп турды. Эмди оны салкын кара булуттар жаар апарза, ол ондо оодылып калар. Же үзүлгөн армакчылардын бирүзинин учы жерге жуук калаңдап турган. Армакчы жаар бир кижиге тап этти. Ол дирижабльдин командири Гудованцев болгон.

Ол армакчыдаг тудунып, ого селбектенеле, өрө кармаданды. Ончолоры коркып кыйгырыштылар:

— Ол жыгылар!

— Ол өлөр!

Же Гудованцев жалтаныш жогынаг армакчыны өрө кармада-нып турды.

Жоткон десе там ла тынгыйт! Армакчы ары-бери калаңдайт, оныла кожо жалтанбас командир жайканып турды. Дирижабльди салкын там ла өрө учурып апарат, же Гудованцев, бек колдору-ла армакчыдаг тудунып, бойынын дирижаблине там ла жууктап турды. Ого узуну сегис этаж туранын бийигине түнөй армакчыла чыгарга келишти.

Арт-учунда, ол дирижабльга жетти. Ачык көзнөк өткүрө гондолага киреле, дирижабльди башкарага бойынын командирский жерине басты.

Жалаңда турган улус сүйүнжө берди.

Тыг салкын да болгонына көрбөй, дирижабль жаан удабай жерге келип отурды.

Гудованцев гондоладан чыкты. Ол колдорун аяктап көрди: алажанынын терези сыйрылып калган, сабарларынан кан агат...

«Алдырбас, дирижабль бүдүн артканы жакшы» — деп, Гудованцев сананды.

Советский Союзтун Геройы Мазурук.

Бичип, жартаар сөстөр: *дирижабль, Гудованцев, рулевой, штурман, гондола.*

П Л А Н

1. Дирижабль учуштаг келгени.
2. Куйунду салкын.
3. Командирдин жалтанбазы.
4. Дирижабльди корып алганы.

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичигер.

1. Дирижабль—кейле учуп жүрөтөн аппарат.
2. Гондола—улус отураг эдип жазайла, дирижабльдин алдына илип койгон корзина.

АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЈУУНЫН ЈЫЛДАРЫНАН

КОМСОМОЛЕЦ МАТРОСОВТЫН ПОДВИГИ

Калининский фронт ичкеерилеерине көчкөн. Советский Черүнийн 25-чи жылдыгынын күнинде фронттын линиязы жаар бараткан жуучылдар амыраарга токтой түшкендер. Командованиенин приказын канайда артык бүдүрерин шүүжип көрөрине, батальоннын комсомолдоры жуулыштылар. Агаш аразындагы ак жалаңга төжинде автоматту иит уул чыкты. Бу рядовой жуучыл Саша Матросов болгон. Ол мынайда айтты: «Менин колдорым мылтык-јепселди тудуп чыдаарына јетире, менин јүрегим согулып токтогончо, мен фашисттерле тартыжарым. Мен јүрүмиме де килебей, бистин јерибис учун согужып жуулажарым».

Бу жууннын кийининде батальон түниле агаш аразыла барды. Жуучыл приказты — Чернушка јуртты аларын бүдүрер керек болгон. Комсомолец Саша Матросов автоматчиктердин алдында бараткан.

Таң адып турарда, бир бөлүк автоматчиктер агаштын жаказына чыктылар. Чернушка јурт ыраак эмес, је ак жалаңды өдүп барар керек болгон. Мында, ак жалаңда, автоматчиктерди фашисттер аткыладылар. Жуу-согуш баштала берди. Фашисттер үзүк јогынанг аткылап турдылар. Автоматчиктер ак жалаңнын он јанынча бардылар, је фашисттер дзоттын амбразуразынан пулемёттоң аттылар. Бир жуучыл өлтүрткен, экүзи шыркалаткан. Кезик автоматчиктер сол јанынча энмектеп бардылар, је база өлтүрттилер. Ак жалаңда көрүнгендерди ончозын өштүлер өлтүрип турдылар.

Айдарда, Саша Матросов өлгөн нөкөрлөрининг он јанынча жагыскаан энмектеп барды. Нөкөрлөри тынбай да, жалтанбастын кийининен көрүп турдылар.

Ол дзоттын јанына энмектеп келеле, автомадын өрө көдүрип, амбразура жаар аткылай берди. Фашистский пулемёт атпай барды.

Матросовтын кийининен көрүп турган бистинг автоматчиктер ичкеерилеерге санангандар, је өштүнийн пулемёды база каптап ада берди.

Ол тушта Саша Матросов тура јүгүреле, дзоттын амбразуразына тап эдип, оны бойынын эди-каныла бектеп ийди. Октор онын эди-канын өдүп, бистинг жуучылдарга јетпей барды. Жуучылдар мыны көрөлө, бир кижидий тура јүгүрип, ичкеери јүгүрдилер. Оштүнийн дзодын омор сагыбаган јанынан алып ийдилер. Онын кийининде Чернушка деревнени де алып алдылар.

Советский Черү јакшы ичкеерилезин деп, гвардиянын рядо-

вой жуучылы Александр Матросов бойынын жүрүмин берген. Ого Советский Союзтын Геройынын ады үргүлжиге берилген. Командование Матросовтын атту-чуулу керегин баалап темдектеген. Матросов служить эткен полкко «Александр Матросовтын адыла адалган 254-чи гвардейский полк» деп ат-нере берилген, герой бойы дезе бу полктын баштапкы ротазынын списогында үргүлжиге болор.

Советский албаты Александр Матросовты эске алынып, качан да ундыбас. Онын героический подвиги жалтанбастын жозо-гы ла бойынын улу Төрөлин сүүгени болуп жат.

Бичип, жартаар сөстөр: *дзот, батальон, амбразура, үргүлжиге.*

П Л А Н

1. Калининский фронттын ичкеерилегени.
2. Комсомольский жуун.
3. Жуучыл жакылта.
4. Фашистский дзоттын адыжы.
5. Матросов—Советский Союзтын Геройы.
6. База кандый герой-патриотторды сен билерин?

Словарный иш. *Матросовтын* жалтанбазын ла ат-нерелүзин көргүзөтөн эпитеттер табыгар.

Жакылталар

1. Эпиграф табаар.
2. Изложение бичиир.

ГВАРДЕЕЦТЕРДИН ПОДВИГТЕРИ

Бу керек 1941 жылда ноябрь айда болгон. Фашисттердин черүзинин танковый колонналары Москвага жууктап келеткен. Генерал Панфилов командовать эдип турган гвардеецтердин дивизиязы олордын жолын туй алып ийген. Не де болзо фашисттерди божотпой тутсын деп, командование приказ берген.

Өштүлөрдүн танктарына удурга жирме сегис геройды ийгендер. Олор агааш аразындагы жуукада, жаан эмес суунын жанында турган теерменнен ыраак эмес жерде тым отурдылар.

Жуучылдар олорды айландыра не болуп турганын чыданыгып көрүп турулар.

Олор гитлеровский автоматчиктерди көрүп ийдилер. Фашисттер жуукадан 150 ле метр жерде болдылар. Бистин жуучылдар колдын пулемедынан сакыбаган жерден ада бердилер. Чечен адыштан жетен ажыра өштү жууканын жанында жатты.

Жирме танк гвардеецтер отурган жуука жаар келетти. Жуучылдар бойы бойы жаар көрүштилер.

Олорды түңей эмес жуу-согуш сакып турган. Же олор гвардеецтер болгондор, олор бир де эмеш жалтанбадылар.

Жуу-согуш төрт часка жуук улалды. Бистин жуучылдар-гвардеецтер корулап турган рубежтен фашисттер өдүп болбоды. Жалтанбастар танктарды аткылап, күйер немелү болуштоптордо олорды өртөдилер. Оштүлөрдүн он төрт танкы жуу-согуштын жалаңында кыймык жогынан турдылар. Же бистин де жуучылдардын бир канчазы өлтүрткен. Бу өйдө немецтердин база одус танкы көрүнди. Олор бистин геройлор-жуучылдар отурган жуука жаар чике ле ууланып келип жаттылар.

Ол тушта политрук Колчаков жуучылдарга айтты: «Одус танк, нажылар! Биске ончобыска өлөргө келижер! Россия элбек, жаан, же биске тескерилеп кайралаар жер жок! Кийинибисте Москва».

Жуучылдар бойы бойлоры колдорунан бек тудуныштылар, онын кийининде гранаттарын белетеп алала, жууканын кырына жадып алдылар.

Фашисттердин танктары ичкеерилеп ле жадылар. Олорго удур жалтанбас геройлор туруп чыктылар. Жуу-согуш одус минут улалды, октары божогон. Гвардеецтер стройдон ээчий-деечий чыккылап турдылар. Фашисттердин танктары күйүп турдылар.

Жирме сегис герой оштүни бистин төрөлистин столицазына Москвага божотпой, мында ончозы өлдилер.

(В. Чистяковтын бичигени аайынча.)

Жартап, бичип берер сөстөр: *рубеж, гвардеецтердин дивизиязы, столица.*

П Л А Н

1. Командованиенин приказы.
2. Москванын героический коручылары.
3. Оштүнүн танктары жууктаганы.
4. Түңей эмес күчтү жуу-согуш.
5. Гвардеецтер өлөт, же олжого кирбейт.

Жакытталар

1. Узүкке өскө ат беригер.
2. План тургузыгар.
3. Изложение бичигер.

ТЕМИР СОГОР УС

Колхозтын темир согор узы фронтко атанган кийининде, көрүк соой берген. Эжиги сомоку кузницада аш кезер сынык машиналар ла абралар жаткан.

Олорды жазаар кижн жок болгон. Колхозтын председатели ондый ишти бүүдүргөдй кижини удааннан бери бедиреген.

Бир катап энирде председателге 15 жаштуу уулчак келген. Онын ады Петя болгон. Ол председателден сурады:

— Слерге темир согор ус керек пе?

— Эйе, керек, жарагайдй кижн билер болзон, оны биске ий — деп, колхозтын председатели каруузын берди.

— Бу ишти мен бойым билерим — деп, Петя айтты.

Председатель уулды аяктап корди. Сүрекей жаш!

Петя колын корзинага сугуп, ононг кичинек грузовой автомобиль чыгарып келди. Оны ээчий кичинек салдалар, тырмууштар чыгарды. Петя мыны ончозын агаштан ла темирденг бойы эдип жазаган. Колхозтын председатели Петяны темир согор ус эдип алды.

Колхозтын кузницазында иш катап ла кайнай берди.

Иит устын ижин көрөргө улус келгилеп турды. Уул жакшы иштеп турган. Баштапкы ла күнде абрага жангы болт кондурган. Эртезинде аш кезер машинаны жазаган. Жалаңда өлөн чабар машина үрелерде, ол оны да жазап салган. Петя колхозто тузалу кижн боло берген.

Ого иштеерге уур болгон. Бир катап ол маскала будын шыр-каладып алган. Буды бир канча күндердин туркунына тын оорыган. Колхозчылар оны иштебе деерде, Петя каруузына мынайда айткан:

— Фронтто мындагызынанг јенгил бе? Жок, мен иштеерим!

Бичип берер сөстөр: фронт, кузница, председатель, грузовой автомобиль.

П Л А Н

1. Кузницада кижн жок.
2. Петя темир согор ус болуп алды.
3. Темир согор иит устын ижн.

СОЧИНЕНИЕНИНГ ТЕМАЛАРЫ

АЙЫЛДА ЛА КЛАССТА БИЧИИРИНЕ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫЙ
УЧУРЛУ СОЧИНЕНИЕЛЕРДИН ТЕМАЛАРЫ

1. МЕН ПИОНЕРГЕ КАНАЙДА КИРДИМ

П Л А Н

1. Мен качан пионер болдым?
2. Пионерский организацияга кирерге мени кем белетеген?
3. Пионерский организацияга киреримде, мен кандый молју бердим?
4. Мен ол молјуларды канайда бүүдүрүп жадым?
5. Меге класс кандый общественный иштер берди?
6. Мен олорды канайда бүүдүрүп жадым?

II. НӨКӨРИНЕ БОЛУШКАНЫ

1. Сенин нажын кем?
2. Ол кайда үренет?
3. Оныла кандый учурал боло берди?
4. Бойынтыг нөкөринге сен неле болуштын?
5. Сен оныла нажылашканча ба?

III. БИЛЕМЕ МЕНИНГ БОЛУЖЫМ

П Л А Н

1. Сенин биленде канча кижиге?
2. Билендин улузынын ады кандый?
3. Биленде кем иштеп жат?
4. Айылында сен кемге болужып жадын?
5. Сен сыйындарыңга, карындаштарыңга нак жадырың ба?
6. Ада-энендин берген жобин сен бүдүрүп жадырың ба?

IV. МЕН КАНАЙДА УРОКТЫ БЕЛЕТЕП ЖАДЫМ

П Л А Н

1. Күннүн режимин канайда тургузуп алдың?
2. Сен урукторунгды кайда белетеп жадың?
3. Үрөнөргө керектүү немелеринг ончозу жеткил бе?
4. Бичиктеринг, тетрадьтарың, чернильницанг, пеналың кайда жадың жат?
5. Үредүдө нөкөрлөргүңнүн кемизине болужып жадың?

V. БИЧИК — МЕНИНГ НАЖЫМ

П Л А Н

1. Сенде кандый бичиктер бар?
2. Сен оморды кайда салып жадың?
3. Сеге кандый бичик анчада ла жарап жат?
4. Сеге ол ненин учун жарайт?
5. Бичик сени неге үредип салды?
6. Сенде читательский дневник бар ба?
7. Сен кандый бичиктер кычырадың?

VI. ЖАЛТАНБАЗЫ ЛА ГЕРОЙСТВО

1. Советский Союзтын Геройы деп кемди адап жадылар?
2. Советский Союзтын Геройлорынан сен кемди билеринг?
3. Ол кандый подвиг этти?
4. Сенин сүйүгөн геройың кем?
5. Геройго сен неле түңгөй болорго туруң?
6. Ондый болорго сеге нени эдер керек?

VII. УУР ПОДВИГТЕР

П Л А Н

1. Социалистический Иштин Геройы деп кемди адап жадылар?
2. Социалистический Иштин Геройлорынан сен кемди билип жадың?
3. Ол иштин кандый подвигин этти?

4. Ұренчикке иштинг подвиги незинде?
5. Сен бойыгнынг ижингди канайда бұдүрп жадын?
6. Ненинг учун иштинг подвигтерин эдер керек?

VIII. СССР

1. Бистинг ороон канайда адалат?
 2. Ого кандый республикалар кирип јат?
 3. СССР-де сен кандый городтор билерин?
 4. СССР-де кандый албаты јадат?
 5. Бис бойыбыстынг ороонысты ненинг учун сүўп жадыбыс?
-

VI К Л А С С

ЫЛДЫН ӨЙЛӨРИ

ЫЛДЫН ТӨРТ ӨИИ

Күн изү чалыды. Суучактар шоркырап ага берди. Суунын тожы жарылып, кайылды. Агып брааткан тошто кышкы жолдын изи көрүнгөчө болды. Бу жуукта ла бу тошло колхозчылардын балдары школго чаналу жүргөндөр.

Жас. Суулар жарадынан ажып, жабыс жерлерди алып ийген. Колхозтын агрономы суунын ол жарадына кемелү кечип барды. Ондо, агаштардын ары жанында, жалаң ижи көндүгип калган. Кемеге кожо отуруга пионер уулы суранып алды. Жаскы суула кемелү жүрөгө ого жылбилү. Кемеле жүрүп отурула, кичинек ортолыктан коркып калган койонокты тудуп алдылар. Боро неме тырлажып турды, же кемеден калып барган жер жок, айландыра суу. Чапкыр тегери, быжыраш ак булуттар, бийик агаштар сууда көрүнүп турды. Төрөл жерине кастар мендеп учадылар. Кызыл маңдайлу щегол кушкыш бойындын уйазын жазаарына кайдан да куштын жунгын таап алган. Чокужында ондой жаан жунду ого учарга уур. Күчи чыга берген. Ол телефонный эмикке амыраарга отурды.

Же качан ок жай жедип келди. Жалаңдарда ак ромашкалар, коозо кеберлү чапкыр чечектер. Көбөлөктөр учкулайт. Себискелер калыгылайт. Изү.

Колхозчылардын балдарына сайрал. Олор жаан улуска болжып жадылар, арий бергенде, сууга жүтүргилейт. Суу жылу, ого кирип эжинерге жараар. Жалаңнан колхозчылардын омок үндери упулат. Ондо эми өлөң ижи. Өлөң чабылып, изү күнгө кургап калган. Оны обоолоп жадылар. Малга жараш жытту өлөң ток курсак болор.

Изү күнде агаштын көлөткөзине отуруга жакшы. Агаш аразында тым ошкош, же тындап уксан, кайда ла табыш. Эмезе күүк эдет, эмезе чычкан чыйкылдайт, эмезе агаштан кургак будагаш сынып түжет. Ыраактан, колхозтын кузницазынан, темирдин шыгыраганы угулат. Онызы машиналар ремонтто-

ны. Удабас аш быжар. Аш кезерине бойынын ойинде белетенип алар керек.

Је качан ок бийик, койу арыш өзүп келди. Ол јенгил салкын-га талайла алтын толкулар јылып бараткандый, јайканат. Байлык аш бышкан.

Колхозчылар ажын јуунадып, јадаан арышты ла буудайды чачып койдылар. Кырада да, кайда да болзо иш.

Балдар да отурбай јадылар. Кезиктери јаан улуска болу-жат, кезиктери агаш аразына мешкелеп барат.

Агаштын оги өскөлөнөт. Јажыл бүрлү кайындар алтын бүр-ле бүркеле берди. Аспак кызыл-күрең боло берди. Школго көп жүзүн-јүүр өңдү јараш јалбырактар јуунадып алгадый.

Күндер кыска ла соок боло берди. Колхозчылар картошко-ны, свёкланы, капустаны јуунадарга мендегилейт. Кушкеш-тар јаан үүрле түштүк јаар учуп барадылар. Соок салкындар сого бердилер. Агаштардаг саргарган јалбырактарды үзе солуп турат. Агаш аразында бүрүңкүй боло берди.

Бир ле түнге ончозы кубула берди. Јенгил, јымжак, ару баш-тапкы кар јаап ийди. Кыш баштала берди. Балдарга јангы соот табылган: чанала јыгылап соодоорго јараар. Эмди балдар јалан јаар јүгүргилейт. Ондо карды токтодып турарына колхозчылар щиттер јазагылап салгандар. Кар калын болзо, көп аш болор, јаскыда көп суу болзо, ашка көп чык болор.

Кыш. Колхозчылар кыштын ижин иштегилеп, курстарда ла кружоктордо үренгилейт. Балдар да школдо үренгилеп јадылар. Күн кыскара берген. Агаш аразына да јүгүрип барып келерге бош јок. Ондо дезе эмди јилбилү немелер көп. Айу бойына ич-еен таап алала, јаска јетире ондо јадарга шыйдынат. Агаш ара-зында кышкыда тым.

(А. Рыловтын бичигени аайынча.)

Бичип, јартаар сөстөр: агроном, щегол, телефонный, щиттер.

П Л А Н

1. Күн изидип келди.
2. Јаскы ар-бүткенде не болгонын тоолоп бичигени.
3. Јайгыда не болгонын тоолоп бичигени.
4. Күскүде не болгонын тоолоп бичигени.
5. Кышкыда не болгонын тоолоп бичигени.

ДЕРЕВНЕДЕГИ КҮС

Август айдын учы јаар кей сооп јат. Соок кей анчадала эр-тен тура болуп јат, сентябрьда дезе кезикте кичинек сооктор бо-лот. Эртен тура уйкудан туруп, өлөң эмезе айылдаш туранын јабынчызы кажайып калганын слер көрүп јадыгар. База ла бир кезек ой өткөн согында, күскү түүнти суучактар түнде тонуп

калгылап турар. Күскү оок жаңмыр жайдын күкүрттү жаңмыры-
наң сыранай башка, ол чек үзүгү жоктон жаар, жер десе, жайгы-
дагы чылап, түргөн кургабай жат. Салкын үзүк жок согуп, ага-
штардын ла өлөннин быжып калган үрендерин ыраак учуртып
турат.

Августтын учында агаштардын жалбырактары анда-мында
саргарып баштайт, сентябрь айда десе кайыннын жалбырак-
тары каа-жаада саргарып, алтын өңдү будактар көрүнөт. Кү-
нүн ле сайын алтын өңдү бүрлөр көптөп турат. База бир эки-
үч күннин бажында аспактын жалбырактары кызарып, кызыл-
күрөң боло берет, же күскү салкын бу да кургап калган калган-
чы жалбырактарды үзүп, кейде айланыштырып, чыкту жерге жай-
ып турат.

Жалан эмештен ээн боло берет. Чечектер жоголгон, саргарып,
караып калган өлөң, кар сакып тургандый, жер жаар ээлип ту-
рат. Жүк ле жадаан аш жажыл килиндий турат. Же бу да оройты-
ган жаш кылгалар удабас жоголо берер. Бу аштын тазылдары
кар алдында үрөлбөй артып калар, онон ак-жарыкка жаңы жа-
жыл сабалактар өзүп чыгар.

К. Д. Ушинский.

П Л А Н

1. Күстин башталганын тоолоп бичигени:
 - а) кыру;
 - б) жаңмыр;
 - в) салкын.
2. Агаш аразында күстин темдектерин тоолоп бичигени.
 - а) саргарган жалбырактар;
 - б) аспактын кызыл-күрөң жалбырактары;
 - в) жалбырактар жерге түшкени.
3. Жалаңда күстин темдектерин тоолоп бичигени:
 - а) ээн арткан жалаң;
 - б) саргарган өлөң;
 - в) жажыл жадаан аш.

ТЫНДУЛАР ЛА ӨЗҮМДЕР КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

МУМУ

Бу керек бир күн эниргери болгон. Герасим суу жаар көрүп,
жараттай базып баратты. Суунын жаказында, баларда не де эл-
бегдеп жатканы ого кенетийин көрүндү. Герасим суу жаар эн-
чейип көрөр болзо, кара чокурлу ак күчүк бар-жок күчиле кар-
мактанып, жылжыркай балкашка тайкылып, бастыра бойы кал-
тырап, суудан чыгып болбой турган эмтир. Герасим күчүгөшти
көрөлө, оны жаңыс колдоп тудала, койнына сугала, жаан-жаан
алтап, айылы жаар басты. Бойынын жаткан кичинекей кыбына ки-

реле, Герасим аргадап алган күчүкти орынга салып, уур тоныла жаап салала, озо конюшнядаң салам экелди, онын кийининде кухнядаң бир аяк сүт экелди. Тонды чебер ачала, саламды жайып, сүттү аяагын орынга тургузып койды. Күчүгештин энеден чыкканынан бери үч ле недеде кире өй өткөн, онын көстөри бу ла жуукта ачылган, керек десе бир көзи экинчизинен кичинек болгон. Күчүгеш аяктаң ичип билбей, калтырап, көстөрүн жумуп турды. Герасим онын житкезинен эки сабарыла араай тудала, оозын сүтке түртүрүп ийди. Күчүгеш кенетийин мыжылдап, тыркырап, сүтти ачаптанып иче берди. Герасим көрүп, көрүп турала, кенетийин каткырды... Түниле күчүгешле берижиңп, эптештире жатыргызып салала, Герасим бойы да кандый да сүүнчилү, амыр уйкула уйуктап калды.

Герасим бойынын күчүгин сүреен кичееп азыраган. Баштап ол күчүгеш каткак, кураны, кеп-сүр жок болгон, же эместен ондоноп, жарана берди, сегис айдын бажында десе Герасимнинг кичеemelинин шылтузында, узун кулакту, барбак куйрукту, жаан көстү, жакшынак ийт боло берген. Ол Герасимге сүреен үрөне берген, оноң бир де эмеш артпай, куйругын буландадып, жаантайын ээчип жүрди. Герасим ийдине Муму деп ат адап берди.

Помещик үй кижинин туразындагы улус ончозы ол ийтти сүүп, Мумуня деп эркеледе адап турдылар. Муму сүреен керсү ийт болгон, ончо улуска жалганчып жүрөтөн, же жангыс ла Герасимди сүүйтөн. Герасим бойы да оны ал-сагыш жок сүүген... Ол Герасимди жаантайын ээчип жүрөтөн, онын эдегинен тартып, эртен тура ойгозып туратан. Суу тартып турган атты жедегинен тиштенип алып, жединип экелип беретөн, Герасимле кожо сууга барып, жалмуурларын ла күректерин каруулдап туратан. Герасим Муму кирип турзын деп, бойынын эжигинде онотийин тежик ойып салган. Муму Герасимнинг жаткан кыбына киреле, ол ло тарыйын, бир де кемзинбей, орынга чыгала, жада беретөн. Түнде ол сыранай уйуктабайтан, же кезик тенек ийттер чилеп, тегин жерге үрбейтен.

Мумунын чичке үни тегин жерге качан да угулбайтан: өскө кижичеденге жуук базып келзе, эмезе кандый бир жерде серенгедий табыш, шылырт угулза, жангыс ла ол тушта үрөтөн болгон. Муму помещик үй кижичаткан турага кирбейтен. Герасим ол туранын кыптарына одын алып киргенде, Муму жаантайын тышкары артып калала, кулагын сертейтип алып, турада эмеш ле табыш чыкканда, ары-бери аяктап, Герасимди кирнестенин жанында сакып отуратан.

П Л А Н

1. Герасим ийтти канайда таап алды?
2. Ол оны канайда кичееп азырады?
3. Муму чыдаарда, канайда кубулды?

4. Муму кемди ончозынан тыг сүүди?
5. Ол Герасимге канайда болужып турды?

Жакылта

Куучыннын планын табылу эрмектерле тургузып алала, изложение бичигер (темдектезе: 1. Герасим ийт таап алганы).

ЖУРКА

Бир катап мен сас jerле базып бараткам. Сууны жараттай басып барадала, болгобос жанынан орого бастым. Будымнын алды жаар көрзөм: турнанын уйазы эмтир! Түбине кургак өлөң салып койгон тегерик кичинекей ойдык эмтир. Эмеш ыраагында турнанын жүнү жакшы өспөгөн балазы бар-жок күчин салып, качып баратты. Мен онын кийининин жүгүрдим. Оны эмеш сүрү-желе, тудуп алдым. Боро жүндү турнанын балазы менин өмүримнин алдында тыркыражып, ачынчылу чыйкылдап турды. Мен оны айылыма экелдим. Турнанын балазынын жаңы жүрүми ол күннен ала башталган.

Уйым турнанын балазына карузып, «Журка» деп ат адап берди.

Бис террасалу жаан, ару турада жатканыбыс. Террасанын ары жанында жийлектү сад бар болгон. Журка кере түжине ле бисле кожо жүретен. Уйуктаар jerди бис ого жапаш аайлу эдип, террасанын алдына тудуп бергенибис. Түште ол эжик алдында жүретен эмезе айылдын куштары ла садта жүретен, түнде дезе жапажында конотон. Суйук жүндү Журка, койу жүндү өскө куштарга көрө, ич кийимдү балачакка түнөй болгон. Же өй өдөрдө, Журка түргөн өзүп турды. Ол жаан куш боло берди, узун кара буттарыла жүргеери алтап жүрди. Көксимек жүннүн ордына жакшынак боро канаттар чыкты.

Чыдап келерде Журка сүрекей ачап болды. Бир катап эртен тура ажанарга белетеген тогус баканы бир ле ажырып жип ийген. Бакаларды там ла көптөн жип, күнине төртөн бака жири боло берди. Бакаларды жип алала, «крук, крук» деп чөйип, үнденип ийетен. Онызы «каша бер» дегени. Онойдордо, бис ого каша да, каша та беретенибис. Оны кажы ла эки частын бажында азырап туратаныбыс.

Бис Журкала сүреен үрениже бергенибис, ол жокко эригип туратаныбыс. Онын сагыжы күнүн ле кожулып турды.

Журка учар боло берди. Бисле үренишкелекте, учу бербезин деп, бис онын канадын буулап салатаныбыс. Журка саска барып туратан. Бис Журканын жакшы кылыгын билип, оны белен таап алатаныбыс. Бис оны таап алганыбыста, ол буру эткен үрөнчик чилеп, бистин кийинибистен жаңып келетен.

Сентябрь жууктап келди. Турналардын кыштаарга учуп барар өйи жетти. «Бистин аш-тузыбыс учун биске Журка не ле төлөгөй не? Бисти ол таштап барбас па, учуп барып жаткан үүрге

кожулбас па?» — деп, үйүм айтты. Же бис Журканы албанла тутпаска, канадын чечип салдыбыс.

Журканын бистен айрылар күүни жок деп, ол жүре бербезин деп бистин коркыганыбыс темей эмтир деп, бис бир учуралдын кийининде санандыбыс. Бу учурал август айда болгон. Үйүм эки көнөктү коромысланы ийиндерине салып, колодецтен суу аларга барды. Журка оны ээчий басты. Үйүм жолло барбай, борготтын, малинанын, тожыланын ортозыла барды. Журка оноң эмеш артып калды. «Акыр, оноң мен жажынып көрөйүн» — деп, үйүм кенетийин сананды. Ичкеери жүгүрүп барала, борготтын барбак жыраазынын кийинине жажынып алды. Кыймыктабай отуруп, Журканы аяктап отурды. Журка токтой түжеле, сананып, ары-бери аяктайт. Ары-бери базып, бедирейле, «крук, крук» деп кунукчылду үнденди, онызы: «сен кайдаар бардын, кайда табылбай калдың?» — дегени. Журка садта узак бедирейле, колодецке келди, ойто бурулды, же бир де катап өрө көдүрилип, учар деп сананбады. Онойуп узак бедиреген кийининде, үйүмнин жажынып алган жыраага келди. Арбанган айасту «крук, крук» деп үнденип, эки будын элип-селип бийик көдүрүп, үйүм жаар басты.

Журка бистен барбас, ол бистин билеге үрене берген деп, бу учуралдын кийининде бододыбыс.

Оныла айрылыжарга кунукчыл да болзо, же Журканы дөрвөнеде тударга эп жоксынып, бис оны жүзүн-жүүр куштар тудуп азырап турган зоологический паркка берип ийер дештибис. Айрылыжар күн једип келди. Абралу ат мени кирнестенин јанында сакып турды. Үйүм меге калганчы јакылталарын ајдат. Журка дезе эжик алдында тееркеген аайлу ары бери базып жүрди. Бис оны зоологический паркка апарарга турганыбысты сезип турды не? Айса болзо, сезип те турган. «Журканы бер» — деп, үйүме айттым, же ол ло өйдө чанкыр тегериден «крук, крук» — деген таныш табыш угулды. Мен өрө көрөлө, бир минуттын бажында төмөн көрдим. Көрсөм, Журка алаатып, өрө көрүп, оноң эбиреде аяктап туру, бис оны тударга јеткелегисте, ол бир канча катап түрген алтайла, тегери јаар учуп чыкты, учуп бараткан турналарга кожула берди.

Л. Ларский.

Бичип, јартаар сөстөр: *терраса, коромысла, зоологический парк.*

П Л А Н

- I. Турнанын балазын тудуп алганы.
- II. Турнанын балазы анчынын айылында.
 1. Журка садта.
 2. Журканын ажаныжы.
 3. Журканы ченеп көргөни.
- III. Түштүк јаар учканы.
 1. Анчынын шүүлтези.
 2. Сакыбас јанынан үүрге кожулганы.

Жакылталар

1. Табылу эрмектерле колболу план тургузыгар.
2. Бичип алган план аайынча куучындап беригер.

ЗАДОР

Эки жыл мынан озо журукчы Басыгин бир күчүк таап, азырап алган. Күчүк чыдап келерде, керсү жаан ийт боло берген. Басыгин оны Задор деп адаган. Задор ээзин сүрекей сүйү, онын учун жүрүмин де берерге белең болгон.

Басыгин андаарга сүрең сүйүтөн кижиге болгон. Бир катап көп суукуш адып алган кийининде, ол ийдиле конор жер жаар жүрүп ийди.

Андап барарда Басыгин кемезин артырган суунын жарадына жедип келерде, бозом кире берген.

Олорго одоштой, суунын арыгы жарадына жуук ортолык турган. Бу ортолыкка олор алдында көп катап конгондор.

Задор сүйүнчилү кыгып, ээзинин будына жыжынып ийеле, кеме жаар калып ийди. Кемеге оны ээчий ээзи отурды. Кеменин ичкеери жанына мылтыгын, суукуштарын, патронтажын чебер салала, кайыкла эжинерге жеңил болзын деп, пиджагын чечип салды, буттарын кызып турган бөүктөрүн чечти. Кеме суунын түргениле келзе, ортолыктан төмөндөбөзүм деп, Басыгин сууны өрө эжинди. Кеме жараткан канча ла кире ыраганда, суу там ла түргөн агып, оны там ла төмөн агызып турды. Онойдо кеме сууны төмөн агып, ташка табарала, оодыла берди, агчы ийдиле экү сууда артып калды.

Басыгин ондооло, аыктанды: Задор оныла коштой эмтир.

Сол жанындагы жабыс жаратка эжинип жедеге керек болгон. Басыгин жаратка түргөн жедип болбозын билип, буттарыла, колдорула мендебей эжинип бараткан. Сол жанындагы ийини ташка тийеле, өңзүредип турды. Басыгин аңданып алала, улам сайын амырап алат, суу дезе оны ийдиле кожо төмөн агызып турды. Түн кире берген, Басыгин кыйгырды:

— Аргадагар!... Олүп жадым!..

Же түнде сууга түшкөн кижиге кем болужатан?

Жаратка жетире одус метрден ыраак эмес арткан, же Басыгинин чагы чыга берген, ол кыймыктанып болбой барган. Суу онын оозына толо берген. Ол эрмек айдып болбой, жагыс ла айтты:

— Олүп жадым, Задор.

Ийт айалганын коркуштанганын ээзинин үнинен билип ийди. Ол ээзине жууктап келеле, кыгып ийди, ээзи дезе сууга түжүп бараткан, сагыжы энделе берген... бир час, онон экинчи час өтті...

Айдын бозомтык жаркыны жерге, жалбак сууга тийип турды. Басыгин көстөрүн ачып ийди. Ол буттарын чирей тепп ала-

ла, кандый да кату неменин үстүндө жаткан эмтир. соокты да, өңзүрө де болуп турганын ол сеспейт. Оныла не болгонун ол ончозын ундуп салган. Араай чайбалган суунун табыжы угулат. Ол суунун сыранай ла жарадында жаткан эмтир. Же ол бери канайда келгенин билбей турды.

Нени де эдер керек болгон, же ол бир де жаны жаар ангданып болбой, керек десе, колын эмесе будын да кыймыктадып болбоды. Чын ла өлүм келди эмеш пе? Басыгин онтоп ийди. Кенетийин, онын жаагын колло сыймап ийген чилеп, жүзине кандый да изү неме табарды. Басыгин селт эдип, онон тын онтоп ийди. Кара көлөткө десе эмди онын жанында элбендеп, кызгыды. Оны Задор жалап турганын Басыгин билип ийди. Ол бастыра күчин салып, көңкөрө ангданды. Онын оозынан суу төгүлди. Багы там ла тын оорып турды.

Эмди Басыгин жагыс ла жүрүмин аргадап алар керегинде сананып жатты. Ол озо баштап бир ийинин, онот экинчи ийинин кыймыктатты, тыныжы жакшы боло берди. Арт-учында, колдо-рын ла буттарын кыймыктадып, суунун жарадынан там ла ырап, энмектеп барды. Задор сүйүнчилү кызгып, изү тилиле ээзин жалап турды. Журукчы туруп базардан озо, удаан энмектеп барды. Буттары, баланын буттары чылап, тырлажып, бүктелип турды. Же Басыгин сүйүнп, кыйгырып ийди:

— Задор! Эмди өлбөзибис!

Задор ээзинен көстөрүн албай, куйругун булангдадып турды.

Басыгин јудуруктанып алган сол колында бир эмеш боро түктер жүргенин көрүп ийди. Түк онын колына кайдаг келген? Ол токтой түжип, Задор жаар көрөлө, ол ло тарый ончозын биллип ийди. Сагыжы энделип турган өйдө ол ийт жаар тап эделе, ийттин түктерин ууштап tudup алган болгодый. Задор оны десе јарат жаар сүйүртеп апарган, суула сүйүртеп апарарга јенгил болгон. Јаратка чыгып, кургак јерле апарарда, ийтке уур боло берген, ийттин түги јулуна берген эмтир.

А. Новиков-Прибой

П Л А Н

1. Задор.
2. Кеме оодылганы.
3. Јудурукта бир эмеш түк.

Јакылталар

1. Баштаачызы јок эрмектерле план тургузыгар.
2. 3-чи жүзүннинг ордына 1-кы жүзүннен, јартап айтса, анчн бойы куучындап турган эдип куучындаар.

КИСКЕ ТИЙИҢНИҢ БАЛАЗЫН АЗЫРАГАНЫ

Кискенин балдары өлүп калган. Киске курсак та јибей, балдарын бедиреп, ачынчылу маарап жүрген.

Балдар ого килеп, ачынып жүретен.

Бир катап олор агаш аразынан тийиннинг кичинек балазын табала, оны айылына экелген. Тийиннинг көзи ачылгалак болгон, ол курсак та жип билбейтен, базы та болбойтон. Балдар оны кискеле коштой салып койгон. Киске тийиннинг балазын жыткарып, жалап, бойынын балазы чылап, азырай берген. Киске тийингле кожо уйуктап, тийиннинг балазы тонгондо, бойынын жылузыла жылыдып жадатан. Бойынын азыранты балазына бир де ийт жууктатпайтан: ийт жууктап ла келгенде, түги атрайып, кийин буттарына туруп, колыла ийитти тажып, сүрүп салатан.

Тийин эмеш жаанап келерде, киске оны чычкан тударга үретти. Озо баштап өлгөн чычканды экелеле, жерге салып, оны канайып тиштейтенин көргүскен. Онын кийининде жүк арайдап ла кыймыктанып турган жарым тынду чычканды экелген. Арт учында тынду чычканды экелген — оны божодып ийеле, ойто тудуп алган. Тийинг чычканды база онойдо ок тударга үренип алзын деп, киске онойып кылынган.

Je тийинг чычканды тудуп жиирге сырангай да күүнзебей турган.

Киске бойынын үренчигин кискенин кылык-жангына үредип аларга кичеенгени темей болгон: тийинг кискени торт ондобой турган. Ол, киске чилеп, маараарга да үренип албаган, киске оны кычырганда, тийинг бойынын тилиле «урр, урр» деп унчугатан.

Бир катап киске айылдан чыгала, сад жаар барган, тийинг оны ээчип, оноор ок барган. Олор кузукту агаштын жанына келгендер. Агаштын алдында чычкандар бойына ичеген казып койгон. Киске тийингди чычкан тударына база ла үредерге сананган. Je тийинг агашты көргөн лө бойынча, калып чыгала, тырмактанып, сырангай бийик будагына чыгып, отуруп алган. Ондо тийинг кийин буттарына отуруп алала, кузукты үзүп, оны кабаазынан арулап, жакшынак эмилле тамзыктанып отурган.

Онын ла кийининде киске тийингди чычкан тударга үретпей барды. Алдындагы ок чылап, олор экү эптү-жөптү жаткан, садка барып жүргүлейтен, je эмди олор курсагын алдынан бойлоры табар болгон. Киске кузукту агаштын жанынан чычкандап жүретен, тийинг десе будактарды кырлап, ого жайканып, кузуктар ла тамзыктанатан.

Н. Вагнер.

П Л А Н

1. Киске балдарына санааркаганы.
2. Тийингди эмискени.
3. Киске тийингди чычкан тударга үретен.
4. Тийинг агашка чыкканы.
5. Кискенин ле тийингдин онон арыгы жүрүмү.

БЕДУИННИНГ АДЫ

Аравияда јаткан көчкүн албаты бедуиндер деп адалып јат.

Бу кара чырайлу, тотко күйүп калган каткак улус јапашта јададылар, олордын курсагы финиктер¹ ле сүт, олордын најызы — баазы јок сүреен јакшы арабский ат. Олор ончолоры — күдүчилер, олордын јөөжөзи — койлор ле төөлөр.

Бир бедуинде ат бар болгон, ол онызын ак жарыктын үстүнде канча ла бар немелерден ончозынан артык сүүйтен. Ол ат эки күннинг туркунына курсак јибей, суу ичпей чыдажатан, ол онын бойынын, үйинин ле балдарынын айтканын билип туратан.

Бир катап бедуиндер өштүлериле кан төгүп калапту тартыштылар, кезик бедуиндер олјого алдырдылар, кезиктери өлтүртип салгандар.

Бистинг бедуин бойынын кайкамчылу адыла кожо олјого алдырды. Оны армакчыла күлүйле, кыйнаарга город јаар апардылар. Городко једерге ыраак болгон, онын учун ээн јерде конорго келишкен. Конорго токтогон јерде улус от одурып, курсак белетедилер.

Күлүлү бедуин кумактын үстүнде сананып јатты. Оны кыйын сакуп турганын, ол эмди билезин де, нөкөрлөрүн де, сүүген телекей чөл јерин де база катап көрбөйтөнүн јарт билип турды.

Терен түн кире берди. Ончолоры уйуктай бердилер. Бедуин тыгдап укты... Онон ыраак эмес јерде, ого таныш аттын киштегени угулды ошкош. Ол араай киштеп ийди. Колдорын тужап койгон керегинде, уур калып, јууктап келетти.

Ат бойынын ээзине јууктап келетти. Ат бойынын јаан, керсү көстөриле ээзин көрүп турды. Бедуин араай эрмектенип ийди:

— Менин бүдүмчилү нөкөрим! Мен өштүлердин колынан өлөтөн турум, је сен јайым болор учурлу. Сен төрөл јеринге барар јолды таап алатанынды мен билерим. Сени менин балдарым тузаланзын.

Ол бойынын бек, теп-тең тиштериле тужакты, киреелеген чилеп, тиштей берди. Бир канча минуттын бажында ат јайым болды. Ол јалыла сүүнчилү серпип ийеле, јүк ле угулар эдип киштеди.

— Эсен болзын! Ырысту бол! — деп, бедуин араай айдала, ол бойы ла онын ады билер сөсти айдып ийди. Ол ондый сөсти айтканда, ат айылы јаар түрген октый мантап баратан.

¹ Финик — изү јерлерде өзөтөн финиковый пальма деп агаштын плоды.

Je бу тужунда ат ээзинен айрылып барарга тидинип бол-
бой турган аайлу табыланып турды.

Онон ат ээзин кўлўп койгон армакчыдан тиштеп, өрө көдү-
рип алаала, тыбыш жок түнде туйгактарыла тибиредип, мантай
берди.

Бу тибиртти уккан улус ойгонып келеле, аттын кийининен
сүрүштилер...

Je бу баазы жок жүтүрүкке једишкедий ат бастыра Аравияда
жок болгон!

Бедуиннинг ады түниле, түжиле мантап, энгиргери төрөл је-
рине једип келди. Чиези чыгып калган ат санаазы чыгып кал-
ган ээзин жапажынын эжик алдына салып койоло, бойы јерге
јыгылган бойынча өлө берди.

Бир канча бедуиндер аттын јанына јуулыжып алып, омор-
дын бирүзи топшуур согуп кайлаарда, ончолоры оны угуп отур-
дылар... Кайчы бу арабский аттын ат-нерелү болгоны керегинде
кайлады...

Бичип, јартаар сөстөр: *финик, арабский ат, ат-нерелү.*

П Л А Н

1. Бедуиндердин јаткан јери ле најылары.
2. Бедуиннинг сүүген ады.
3. Бедуин адыла олјодо болгоны.
4. Ат бедуинди јайымдаганы.
5. Аттын ат-нерелүзи керегинде кай.

Јакылта

Колболу план тургузып, изложение бичигер.

АГАШТЫҢ ТУЗАЗЫ КЕРЕГИНДЕ

Агаш — бистинг байлык јөөжөбис, ол бисти каагнан ла күй-
гектен корулап ла аргадап јат. Je агаш јангыс ла аштын ко-
ручызы эмес. Ол орооннын албаты-хозяйствозына керектү
агаш берип јат. Бистинг јадып турган тураларысты тударга
тоормошторды ла досколорды, турага от салар одынды агаш-
тан эдедис. Бис иштеп турган столдорысты, отургуштарды, аб-
раларды, чанактарды, жүзүн-јүүр инструменттерди — ончозын
агаштан эдедис. Смоланы, скипидарды, агаштын уксузын ла
спиртти агаштан ок агызып алады. Чаазынды база агаштан
эдип јадыбыс.

Агаштын терези ле чобразы канча кире туза јетирет! Омор-
дон кижиге көп керектү немелер эдет. Агаштын терезинен ки-
жи тарыска өдүктер өрөт, рогожа соготон неме јазайт. Одүк
көктөп турган терелерди агаштын чобразыла будугылайт. Кай-
ын агаштын тозынан төгөт агызат. Малярия деп оорудан эм-
денип турган эмди (хининди) база агаштан алат.

Агаштын будактары ла бӱрлери улуска база тузалу. Олорды малдын кажаганына тӱжӱк, жалмуур эткилейт.

Агаштын јиилектери база јаан туза јетирет. Јӱзӱн-јӱӱр яб-локолорды, грушаларды, сливаларды, вишняларды ла јӱзӱн-јӱӱр кузуктарды: мӱштин кузугын, грецкий кузукты ла ӱскӱ дӱ кузуктарды эске алынзагар! Олор ончозы агаштарда ӱзӱт, олорды ончозын кижиге агаштан алат.

Агаш кижинин су-кадыгына тузалу, ол ару кейдин коручызы болуп јат. Агаштар кейди тоозыннан арутап јат.

Агаштын тыш бӱдӱмин кӱрӱргӱ кандый сӱӱнчилӱ! Агаштар, кӱлдӱр, талайлар, агын суулар чылап ок, јерди сӱрекей јакшы кееркедип, байрам кеберлӱ эдип, чӱмдеп турат. Агаштын барбайа ӱскӱн јараш, јажыл бӱри бисти изӱден ле сооктонг корыйт... Агаш курсакты јер-энезинен алып, суркурап турган чалынла јунунып, амыр туруп, кандый ла јотконго ло јутка чыдажып, бисти јӱзӱн-јӱӱр немелерле јеткилдеп турат.

Мынанг улам агашты јангыс ла ӱскӱрер керек эмес, сӱрекей јаан учурлу неме деп корулап, чеберлеп, кереги јок јерге бир де агашты, бир де тӱс јырааны кеспес керек.

Бичип, јартаар сӱстӱр: инструмент, скипидар, уккус, рогожа, хинин, грецкий кузук.

П Л А Н

1. Агаштын тузазы.
2. Агаштын терезинин ле чобразынын тузазы.
3. Агаштын будактарын ла бӱрлерин тузаланганы.
4. Агаштын јиилектери.
5. Агаштын тыш бӱдӱми.

Јакытталар

1. План тургузыгар.
2. Слердин јерде кандый агаштар бар, олордон кандый туза алып туругар, јартап бичигер.

ОПИСАНИЕГЕ КЕРЕКТӱ КУУЧЫНДАР

КЕРТКИН

Аш салып турган јерлерде керткиндер кӱп болуп јат. Керткин — јаан эмес, јеерен-сары јылтыркай койу тӱктӱ анычак. Онын ичи кара ӱгдӱ, куйругы узун эмес, учалгыр, буттары кыска, бажы јаан. Онын ӱстӱндеги эрди, тийинин эрди ошкош, арсакту узун, ак тиштери кӱрӱнип турат.

Бӱдӱжинен кӱргӱндӱ, ол јараш эмес: оок алтап, ичин јерле сӱӱртеп, јайканып базып јӱрет. Је коркыганда, эмезе чугулданганда, тӱрген мантап, секирип турат, не-немеге де эптӱ чыга берет.

Керткин кере тўжине ле бойынын ичегенинде јадат, тўнде дезе јемиттеп барат. Аш јаңы ла быжып, саргарып келгенде, керткин бойына кышкы азыгын белетейт. Орой энирде, тым боло берген тушта, керткин јемиттеп барарга бойынын ичегенин чыгып јат. Саргара быжып калган аштын ортозында јўрерге ол коркыбайт: онын ѳңи быжып келеткен мажактын ѳңине тўней. Саргара быжып келеткен арыштын ла суланын ортозындагы керткинди кўрўп аларга сўреен курч кўс керек. Керткин мажактарды ээчий-деечий тўрген-тўрген ээй тартып, онын ўренин сайлап алала, оозына салып, јууп турат. Онын јаагы там ла бултыйып турганда, ол каткымчылу боло берет. Онын оозында атылу кып бар, оны таарак деп адап јадылар: јууп алган ажын керткиндер шак ол таарактарына салып јат. Онын кажы ла јаагына 50 граммнаң аш кирер, онойткондо, керткин бир катап баргажын кырадан 100 грамм аш апарар аргалу. Керткин мынайда јаактарын толтырып алып, бойынын ичегени јаар мендеп једеле, ондо оозын ачып, бултуйган жаагын тыш јанынан табажыла јаба базып, јаактарында таарычактардагы ашты сыга базып, чыгарып алала, оны кышкы азыгына салып јат. Кўскўде улус керткиннинг ичегенин 15 килограммга јетире аш таап турат. Керткиндер кўп ѳскўндѳ, олор канча кирези ашты тажып апарадылар! Керткин огородко до кирип, ондо картошконы, чалканды, морковтьты да кемирерденг аяабас.

Мамаетин бичигени аайынча.

П Л А Н

1. Керткиннинг тыш бўдўми.
2. Керткин тўнде јемиттеп јўргени.
3. Тостойо бултыйган јаак.
4. Керткин ашка кўп королто јетирет.

Јакылта

План тургузып алала, изложение бичигер. Слердин јерде керткиндер бар ба? Олор кандый королто јетирет? Изложениеде онызын база бичигер.

КИЖИ ЛЕ КАРА-КУЛА

(Јебрен ѳйдѳ чын болгон керек)

Бу керек јебрен ѳйдѳ болгон. Бир кул бойынын ээзинен качып јўре берген. Бир жылдын бажында оны тудуп алала, ээзинен качкан учун казыр андарга таштап јидирер деп јаргылаган. Ондый кыйынду ѳлўмди кўрѳргѳ, циркке кўп улус јуулган. Қлеткадан јаан кара-куланы чыгаргандар. ѳлѳр эдип јаргылаткан кижии јаар тап эдип, кара-кула коркушту опурып ийди; онын табыжынан циркнинг стенелери тыркыража берди. Је

кара-кула кенетийин тура түжеле, кулды жытап, куйругыла ары-бери согунып, ол кижини эбиреде секирип турды.

Кара-кула, ол кижини јерге јыгала, јара тартып ийер деп, ончо улус сакып отурган. Кара-кула келеле, кулдын колын јалай берерде, улус ончозы сүреен кайкашкан. Кижидезе, айлан-дыра лаптап ајыктайла, ээн чолдинг каанын, кара-куланы сый-мап турды. Кайкаган улус: «Бу кижини өлтүрбей, божодыгар!» — деп, кыйгырышты. Бу кижини кара-кула ненинг учун јара тартпаган деп, ончолоры алаң кайкаштылар. Ол керегинде онон сураарда, ол кижиде мында куучындаган:

«Мен качала, ээн чолло баргам. Кызыган кумак буттарымды өртөп турган. Күннин изүине кижиде чыдаар эмес, айландыра суу да јок, агаш та јок, өлөң дө јок болгон. Эбиреде јангыс таш ла кумак болгон. Мен сүреен арыгам. Учы учында ташта куйга учурайла, мен онын ичине киргем, ондо удабай ла уйуктай бергем. Сүреен јаан огурыш угуларда, ойгонып келгем. Ол кара-кула огурып турган эмтир. Онын колынан кан агып турды. Ол меге јууктап келетти. Мен коркыганымнан өлө бергедий болдым. Је кара-кула канду колын өрө көдүрип, болуш сурагандый, меге уулап, јобош көргүзип турды. Онын колына агаш киргенин көрөлө, агажын чыгарып ийдим. Онын кийининде чамчамнаң бөс үзүп алала, шырказын танып бердим. Кара-кула мениң колыма бажын салала, уйуктай берди. Онон бери бис кожо јатканыбыс. Кара-кула эт экелип беретен, мен оны күнге быжырып, јип туратам. Куйдаң ырап јүре бергемде, кара-кула эригип, мени бедиреп туратан. Је мен кижиде јокко эригеле, кара-куладан јүре бергем. Мени тудала, өлтүрер эдип јаргылагандар. Мен јокко кара-куланы аңчылар тудуп алган болгодый. Айрылышканынын кийининде баштапкы катап туштажып, бойы бойыбысты таныганыбыс бу».

Бичип, јартаар сөзи: *цирк*.

П Л А Н

1. Кулды јара тартыарга кара-куланы чыгарганы.
2. Кулдын куучыны:
 - а) кул куйдын ичинде;
 - б) кара-куланын колынан агаш чыгарганы;
 - в) кижиде јокко эригип, кул кара-куладан јүре бергени.

Јакылта

Колболу план тургузып, кулдын куучынын 3-чи јүзүннөң изложение бичигер.

МОСКВАДАГЫ ЗООПАРК

Тышкары трамвайдын табыжы угулат, автомобильдер күркүрежет, јойу улус ары-бери өдүжет. Је бийик маналган огра-

данын ичине кирзеген, торт ло өскө жерге келгениндий боло берер. Жаан-жаан, байбак агаштар, жажыл өлөңдү ак жерлер, буунты суулар, ару, соок суулу бассейндер учурагылаар. Мында жердин кажы ла талазынан жууган аңдар, куштар, балыктар бар.

Мында жаантайын көп улус: жаан да улус, үренчиктер де, жаңы ла базарга үренип алган кичинекей балдар да жаантайын жуулыжат, африкадан экелген кара-куланы, персидский тигрди, крокодилди, павлиндерди, Гренландский талайдан экелген тюленьдерди, леопардтарды, слондорды, удав деп жаан жыланды, ак айуларды, кижиге жүзүндөш кижикийиктерди көрөргө ончо улус жылбиркейт, аңдар канайда ажанып, канайда амырап тургандарын көрүп турат.

Жетен беш жыл мынан озо Московский университеттин профессорлору Пресненский буунты сууда зоологический парк төзөгөндөр. Профессорлор тирүү аңдарды, куштарды улуска көргүзүп, оларды тындулар керегинде наукага таныштырарга санангандар. Ол профессорлордо акча жок болгон, олар акчаны улустан бир акчадан, бир салковойдон жуугандар. Акчаны профессорлор, студенттер, тегин де улус берген. Акча берип угатан лекциялар эди туратандар. Же онойдо жууган акча зоопаркта аңдарды, куштарды тударга жетпеген. Онойдордо ол зоопаркты Рябинин карындаштарга арендага берип ийгендер. Рябининдер наука керегинде кичебей, астам аларга кичеип туратандар.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде зоопарк государствонун колына кирген, ол өйдө бери керек башкалана берген.

Азий зоопаркка улус жаңыс ла аңдарды, куштарды көрөргө келип туратандар, эмди десе ол научный лаборатория боло берди. Мында жүзүн-жүүр аңдар, балыктар ла өскө дө тындуларды жууп алгандар. Мында кандый ла аң — тийин де, слон до, кандый ла куш — суукуш та, американский страус та бар.

Государство зоопаркты тударга көп акча чыгарат. Мында көп улус иштеп жадылар: зоологтор, тындуларды эмдеп турган врачтар, тындуларды азырап, олардын турган жерин арчып турган ишчилер.

Мында улус парктагы тындулардын жүрүмин күнүн сайын шинжилеп көрүп турадылар. Онойдо шинжилеерге амадап, аңдарга олардын жайымда жүргөн айалгазынды айалга тургузуп жадылар. Темдектезе, уссурийский тигрлер манап салган телкем ээн жерде турат. Слонго жаан төн жер де эжинерге терең буунты суу жазап бергендер. Ак-кийиктер элбек жалаңдарда одорлоп жүрөт. Дагестаннан экелген тур деп аңга таштар чогууп, жаан төн эди салган.

Паркта балдар да иштеп жадылар. Олор зоопарктын иит биологтордын кружогында туружып, саң башка ченемелдер өткүрүп турулар. Киске чычкандардын өштүзү деп кандый ла кижиге билер. Иит биологтор десе кискени чычканга жаңыс та

тийбес эдип эмес, је бойынын сүдиле де азыраар эдип үредип салгандар.

Оны мынайда эткендер. Кискенин балдарын тазтагы сууга суккандар. Онын кийининде ол ок сууга чычканнын балдарын суккандар. Олордон база кискенин балдарынды јыт јытана берген. Кискенин ле чычканнын балдарын кiskeге кожо салып берерде, кiske олорды јытап көрөлө, ончозын эмискен. Онон удабай кискенин балдарын айрып ийгендер, кiske дезе чычканнын балдарын азырай берген. База бир кискени дезе тийиннин ле киштин өскүс арткан балдарын азыраткан.

Эчки ле айу кожо жүрүп болор бо? Балдар олорды кожо жүрер эдип салгандар. Күрен айунын балазы уулак ла кичинек леопард кожо ойноп жүргилейт.

Московский зоопарктың бай зоопарк јердин үстүнде ас. Оно до өткүрилип турган научный иш аайынча Московский зоопаркка једер зоопарк кайда да јок.

А. Мологин.

Бичип, јартаар сөстөр: автомобиль, бассейн, персидский тигр, крокодил, павлин, Гренландский талайдын тюленьдери, удав, леопард-тар, Московский университеттин профессорлоры, аренда, лаборатория, биологический кружок, зоологический парк, страус, уссурийский тигр.

П Л А Н

1. Москвада зоологический парк.
2. Московский зоопарктын баштап ла тӱзӱлгӱни.
3. Зоопаркта тындулар ла куштар.

Жакылта

Берилген план аайынча куучындап беригер.

ГОРИЛЛАГА УЧУРАГАНЫ

Горилла — кийик, казыр кижикийик. Ол изү ороондордо, Африканын күнбадыш бӱлүгинде, агаш ортозында турлулап јат. Горилланын эркеги сүреен бӱкӱ. Ол кижиден коркыбайтан. Горилла кижиге учураганда, кижиден качып турат, је ачынганда ол калапту коруланып, кажы бирде бойы да кижиге табарып турат. Горилланы мылтыкла өлтүрө атпай, шыркалай аткан анчы тирү артпас, ненин учун дезе, шыркалу горилла мылтыктын темирин бӱктей тудуп, оны тижиле балбара чайнап, өткүрө тиштеп ийер — онын колынын ла саңыдынын күчи сүреен. Гориллалар турлулап турган јерде јаткан негрлер ологро учураганда, сыранай јалтанбастары ла олорды андаарга јалтанбай јат. Горилланы тирүге тудуп аларга сүреен күч, је оны тудуп та алганда, кижиге торт үренип болбос. Онын учун европеецтер горилланы узак өйгӱ јарт билип болбогондор, јангыс ла бу јууктагы өйдӱ европейский зоологический садтарда горилла каа-јаа учураар болды.

Бир жорыкчы Африкада, агаштардын ортозында, гориллага учурашканы керегинде мынайда айдат:

«Жыраалар, агаштар кыймыктанган кийининде бистин ичкеери жаныбыста жаан горилла кенетийин көрүнип келди. Озо баштап төрт тамандап барадала, бисти көрүп, бут бажына туруп чыгала, жалтанбай, бис жаар чике көрүп турды. Ол бистин алдыбыста он эки алтам киреде турды.

Мен бу керекти качан да ундыбазым! Горилла — Африканын агаштарынын кааны көрүнип келгендий турды. Ол түс турарда, узун эмтир; жалбак көкси, күчтү колдоры, жылтыруш боро көстөри, чырайынын казыр бүдүми сүреен коркушту болгон. Ол бистен коркыбай турды. Жаан жүдуругыла бойынын төжине согордо, жаан барабан согуп тургандый угулды. Ол коркушту алгырып турды. Онын алгырыжы жаан ийттин үзүктөп үргенине түнөй башталып, тенери күркүрегенинин ыраактагы жаңыланган табыжынды божоп турды.

Бис горилланын одожында кыймык жок туруп, онын табарарын сакып турдыбыс. Онын чачы кезикте мандайына түжүп, кезикте атрайып турды. Ол тижин ырсайтып алып, база ла алгырды. Бис жаар бир канча алтам базала, тура түжүп, база ла алгырды. Онон бис жаар база эмеш жууктап базала, тура түшти, калаптанып, бойынын төжине согуп турды. Ол биске алты алтам кире жууктап келди. Бу тушта мен оны өлтүрө адып ийдим. Ол кижичилеп, коркушту онтоп, көңкөрө жыгыла берди...»

Эль-Регистаннын бичигени аайынча.

П Л А Н

1. Горилланын турлузы.
2. Жорыкчынын куучыны:
 - а) горилланын тыш бүдүми;
 - б) улуска туштаган горилланын кылык-жаны;
 - в) горилланы өлтүргени.

Жакылта.

Колболу план тургузып алала, 3-чи жүзүннөң изложение бичигер.

КРЕМЛЬ

Слер Москванын сыранай ортозында туругар. Суунын жакында жажыл төң бар, оны эбиреде мылтык адарга эткен түнөй-түнөй тежиктерлү кызыл стене барган. Ол тежиктерден бир тушта мылтыктар адып, өштүлөрдүн бажына таштар тоголонып, изү смола урулып туратан... Ол бистин орооннын төс жери — Кремль.

Кремльди үч толықту эдип туткан. Стенелер түп-түс эмес, билдирер-билдирбес тыйрыкталып барган. Стенелердин онойдо тыйрыкталган жерлеринде бийик башнялар бар. Башнялар

кара-жакыл жабынтылу. Уч толыкталып барган кажы ла стенедө жети башня бар. Башнялар ончозы башка-башка бүдүмдү: бирүзи бийик, бирүзи онон эмеш жабыс, бирүзи сүүри, бирүзи тепкиш аайлу, бирүзи тегерик, бирүзи төрт толыкту, керек дөзе он алты да толыктузы бар. Керде-марда курчаткадый болзо тузаланаарга, бистин ада-өбөкдөрибис кезик башняларда кара суулар ла колодецтер казып салгандар. Кезик стенелерде башняларды бириктирип турган көп көндөйлөр бар.

Эң бийик деген беш башняда беш учту Советский чолмондор тургузып салган. Кажы ла чолмоннын бир учынын узуну үч метр, бескези бир тоннага шыдар. Же ол чолмондор, салкын соккондо, жеңил эбирилип турат. Түште чолмондор алтын-сары өңдү болуп көрүнөт, караңуйда дөзе кып-кызыл болуп жаркындалат. Кажы ла чолмондо жаан электрический лампочкалар бар, онын учун олоор кызыл болуп көрүнөт.

Кремльдин чолмондорынын жаркыны ыраактан көрүнөт...

Кремльдин бир башнязынын — Спасский башнянын төрт стөнезинин кажызында ла алтын стрелкаларлу ла цифраларлу жаан кара циферблаттар бар. Көзнөктөрдөн шандар көрүнөт. Ол башнянын ичинде узун кыңыларда буулап салган гирялар бар, ол гирянын кажызы ла бир канча пуд. Ондо ок одус шан бар, шандар соготон маскалар бар. Кажы ла он беш минуттын бажында Спасский башнянын частары ойноп турат.

Кремльдин частарынын табыжы түн ортозында радио ажыра бастыра жердин үстүндө угулат.

Кремльдин стөнелеринин ары жанында, жакыл өңдү өлөң өзүп турган бийик төгннин үстүндө, жолдолуп барган чибилердин ары жанында церквелердин алтын баштары, сүрөөн жаан, жараш өргөлөр көрүнөт.

Кремль турган төгннин чике бажында жаан өргө туру.

Бу төрт толыкту жаан тураны XIX чакта туткан. Öргөннн үстүнө узуну 12 метр жес шыйдам тургузып салган. Байрам күндөрдө ол шыйдамда кызыл мааны элбиреп турат.

Ол өргөннн эжигинин эки жанында мрамордон эткен жалбак досколор кадап салган. Онын бирүзи «СССР-дин Верховный Совети», экинчизи — «РСФСР-дин Верховный Совети» деп бичиктү. Кижи ол жалбак эжиктен жаан турага кирет. Ондо сессиялар болгондо, Советский Союзтын ла Российский Социалистический Федеративный Советский Республиканын государственнй жагынын эң бийик органы иштеп жат.

Жаан ак тепкишле өргөннн ичиңе кирерин. Öргөдө жаан залдар бар. Жаан көзнөктөрлү залдарда сүрөөн жарык. Люстралар ла килең пол суркурайт.

Жаан өргөннн кезик жерлерин советский жаннын жылдарында жаньдан жазаган. Заседаниелер өткүретен телкем, узун залдын эки жаньла жаан көзнөктөр барган. Стөнелери ак. Залдын учы жаар жаан балкон эдип салган. Алдында дөзе отураарга эптү креслолор жергелей тургулайт, онойдо жергелей барган крес-

долор турган јер залдын учы јаар там ла бийиктеп барган. Ичкери јанында јараштыра килейтип салган агаштаң эткен трибуналар тургулары. Трибуналардын үстүндө — улу Ленин-нин сүри туру.

Јаан, јалбак көзнөктөр өткүрө күн чалып, залдын ичинде не ле немелерди јарыдат. Көзнөктөрдөң город көрүнөт. Мында, бу залда, албатының туткан депутаттары Верховный Советтин сессияларында јаан учурлу государственный керектерди шүү-жип, бүдүргилейт. Мында турган трибунадан айткан куучын-дарды бастыра телекейдин улустары угат. Мында Советский Союзтын Коммунистический партиязының съездтери өдүп турат.

Н. Михайлов.

Бичип, јартаар сөстөр: *Спасский башня, циферблат, гиря, сессия, Советский Союзтын Коммунистический партиязының съездтери, Верховный Советтин депутады.*

П Л А Н

I. Кремльдин тыш бүдүми:

1. Кремльдин турган јери.
2. Кремльдин стенелери ле башнялары.
3. Кызыл чолмондор ло музыкалу час.

II. Кремльде:

1. Кремльдеги туралар.
2. Јаан өргө:
 - а) онын тыш бүдүми;
 - б) Советский јаннын эн бийик органдарының иштейтен јери;
 - в) заседаниелер өткүрөтөн зал.

Јакылталар

1. Қолболу план тургузыгар.
2. План аайынча Кремль керегинде куучындап беригер.

ЫРААК ТҮНДҮКТЕ

Түндүкте соок, Тошту тенгис бар. Оны ненин учун Тошту тенгис деп айдып туру дезе, ондо јыл туркунына чопулып калган тоштор ло јалбак јаландый тоштор кайкалап жүрет, тошту јаландар дезе, канча јүс километрге чөйилеп барган.

Тошту тенистин јарадында ээн јерлер јадат. Бу тундра, эмезе качан да эрибес тошту јер болуп јат. Тундра — кунук-чылду јер. Мында кыш сегис айдын туркунына турат, јер бастыра өйдин туркунына карла бүркелип калган јадат. Ондо күн ас тийет, кыш ортозында дезе, эки айдын туркунына күн чек көрүнбөйт.

Эки айдын туркунына түште түн ошкош карануй болуп,

яңыс ла жылдыстар ла аңылу тандак жарыдып турат. Оны түндүк тандак деп айдыжат, онын өни сүреен жараш.

Je тундрада кышкыда күн тийбей де турган болзо, жайгыда күн тегериде түни-түжиле турат. Тундрада жай кыска, эки ле айдын туркунына турат, je бу эки айдын туркунына тегериде күн жаантайын чалып, түнде де ашпай жат.

Je ондо жай түргөн өдө берет. Кыш келип, база ла туман түжүп, база ла соок тызырап келет.

Мындый соок, карлу ороондо агаштар да, өлөңдөр дө жок, мында арыш та, буудай да бүдөр аргазы жок. Тундрада жаңыс ла жегес, торбос ло морожко деп жиилектин жабызак, тыйрык-мыйрык жыраалары өзүп жат.

Тундрада не ле неме жаңыс ла жайгыда эмеш тынданат: кар кайылып, жер эрийт, суучактар ла суулар агат, жыраалар жажарат, жиилектер кызарат. Кыска жайды тузаланып, жыраалардын бүрлери түргөн жайылып, жиилектер түргөн быжарга мендеп тургандый болот. Тундрага жайгыда көп куштар учуп келет. Олор мында жымыртка салып, бала базып алат.

Тундрада тындулар ас. Бистин азыранты малыбыс тундрада чыдажып болбос эди, олордын жиир курсагы да жок болор эди. Тундрада жаңыс ла жегесле азыранар ак-кийиктер чыдажып жүрет, олор бу жегес те бар болгонына жөпсинип турат, ондо ондый жегес көп. Ондо жердин ийди көп — олор бойына курсакты жаантайын андап, таап жүрет.

Бехтерёвтын бичигениле.

Бичип, жартаар сөстөр: *морожко, торбос.*

П Л А Н

1. Тошту тегис.
2. Тундра:
 - а) тундрада кыш ла жай;
 - б) тундрада өзүп турган өзүм;
 - в) тундрада жүргөн тындулар.

Жакытталар

1. Колболу план тургузыгар.
2. Тундранын ар-бүткени ле тындулары керегинде изложение бичигер.
3. Слердин жаткан жеригерде жыл канайда келип, канайда өдүп турганын, күннинг аайы кандый болуп турганын ла кандый өзүмдер ле кандый тындулар барын куучындап беригер.

КИТ

Жердин үстүнде тындулардын эн ле жааны слон. Je кит слонгон 25 катап уур. Ондый жаан тынду неме жердин үстүле жүргөн болзо, бойынын уурына чыдабай, торт ло өлүп калар эди. Онын калын терези де, жаан кабыргалары да 100 тонна беске-

лү эди-канын јердин үстүндө тудуп болбос эди. Је кит — сууда жүрер тынду. Суудагы кандый ла неме бескезиле канча кире суу чыгарар, анча ок кире бойынын бескезин жылыйтар. Мындый јаан кит јердин үстүндө жүргөн болзо, ийде-күчин сууда жүргенинен 10 катап көп чыгарар эди. Киттин эди-канын суу кажы ла јанынан јөмөл көдүрөт, онын учун киттер, бойынын уур бескезине де көрбөй, кыска ойдин туркунына ыраак јерди сүрекей түргөн өдүп барар аргалу. Киттердин сууда жүрер апаргалары бар. Олордын терези жылбыркай, бүдүми балыктый. Албатынын чөрчөгинде оны «кит-балык» деп тегиндү адаган эмес. Буттын ордына алдында жүк ле бир эжер эжинетен канаттары бар. Кийин јанында сыранай ла балыктын куйругын-дый куйрук бар. Је онызы балыктыйы чылап тургуза эмес, јатыргыза. Мынызы ончозы түргөн жүзерине болуш јетирет.

Бойынын өкпозине кей тартынып аларга, кит суунын үстүне жүзүп чыгала, конжорынан суунын буузын чыгарат. Киттин јаан өкпозі көп кей тартынат, јаан жүрегі дезе көп кан өткүрер аргалу. Онын учун кит суунын алдында час ажыра жүрер аргалу, кичи дезе тынбай бир минуттан артык жүрүп болбос.

Кит — казыр эмес тынду. Ол оок тындуларла курсактанат: рактарла, курттарла, оок балыктарла. Суудан мындый оок тындуларды тудуп аларына, киттердин оозы келиштире бүдүп калган. Таңдайдан тиштердин ордына киттин сагалы деп адалып турган, жүстер тоолу роговой пластинкалар салактап калган. Ол бу пластинкаларды өткүрө сууны шүүрегенде, ончо оок тындулар онын оозында артып калат.

Јаан киттин јаны чыккан балазынын сыны 6 метрге једет. Киттин балазы чыккан ла тарыйын жүзе берет; ол энезинин сүдиле азыранып, сутказына оног 200—300 литр сүт алат.

Киттин сүди сүрекей койу. Ол уйдын сүдинен он катапка койу, база тату болуп јат. Киттин балазы түргөн јаанайт, 2—3 жылдын бажында јаан китле түней болот.

Кит, база ончо млекопитающийлер чилеп, жылу канду тынду болуп јат. Онын жарым метр жуузы онын эди-канын соок суудан корулайт. Кит өлтүрөчи анчылар кажы ла киттен 10 тоннадан 30 тоннага јетире жуу алат. Киттин эдинен консервалар эдет, сөөктөринен кулур эдет. Јүзүн-жүүр берчтеринен витаминдер ле өскө дө эмдер алат. Киттин терезинен өдүк көк-төйдилер.

Европанын талайларындагы киттерди түгезе өлтүрүп салгандар, эмди олорды Тымык тегистен ле Антарктидадан андап јадылар.

Бичип, јартаар сөстөр: *роговой пластинкалар, млекопитающийлер.*

(Проф. Богоровтын «Суу алдындагы телекей» деп очерки аайынча.)

П Л А Н

1. Киттин бескези.
2. Киттин сууда жүрери.
3. Киттин эди-канынын бүдүмү.
4. Суунун буузын чыгарганы.
5. Киттин курсагы ла онын оозынын бүдүмү.
6. Киттин балазынын өзүмү ле курсагы.
7. Киттин учуры.

ОЗОГЫ ЖҮРҮМНЕН

КОРЗИНАДАГЫ КИЖИ

Бу керек азыйда, революциядан озо болгон. Мен Петербургтун түрмезинен чыгала, бир канча жылдардын туркунына көрбөгөн ада-энемди көрөргө, Орёл городко келдим. Орёлдо бир канча большевиктер бар болгон. Мен олорло таныжала, олордо Костя деп жакшы ишчи бар болгонын уктым. Оны кааннын башкарузы арестовать эделе, үч жыл түрмеде отураp эдип жаргылаган.

Костянын нөкөрлөри ого түрмеден качарга болужар деп сананып алдылар.

Же канайда качатан? Воротаны часовойлор каруулдап жат, түрмени эбиреде бийик таш чеден... Качарга сүрөөн күч болгон. Жайымда жүргөн ле түрмеде отурган нөкөрлөри сананып турала, түрменин надзирательдери Костяны колго тудунып түрмеден бойлоры чыгарзын деп шүүштилер.

Ол керекти мынайда эткендер. Түрмеде Костяда коштой жаткан Евгеньевтин түрмеден чыгар ойи жеткен. Ол эки жыл отурала, эмди чыгатан учурлу болгон. Ол суббот күнде божоп чыгатан болгон, пятницада десе ол бойынын немелерин салгадый корзина садып аларга түрменин начальнигинеи жөп сураган. Ого какпакту, эки замокту, өргөн, жаан корзина сүүртеп экелдилер.

Евгеньевте ол корзинага толгодый неме жок болгон. Онойдордо, оныла кожо отурган нөкөрлөри бойлорынын немелерин корзинага толтыра салар деп жөптөштилер. Бирүзи онын кама-разына пальто, пиджак тудунып алган, аыктанып экелди, экинчизи штанын, үчинчизи база нени де экелди. Бу экелген немелерди ончозын өргөн корзинага тыгып салдылар. Каруулчыктар корзинаны бектеп таңарга болушсын деп, Евгеньев начальниктең сурады. Корзинада түрменин немелери бар болбозын, аярып көрзин, эртен десе оны көндүрө ле абрага алып саларга бектеп танып салзын деп, начальник жакарды. Корзинаны тагып ийеле, камераны түнге бектеп салдылар. Нөкөрлөри корзинаны ачып, кезик немелерди оноң чыгарала, оноор Костяны сугуп, корзинаны онойдо ок танып салдылар.

Эртен тура начальниктин болушчызы Евгенийевти түрмеден божодорго келди.

— Унаачы келзин деп киж ийигер—деп, Евгенийев сурады.

— Эй, Смирнов, барып унаачыны экел — деп, надзиратель айтты.

Смирнов деп надзиратель воротадан чыкты, ол өйдө түрменин жанынча жаан сагалдуу өбөгөн жортып баратты.

— Эй, унаачы, вокзал жаар киж и апарар керек.

— Ыраак баратан ба? Мен ажанып аларга жанып барадым.

— Бери буры, онын кийининде ажангайың.

Унаачы воротанын жанына жортып келди. Евгенийев каруулчыкка кожо уур корзинаны тудунып, абрага экелип салды. Түрмеде отургандар Евгенийевти үйдежерге чыктылар.

— Жакшы болзың!—деп, Евгенийев атанарда нөкөрлөриле эзендешти.

Атана бердилер.

Эмеш ле жортып барган кийининде, Евгенийевке кандый да кыркылдууш табыш угулды. Корзина жаар энчейип тыгдайла, сурады:

— Не болды?

— Корзинаны бир жанына антарыгар... Бажымла төмөн жадарым... Тынып болбой жадым...

Евгенийев жалтанып, унаачы жаар көрөт. Бу киж Костяны качыраарга болужып турган киж эмес, чын ла унаачынын бойы болды ошкош деп, ол коркып турды.

Ле унаачы кайра бурылала, каткырды.

«Бистин нөкөрибис эмтир» — деп, Евгенийев билип ийди.

Корзинаны өмөлөжип антарып ийдилер, каткырыжып, түрменин воротазынан, темир решёткадан, начальниктерден ле каруулчыктардан ырап бардылар.

Бичип, жартаар сөстөр: *Петербургтын түрмези, Орёл, большевик, арестовать, часовой, надзиратель, пиджак, начальник, унаачы, каруулчык.*

П Л А Н

1. Костяны түрмеге кем, ненин учун отургускан?
2. Түрмеден качарга ненин учун күч болгон?
3. Костяны нөкөрлөри түрмеден канайып качырган?

Жакылта

Табылу эрмектерле план тургузып алала, изложение бичигер.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Украинада, Днепрдин бийик жарадында, памятник туру: ол Тарас Шевченконын — Украинский улу поэт-революционердин сөөгү.

Тарас Григорьевич Шевченко украинский бай помещиктин крепостной крестьянини болгон. Ол 1814 жылда чыккан. Тарас тогус жашту болордо, онын энези јада калган. Энези јада калган кийининде, эки жыл бололо, адазы јада калган. Тарас ада-энези жок болуп, өскүс артып калган.

Тарас бойы пастух болгон, он беш жашка једе берерде, оны помещиктин айбызына жүрөтөн уулчак эдип алган.

Тарас жураарын сүрекей сүйтөн. Ол үренерге күйнзеп турган, је үредүнинг ордына баринниг канказына танкы азып, онын сапогын арчып ла кандый ла айбыга жүрерге келижетөн.

Калжу помещик уулчакты журатырбай, молярный керекке үредерге берип ийген. Атту-чуулу орус художниктер Шевченконунг талантына аяру салып, оны помещиктен садып алала, жайымга божодып ийгендер. Шевченко жураарга үренетөн Академияга кирип, журукчы болуп алган. Ол өйдө ондо өскө талант ачылган: ол стихтер бичиир болды.

Шевченко бойынын жакшынак стихтеринде — «Думаларда» — украинский крестьяндардын уур жүрүми керегинде, Украинаны кааннын жаңы базынып турганы керегинде бичип турган. Бойынын омок шүүлтези керегинде — төрөл Украинаны жайымдаары керегинде шүүлтезин бойынын стихтеринде жажырбай айдатан. Украинанын бастыра албатызы Шевченконунг стихтерин күйнзеп кожондоп ло угуп туратан.

Шевченко Киевтин жанына жадып алала, Киевский университетте журук жураарынын үредүчизи болорго сананган. Бойынын нажыларынын кичеегенинин шылтузында ол амадузына једип алды. Је Шевченко революционный стихтер бичиген учун оны кааннын башкарузы арестовать эткен. Оны жаргылайла, 1847 жылда Оренбургский губернияда Орский шибееге рядовой солдат эдип, 10 жылга ийе берген. Оренбургта Шевченко журуктар жураган учун оны ыраактагы Новопетровский шибееге ийгендер. Поэтти жаргылаган приговордо I Николай кааң бойынын колыла бичиген: «Сүрекей шинжүде тудулар учурлу, не-ни де бичитпес, журатпас».

Шевченконы жайымга 1857 жылда божоткон. Он жылдын туркунына поэт жажытту иштеген, бичип турган стихтерин сапогынын кончына сугуп туратан. Је ол бойынын албатызына бүдүмчилү болуп арткан. Тарас Шевченко 1861 жылда өлгөн. Је керек дезе, Шевченко өлгөн дө кийининде узак болуп, 1914 жылда, калганчы орус каан II Николай украиндерге бойынын улу поэдининг чыккан күннинг жүс жылдыгын байрамдаарга бербеген.

Эмди бистин СССР-де албаты нак, жайым билелү журтап јат. Бис бастыра национальносттордын улу художниктеринин произведениелерин түңей баалап ла үренип жадыбыс.

Фашисттер бистин улу поэттин сөөги јаткан јерди кезек өйгө олјолоп алала, оны электеп, айландыра турган немелер-

ди коскорып, чачып салгандар. Бис олардын мынайда эткен шөгын качан да ундыбазыбыс.

Бичип, јартаар сөстөр: сапог, моляр, Киевский университет, Оренбургский губерния, Орский шибее, Новопетровский шибее, приговор, национальность.

П Л А Н

1. Тарас Шевченконын бала тужы.
2. Шевченко журукчы.
3. Шевченконы крепостной болуп јүреринен јайымдаганы.
4. Шевченко — поэт.
5. Кааннын јангы оны арестовать эткени.
6. Эмди бастыра национальностьтордын журукчылары, писательдери, поэтери кандый айалгада иштегилейт?

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичигер.

АРБАЧЫНЫН ЈҮРҮМИНЕН

Арбачы деп бала өскөн,
Ада-энези јокту јаткан.
Арбачынын ада-энези
Акту күчин байларга берген,
Арып жүрүп тапкан курсагыла
Јангыс кызын эркелеп азыраган.
Арбачы јобош, уккур да болгон,
Қараңуйда жылдыстый көзи суркураган.
Ачап байдын адааркак көзи
Оны јастыра көрбөй тапкан.
Јабы бай сагалын сыйманды,
Јакшыркап мыңайда айтты:
«Алты јашту уулыбыска
Арбачыны кудалаза кайдар?
Јалы јокко кулданарга
Јалчы биске качан да болор!
Јаанап келзе, уулыбыс
Бойы билгей јуртайтанын,
Јарашты мен алатам дезе,
Јаткан јурттаң табарыс!..
Јабы бай онойдо айдала,
Арбачыны кудалап атанды.
Алымга кыстаткан ада-энези
Јангыс кызын берип ийди...
Арбачы көркей кызычак
Ада-јаштаң келин болды.

Ачулу күндерди өткүрүп,
Ыйлап, базып жүрөр болды.
Амыры жоктон иштенип,
Арка мойыны сыстады.
Кыштын соок күндеринде
Кату иштерди бүдүрөт,
Жайдын жаңмырына бастырып,
Жаланда кой кабырат.
Айлар айланып өтти,
Жылдар жылыжып короody.
Арбачынын жалжыр апшыйагы
Бир эмештен жаанады.
Оны көргөн Арбачы
Бойында сүүнип турды.
Качан түбинде барала,
Корон болорын билбей,
Мынайда сананып жүрди:
«Апшыйагым чыдап келзе,
Албатыга түгөй ырысту журтты
Менле кожо ол журтаар.
Обөгөним өзүп жааназа,
Омө болуш меге болор».
Je барбак сагалду эчкичек
Боро бөрүдөн бүткен.
Азузы коронду бөрүлөр
Бала бөрүзүн үрөттилер.
«Жаңгыс бүткен уулыбыс,
Жаражын сенин күүк ошкош,
Жылагаш жоктуунун кызыла
Жажына журтаарга сананба!..
Чындап ла Арбачыны сүрзөбис,
Чынаркап бисле жаргылажатар
Чыдажар кижин оордо жок.
Оны жандыра сүрүп ийели,
Күүнүн жеткен жарашты
Күмүжис кысканбай алып берели!
Арбачынын жокту адазы
Жаргылажарга бисле күчү жетпес».
Жабы бай бойынын уулын
Онойдо жазап сөстөди.
Арбачы жокту көркийди
Ачуга түжүрүп жандыргылады.
Ада-эненин журтына
Арбачы ойто жанып келди.
Канча жылга жоголткон күчин
Кемнен некеерин билбей жүрди.
Учы-учында сананып,
Жайзанга жедип комуады,

Жабы байга иштегенин
 Жажырбай ончозын айтты:
 — Айбызын жакшы укканым учун
 Айылынан чыгара сүрди,
 Ижин жакшы бүдүрөтөм,
 Ийтке түнөйлөп, «чык» деди.
 Жалымды кайдаң алатам,
 Жааным, меге айдыгар,
 Жабы байды менин учун,
 Жаза көмөлөп, үредип көрүгөр.
 Оны жайзаң угала,
 Жаагы айрылгадый каткырды.
 — Жабы байды жамандап турала,
 Жардыга чыбык тийбезин!..
 Жокту бойы Арбачы
 Жайзаннан болуш албады.
 Кайыжып жаткан ак жалаңды
 Кайра да көрбөй кечире басты.
 Жайа туткан ак шанкыдый
 Ак чакпынду сууга жетти.
 Эки колын өрө көдүрүп,
 Кайра бурулып кекенип айтты:
 — Кан ичечилер, сакыгар,
 Бистин ырыс бир тушта келер!
 Канча муннан кыйналгандар
 Слердин өлүмди сакып жадылар.

II. Кучияк.

П Л А Н

1. Арбачы—жоктунын балазы.
2. Арбачыны кудалаганы.
3. Арбачынын ижи.
4. Арбачыны жандырганы.
5. Арбачы жайзанга комудалду барганы.
6. Арбачынын некегени.

Жакылта

Бу стихотворениени бөлүктөргө бөлүп, кажы ла бөлүккө бажалык беригер; стихотворениенинг цитатарыла тузаланып, изложение бичигер.

ПУШКИНГЕ АЙЫЛДАГАНЫ

(II. Пушкинниг эске алынганынан)

Пушкинди Михайловск жаар ссылкага ийген деп угала, мен
 ого кыйалта жок барып келейин деп, токынап болбой жүрдим.
 Мен Михайловск жаар атандым. Эртенгизинде эртен тура

једер јериме јууктап келеттим. Бис агаштын ортозыла барган чичке јолло мантадып бараттыбыс, је меге јорыгыбыс жылбай туру деп билдирип турды. Койу карагайлардын ортозыла кажаттан тўжўп келеделе, чанак јантаруга антарыларда, унаачы-јыгыла берген.

Мен Алексеиле, менин айрылышпас најымла экў, чанакта јўк арайдан ла арттыбыс. Аттар мыйрык-тейрик орык јолло мантап барадала, кенетийин бура согуп, ачык воротадан, кўзўнилерди шыңырадып, тўрген өдө бердилер. Аттарды кирнестенин јанында токтодып болбой, оны көндүре мантадып барала, эжик алдындагы кўртке токтодыбыс...

Мен кайра көрзөм, кирнестенин ўстўнде өдүк јок, чамча-чан, колын көдүрип алган Пушкин туру. Мен чанактан тура јўгүреле, оны кучактап алып, турага кийдирдим. Тышкары коркушту соок болгон, је кезикте кижии соокко алдырбайтан. Бис удур-тедир көрўжип, окшожып, унчукпай турдыбыс.

Эртен тура сегис часка јуук ой болгон. Бис отурган кыпка ўй кижии јўгүрип келди. Бис тышкартынан кирген ле бойыс: бирўбис жылагашка јуук, бирўбис бастыра бойы карлу кучактажып алган турдыбыс. Учы-учында көстөристен јаш тоголонып келерде, бис санаа алындыбыс. Кирип келген ўй кижинин алдына мынайда турарга уйатту болгон, је ол бойы да ончозын билип ийди. Ол мени кем деп бодогонын билбей турым, је ол, бир де неме айтпай, мени тыңыда кучактады. Бу эмеген—Пушкиннинг кожондорында канча ла катап чўмделген јакшынак нянязы болгонын, мен тургуза ла билип, оны кучактап, арай ла тумалабадым.

Бис Пушкинле онын кичинек комнатазында отурдыс. Александрдын комнатазы кирнестенин јанында болгон, көзнөги эжик алды јаар ууланып турган. Пушкин кўзўнинин табыжын угала, мени бу көзнөктөн көрўп, таныган эмтир. Бу кичинек комнатада онын көжөгөлў орыны, бичийтен столы. Бичип салган чаазындар јер сайын чачылып калган јатты. Онын комнатазынын эжиги коридорго чике чыгып турган; онын эжигинин одожында нянязынын комнатазынын эжиги болгон.

Мен јунунып алар јер бедиреп, ајыктадым. Ич јанындагы комнаталардын эжиктерин бөктөп салган, туранын печкелерине от салбаган эмтир. Туранын ичинде чачылган немелерди эмештен јуунадып ийдибис; биске кофе уруп бердилер. Бис канзаларысты тартып, столго отурдыбыс. Куучын көндўге берди. Көп немелер керегинде куучындажар, көп керектерди сурап угужар керек болгон.

Бистин тушташканыбыска Пушкин, бала чылап, сўўнип, бистинҗе кожо отурганыбыска бўтпей турум деп, канча-канча катап айдып турды. Пушкиннинг тыш бўдўми јаан кубулбаган эмтир, јаныс ла туйук сагал өзўп калган.

П Л А Н

1. Сүүнчилү тушташ.
2. Пушкинниң нянязы.
3. Пушкинниң комнатазы.
4. Најылардын куучыны.

Жакылта

План тургузала, 1-кы жүзүн эдип, изложение бичигер.

ГРАЖДАНСКИЙ ЈУУНЫҢ ЈЫЛДАРЫНАҢ

ЩОРСЛО БОЛГОН УЧУРАЛ

1919 жыл. Кара талайдын жаказындагы чөлдөрдөн ала черниговский агаштарга јетире чөйилген немецкий черү Украина јаар боро стenedий келетти.

Немецкий отряд јуртка кирди. Немецтер крестьяндарды јыдаларла, мылтыктын кындагыла согуп, площадька айдап турдылар. Немецкий офицер чыгып келеле, мынайда айтты:

— 12 частын бажында слер 100 пуд аш ла 300 тын малды табыштырбазагар, менин солдаттарым слердин тураларыгарды аткылап, бойыгарды дезе мылтыктын сүмезиле соккылаар.

Шак ла 12 частын бажында јурттын үстүнде снарядтар јарылып, туралар күйүп, мылтыктын сүмези сыгырып турды.

«Ончобыс партизандар болуп Щорско баралыктар!

Ол бисти олјочыларга удур а баштазын! Олүмнен коркыбай, јескинчилү олјочыларды сүрер керек!» — деп, јокту крестьяндар айдыжып, койу черниговский агаштар јаар партизандарга, Щорско, барып турдылар.

Щорстың отряды там ла јаанап турды. Је мылтык-јепсел партизандарда сыраңай ас болгон. Кезиктеринде мылтыктын јыдалары болгон, кезиктеринде — аңдаар мылтыктар, көп сабазында дезе ондый да неме јок болгон. Јуучылдар Щорско мындый комудалду келетендер:

— Нөкөр командир, канайда јуулажатаныбыс? Мылтык-јепсел јок. Он кижиге бир ле мылтык келижет.

Партизандарга мылтык-јепсел једишпей турганын Щорс бойы да билген. Не де болзо, мылтыктарды ла патрондорды табар деп сананып алды. Карангуй кире берерде, Щорс бойы јаар төрт партизанды алдыртып алды.

— Нөкөрлөр, коштой турган јуртта немецтерде мылтык-јепселдү склад бар. Ийде-күчибисле бис оны алып болбозыбыс; сүмеленип аларга ченежип көрөликтер.

Ондый керекти канайда эдетенин Щорс партизандарга айдып берди.

Түнде эки часта мылтык-јепселдү складта часовойлор солундылар. Түн салкынду, соок болгон. Часовойлор амыраш јо-

гынан складты айландыра базып, буттарыла жерди тееп, некейлеринин көдүрүп салган жаказына тумчуктарын жажырып турдылар.

— Коркушту ороон — деп, немецкий унтер кимиренип турды. — Орус кижери бир де ээжини керекке албай жат: түймөөн көдүрөт, жажытту тозу эдет. Кече господин полковник түймөөн көдүрөчилерди, ончозын жаргы жогынан буузын деп жакарган...

Ыраактан чанактын чыкырты угулды. Немецкий часовыйлор токтой түжүп, карануй жаар лаптап көрдилер. Жолло өлөңдү эки чанак келеткенин олоор удабай жарт көрүп ийдилер. Алдындагы чанакта оозында канзалу карган апшыйак отурган.

— Олоор өлөңди кайдаар апараткан болотон? Биске өлөң кышка жедер ине—деп, унтер кайкап айтты.

Карган апшыйак адын кенетийин мылтык-жепселдү склад жаар бура согуп, часовыйлорго кыйгырды:

— Эй, өлөңди алыгар!

— Кандый өлөңди? Орус карыган кижери сүрекей тенек болотон: нени де ондобос. Биске өлөң керек жок—деп, унтер чугулду үниле айтты.

Аттар десе сыраңай ла складтын жанында токтой түштилер.

— Кедери жорт! Мында токтоорго жарабас!—деп, часовыйлор, аттар жаар жүгүрүп келеле, кыйгырдылар.

Кенетийин өлөң кыймыктай, шылырай берди, кажы ла чанактан эки партизан чыга конды. Олоор тургуза ла немецкий часовыйлордын мылтык-жепселин блаап алдылар. Часовыйлор кыймыктанып та, кыйгырып та болбодылар.

Партизандар складтын эжигинин заматорын түргөн оодып ийеле, мылтык-жепселди чыгарып, чанактарга чогул алдылар.

— Ырысту артыгар, господин полковникке бистен эзен айдыгар! — деп, партизандар колы-буды күлүлү немецтерге айтты.

Чанактар кардын үстүлө база ла чыкыража берди. Аттар жууктагы агаштын ортозы жаар бурылды...

Эртен тура Щорстын отрядында немецкий мылтыктарды үледилер.

Л. Зимний.

Бичип берер сөстөр: 1919 ж. черниговский, немецкий, офицер, ийде-күй, мылтык-жепсел.

П Л А Н

1. Немецтер Украинага табарып келгени.
2. Щорстын партизандарына мылтык-жепсел жедишпейт.
3. Щорстын сананып тапкан сүмези.

ФРУНЗЕ

Фрунзе Украинадагы ла Крымдагы черүлердин командующий болгон. Ол өйдө Махноло база онын отрядтарыла тартыжу болуп турган. Бай крестьяндар Махнонын жаны жаар тарты-

лып турган учун тартыжу кўч болуп, узак ойгө улалган. Махнонын тос ийде-кўчин ўзерге Фрунзе тын белетенип, согуш болуп турган жерге бойы барган.

Махноло тартыжып турган черўнинг штабы К. журтта турган. Бу журтта ирме беристе кире жерде М. деревне турган; ол деревнеде бистинг де, Махнонын да черўзи жок болгон.

К. деревненинг крестьяндары кемнинг јаны јаар тартылып турганын билерге керек болгон. Фрунзе эртен тура бойыла кожо адыютант ла эки ординарецти алала, кайучы болуп барган. Айас кўн болгон. Фрунзе деревнеге киргелекте көрзө, деревнеде оштўлер бары билдирбей турган. Је деревнеге киреле, военный часть бар болгонын көрўп ийген. Фрунзе јортуп келеле, туранын карымында чук отургылап алала, мылтык-јепселдерин шыйдып отурган улустын јанына адын токтодып ийди.

Бу махновский часть болгоны Фрунзеге јарт болды. Оромдо телчип базап јўрген махновский солдаттар озо баштап нени де сеспеген, онын кийининде ајыктанып, мылтыктарын алды.

— Туш-башка мантадыгар!—деп, Фрунзе бойынын улустарына јакарды.

Бойы адын бура согуп, мантада берди.

— Бу кызылдардын командующийи! — деп, кыйгы онын кийининенг угулды.

Деревнеден барала, јакшы билбес јолго чыгып келеле, кийининенг актар сўрўжип келеткендерин Фрунзе билип ийди. Кайра көрзө, таг атту төрт кижии сўрўжип келеткен эмтир. Фрунзенин миния алган ады сўрекеј јўгўрўк ат болгон. Ат торт ло учуп бараткандый болды. Ого једижип болбос деп Фрунзе иженип турган. Је махновецтердин минип алган аттары база коомой аттар эмес болгон. Махновецтер мантадып, Фрунзенин кийининенг аткылап турды.

Октор сыгырыжып турды, Фрунзе ле махновецтердин ортозы јууктап келди. Онын минип алган адынын мангы араайлап турганын Фрунзе сезип ийди. Адын ајыктап көрзө, онын мойынынан кан агып турган эмтир: ок мойынынын терезин сыйра согуп, өдө берген эмтир, Махновецтер јууктап келеткендер, Фрунзе мылтыктаг јакшы адатан. Мылтыгын алып, атка јаба јадып, ман бажына эки катап адарда, сўрўжип келеткен улустын бирўзин адынанг антара адып ийди.

Арткан ўч махновец Фрунзени сўрўжип келгенче болды, Фрунзенин ады мангын там ла араайладып баратты. Онойдордо, ол адынан тўрген тўжўп алала, једижип келеткен махновецтерди удураткылады. Экўзин адынанг антара атты. Олордын ўчинчизии адынанг база тўжўп алды. Фрунзе адына минип алала, онон ары мантатты. Адынанг тўшкен махновец Фрунзени канча-канча катап адып, онын он колын өткўре адып ийди.

Фрунзени аткан махновец адына минип, бир канча ойгө онын кийининенг мантатты. Је јаныскан артып калала, јалтанып, сўрўшпей токтоп калды.

Фрунзе узак мантатты, је он јаныңда агып јаткан суучакты көрөлө, ого јортуп келип, аттан түжүп, бойының ла адының балузын јунуп алды. Ол ок өйдө сууның ол јанында кандый да кижии оны адарга шыкап турганын көрүп ийди. Мылтык адыл-галакта Фрунзе оны адарга турган кижинин төжинде кызыл значокты көрөлө, кыйгырды:

— Бу мен!

Оны адарга турган кижии Фрунзенин ординарецтеринин би-рүзи болгон. Фрунзени ол махновец деп бодогон эмтир.

В. В. Куйбышев.

Бичип, јартаар сөстөр: *Махно, командующий, военный часть, мах-новец, ординарец, адъютант.*

П Л А Н

1. Украинада Махноло тартыжу.
2. Фрунзе кафучы болуп јүргени.
3. Деревнеде Махновецтер!
4. Командующийдин кийининен сүрүшкени.
5. Шыркалаткан Фрунзе сууда.
6. Фрунзени ординарези адарга санаганы.

Јакылталар

1. План тургузыгар.
2. Кайуга Фрунзеле кожо барада, оноң бойының командирин махновец деп бодогон ординарец карындажына письмо бичип турган эдип, изло-жение бичигер.

АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЈУУНЫҢ ЈЫЛДАРЫНАҢ

ИШТИҢ БИРЖАЗЫН ЈОГОЛТКОНЫ

Уля нөкөрлөринин алдына туруп, айтты:

— Бу коркушту неме. Немецтер городтон сегис јүске јуук кижини айдап апардылар. Олор бир мунг кижиге јажытту спи-сок белетеп койгондор... Списокты јоголтор керек... Биржаны өрттөр керек! — деп, ол кенетийин айтты.

Оны өрттөргө Витя Лукьянченконын болужыла Серёжа Тюленин ле Люба Шевцова белетендилер. Олор Витя Лукьян-ченконын маалазында јуулыжар деп, эрмектежип алдылар... Серёжа ла Витька бензиндү бак ла күйер кожымакту бир кан-ча болуштоптор апардылар. Любка дезе мөдтү болуштоп ло га-зеттер апарды.

Түн сүрекей тым болгонынаң улам, кичинек те табыш угу-лып турган. Олор сүрекей чеберленип базып бардылар... Бир

алтам базала, тындап угуп, оноң экинчи алтам базып, катап ок тындап турдылар.

Ой удаан өдүп турды. Биржанын жанындагы часовойдын базыдынын табыжын угуп ийеле, олор тың коркыбай бардылар. Часовойдын базыдынын табыжы кезикте јарт угулып, кезикте токтой берет...

Табыш ас болзын деп, турадаң јирме метр кире јерде Витька Лукьянченко артып калды, Серёжа ла Люба көзнөкting жа-нына өгөлөп једип келдилер.

Любка көзнөкting жабыстагы узун шилизин мёдло сүртүп, оны газетле жапшырып ийди. Серёжа көзнөкting жаан шилизин алмазла кезип туура алып салды. Онойдо ок олор экинчи ра-мнын шилизин алып ийдилер.

Серёжа тизелене отуруп, стенеден тудунып алган колын Любкага тургузып берди. Любка рамнанг тудунып, бир будыла Серёжанын колына базала, экинчи будын көзнөк јаар кийдир-ди... Любка качан ок ондо, туранын ичинде болды.

Серёжа ого бак берди.

Любка ондо эмеш узак болды. Ол карануйда столго эмезе отургушка табарар болор деп, Серёжа коркып турды.

Люба көзнөкting алдына базып келерде, оноң бензинле сү-рекей тың јытанып турды. Ол күлүмзиренип каткырала, бир будын көзнөктөң чыгарды, онын кийининде колын ла бажын чыгарды. Серёжа оны тудуп, ого көзнөктөң чыгарга болушты.

Ичиненг бензин јытанып турган көзнөкting жанында Серёжа турды, ол ондо Любка ла Витька ыраак јүре бергенче турды.

Оноң ол колтыгынын алдынан күйер кожымакту болуштоп-ты чыгарала, бастыра күчиле көзнөк јаар таштап ийди. Оттын жаркыны тың жаан болгонынан улам, ол көзин јумуп ийди. Ол өскө болуштопторды таштабай, төнчечекле темир јол јаар јү-гүрди.

Часовой кыйгырып, онын кийининен адып турды, Серёжа-нын үстүнче бийикте ок шуулап өтті. Айландыра јаткан јер ке-зикте тың жарып, кезикте торт карануй боло берет. Кенетийин оттын жалбыжы столмо чылап өрө көдүрилип чыкты, бу өйдө, түштеги чилеп, жап-жарык боло берди.

Бичип, јартаар сөс: биржа.

А. Фадеев.

П Л А Н

1. «Биржаны өртөөр керек!»
2. Биржаны кем өртөди?
3. Биржа јаар барар јолдо.
4. Биржаны өртөөргө белетенгени.
5. Болуштоп чачканы.
6. Өрт.

ВАНЯ АНДРИАНОВ

I

1941 жылда, декабрь айдын учында, бир журтта мындый керек болгон. Андриановтордын айылында немецкий солдаттар турган. Немецтер кенетийин жоголып калган.

— Олор мынан жүргилей берди эмеш пе? — деп, крестьяндар бирүзи база бирүзинен шымыранып, сурагылап турды.

Советский Черүнинг частьтары кайда да сыранай жуук једип келген деп, сүүнчилү солун табыш угулды.

Немецтер журттан чын ла ончозы жүре бергенин јартап аларга, Ваня Андрианов олорды кайып көрөр деп сананып алды. Ол айылынан чыгып, айылдардын кийини јанынча базып жүрди. Бир сарайдын эжигинен кенетийин ыш јытанды. Ваня ол сарайга кирди. Сарайдын ичинде көмүр костоно күйүп јатты, оны эбиреде немецтер јылынып отургылады. Эмеш ыраакта пулемёт турды. Фашисттердин бирүзи тура жүгүрип, Ваняны сарайдан чыгара ийделе, эжикти јаап алды.

«Ээ, керек мындый эмтир ине!.. Олор барбай, јажынып калган. Бистин частьтарды ајарыбас јанынан кенетийин аткылаарга турган эмтир. Ондый болбос эмей!» — деп, Ваня шүүп алды.

«Фашисттер база кайда јажынып калды не? — деп, Ваня бойынан бойы сурады.—Мыны кайып көрөлө, бистин жуучыларга айдып салар керек».

Јууканын куйузында эски сарайлар турган. Олордын јабуларынын үстүнде билдирер-билдирбес ыш чыгып турган. Онойдордо, фашисттер мында да јажынган эмтир...

II

Ваня соокко тонуп, күртле басты. Деревнеден чыгала, эбиреде ајыктап көрди. Ыраакта, карлу јаланда, јаланла толкулар түрүлип келеткен чилеп, кандый да неме журт јаар ичкеерилеп келеткенин Ваня кенетийин көрүп ийди. Бу ак халатту улус болгон. Олордын бирүзи де атпай турган.

— Бистин улус!—деп, Ваня сананды.—Олорды мында фашисттер сакуп турганын олор билгилебей јат.

Уулчак күртле олорго удур жүгүрди. — «Олорго једип айдан ла болзом! Једетен де болзом кайдат!»—деп, сананды.

Је немецтер уулчакты көрүп ийеле, оны аткылады. Немецтердин аткан окторы уулчакты ээчий сыгырыжып учты. Ваня карга јыгылала, кайра да көрбөй, там ла ырада јылгажактап барды. Ок тийгенинен чарчалган кар Ванянын тонына ла бөрүгине јапшынып турды. Ваня кезикте немецтерге көрүнбей барганда олордын мылтык адыжы токтой берет.

III

Учы-учында Ваня бистин улуска једип алды.

Ак халатту, бийик сынду кижы Ваняны бут бажына тургус-

ты. Уулчак тынарып, немецтер керегинде, сарай керегинде, пулемёттор керегинде—ончозын командирге куучындап берди.

— Слердин журтка баргадый өскө жол бар ба? Ол жолло бисти баштап апар — деп, командир айтты.

Ваня журтты эбиреде бастыра жолдорды жакшы билетен болгон. Ол бистин жуучылдарды өскө жолло-жууканын ичиле, эски теерменнин жанынча баштап апарды. Советский Черүнийн частьтары бу журтка немецтер сырагай да сакыбаган жанынан келип кирди.

Советский жуучылдар «ура» кыйгырыжып, фашисттерди аткылады. Немецтер сарайлардан чыга жүгүрүп, советский жуучылдардын окторына учурап турдылар. Жаан удабай фашисттерди бу журттан чыгара сүрүп салгандар.

Төрөл журтынан өштүлөрдү чыгара сүрөргө он үч жашту үрөнчик Советский Черүгө онойып болушкан. Советский башкаруу Андрианов Ваняга Кызыл Чолмон орден берген.

Бичип берер сөстөр: 1941, Советский Черүнийн частьтары, Кызыл Чолмон орден.

П Л А Н

1. Немецкий солдаттардын жажынганы.
2. Ваня омордын сүмезин сезип ийгени.
3. Ваня бистин черүгө барганы.
4. Оморды баштап, журтка экелгени.
5. Ваняны кайралдаганы.

Жакытталар

1. План тургузып алыгар.
2. Ванянын тыш бүдүмин (кийими, сыны, чырайы, чачы, көстөри) сатыжыгарга эбелген аайынча, онын кылык-жагын (өштүлөрдү жаман көрүп, төрөлин сүйүп турганы, жалтанбазы, чыйрагы, сүмези, тапкыры) куучында берген аайынча бичип беригер.

ОЛОРДЫҢ АДЫ-ЖОЛЫ УРГУЛЛИГЕ УНДЫЛБАС

Немецтер Краснодарго кирерде, бис пионерлер болгоныбыс. Бис тудуш ла тал-табышту болуп жуулыжып туратаныбысты мен эске алынып жадым.

Бис бирүбис бирүбистен жөп угужып, кезикте сөс тө блаажып туратаныбыс. Же качан да, керек дезе сөс тө блаашканыбыста, чын ла нажылар болуп туратаныбыс. Качан да, кайда да болзо, бистин кажыбыс ла бойын жаан ла нак коллективтин члени деп, бодоп турган.

Бис, пионерлер, «Жиит гвардия» деп жажытту организацияга киргенибис. Ого кирип турган кажы ла советский кижинин өлүми ле кыйыны учун база бузулып, тонолгон городтор ло журттар учун өштүлөрдөн күүн-кайрал жок өч алар деп черт бергенибис.

Пионерский организация, бистин вожатыйларыбыс, үредүчилер бисти Төрөлибисти сүүрге, эрчимдү, жангаксыбас, дисциплин-

линированный болорго үреткендер. Бис неге үренип алганыбысты ла нени эдип билерибисти чын керекте көргүзөтөн ой једип келген.

Бүдүрөтөн иш уур болгон, је бис ончозын јангаксыбай бүдүрөтенибис. Серёжа Тюленинди, менин јуук најымды, бис ончо-быс сүүп туратаныбыс. Немецтер Германия јаар каторгага айдап апарарга турган улустыг ады-јолын бичиген бичиктер ко-рулап турган тураны Серёжа өртөп салган. Ол сүрөөн јаан подвиг болгон.

«Јиит гвардиянын» штабы меге јүзүн-јүүр јакылталар бере-тен, мен оны бүдүрөргө кичеенип туратам. Бистин комиссары-быс Олег Кошевой болгон, мен дезе ары-бери тил јетиречи кжи болгом.

Мени ле Серёжаны комсомолго алган. Олег биске, бистин јажытту типографияда кепке базылып чыккан комсомольский билеттер берип, бисти кучактайла, тыг окшоп ийген.

Сергейле экү билетти алала, фашисттерден өчибисти алары-быс деп, олорло арт-учына јетире тартыжарыбыс деп, качан да болзо, кайда да болзо, чын ла комсомолецтер болорыбыс деп чертенгенибис.

Бис кучибис јеткенче ле тартышканыбыс. Бисти предатель-дер фашисттерге айдып бербеген болзо, бис оног до көп ке-ректер эдер эдибис. Менин көп нөкөрлөримди кыйнап өлтүрген-дер. Сергей Тюленин де өлгөн.

Олор бойлорынын јиит јүрүмин берген керек јенү алган!

Валерия Бору.

Бичип берер сөстөр: Краснодар, организация, дисциплинированный подвиг, типография, предатель.

П Л А Н

1. Краснодарский пионерлер јуунын алдында.
2. «Јиит гвардиянын» пионерлери.
3. Пионерлер кандый ла заданиени бүдүрип јадылар.
4. Комсомолго киргени.
5. «Олор бойлорынын јиит јүрүмин берген керек јентен!»

Јакылта

План тургузып алала, «Јиит гвардиянын пионерлери» деп изложение бичигер.

ЈЕНУНИНГ МААНЫЗЫ

(Младший сержант М. В. Кантария)

Грузияда јадып, бала тужунда күдүчи болорымда, јүрүмим-нин 25-чи јылында күйүп турган Берлинде болорым деп, санан-

багам да. Је ондый болуп калды. Керек десе меге јаан ырыс болуп, мен ле менин жуучыл нөкөрүм Егоров рейхстагтын куполуна жөнүнүн маанызын тургустыбыс.

Ол керек мындый болгон:

Бис жуулажып, Берлиннин төс жерине кирерибисте, полктын командири Зинченко мени ле Егоровты бойына алдыртып алала, черүнүн Военный Советинин Кызыл Маанызын берип, оны рейхстагтын үстүнө кадап койзын деп айткан.

Бис Егоровло рейхстагга бардыбыс, мааныны озо баштап парадный эжикке тургузып койдыбыс. Бу өйдө тын согуш болуп турган. Онон туранын ичине кирдибис. Бу керек эки час түштө болгон. Мында бис мааныны эжикке тургузып салдыбыс. Егоров маанынын жанында артты, мен десе рейхстагтын үстүнө чыгар тепкиш бедиреп бардым.

Сол жанында агаш тепкиш турганын көрүп ийдим. Бис оны өрө чыгып, карангуй кире берерде, рейхстагтын үстүнө чыгып алдыбыс. Бистинг де, олордыг да улузы тын адыжып турган. Осколкалар сыгырыжып турган. Ол осколкалар мааныны төрт жерден ойо соккон.

Рейхстагтын үстүлө куполго жетире жарым час эңмектеп бардыбыс, кем жок, жакшы жеттибис. Јаңыс ла Егоровтын штанын ок өткөн. Бис эңмектеп бир канча метр барала, јада түжүп турганыбыс. Туранын јантару үстүлө куполго једерге төртөн метр кире барарга келишкен. Арт-учында куполго жеттибис. Айландыра адыш тын болгон, бис десе нени де сеспей турганыбыс. Бистен тер торт агып турган. Мааныны рейхстагтын үстүнө тургузып саларыбыста, ол салкынга элбирей берди.

Ойто јерге түжерге база күч болгон. Јерде эмди де согуш болуп турган. Бис батальоннын командирине базып келеле, айтканыбыс:

— Мааны рейхстагтын үстүндө элбиреп јат. Эртең тура 15 беристенин бажынан көрүнөр!..

— Күлүктер ок эптиригер, нөкөрлөр!—деп, командир айткан.

Бойы десе омок турды. Ол ок тарый полктын командирине телефонло айтты. Дивизиянын командири меге ше Егоровко благодарность јарлаган деп, полктын командири биске айдып, бисти уткуды.

Бис мааныны рейхстагтын куполынын үстүнө тургускан кийининде, өскө частьтардын уулдары бойлорынын мааныларын база ондо тургусты. Рейхстагтын үстүндө 20 кире мааны элбиреп турды.

Мени ле Егоровты, рейхстагтын үстүнө мааны тургускан учун, Кызыл Мааны орденле кайралдаарда, бис сүреен сүүнгенибис.

Бичип, јартаар сөстөр: *Грузия, рейхстагтын куполы, Зинченко, батальон, Кызыл Мааны орден, телефон.*

П Л А Н

1. Алдында күдүчи болгон грузин сержанттыг ырызы.
2. Полковник Зинченко Егоров ло Кантарияга жакылта бергени.
3. Маанылу ичкерилегени:
 - а) 2 часта мааны рейхстагта;
 - б) рейхстагтыг үстүлө куполго энмектеп барганы;
 - в) жегүнийг маанызын тургусканы.
4. Командирге рапорт бергени.
5. Кайрал алганы.

Жакылта

Колболу план тургузып, 1-кы жүзүннөг айдылганын 3-чи жүзүннөг эдиң, изложение бичигер.

МАРШТА БОЛГОН УЧУРАЛ

Оштү сезип ийбезин деп аыктанып, бистинг бир бөлүк черүлер тунде походный колоннала бараттылар.

Агаштыг ортозыла барадарда, колоннанын кийининде кем де кожулганын кавалеристтер сезип ийди. Колоннанын кийининде барып жаткан эскадроннын командири бир канча ой откөн соңгында, адын токтодоло көрөр болзо, олорло кожо румыннын кавалериязы кожулуп калган бараткан эмтир. Ыраак жерге орустар једер деп сананарга да жүч болгон учун, румындардын бир полк черүзи карануйда кавалеристтердин колонназын бойлорынын деп бодоп, ого кожула бергендер.

Эскадроннын командири бараткан колоннанын бажына мантадып келеле, майорго айтты. Ол дезе, бастыра подразделениелердин командирлерин бойына түрген кычырып алала, нени эдетенин айдып берди.

Румындар качкадый јерге Налимов орудиезин алганча барып, оорды ондо тозуп алар учурлу болгон.

Айдып берген јерге Сергей једип келеле, жуучылдарын эптү тургузып турарда, таң эмең жарып, агаштардын баштары, јолдын бурулчыгы јакшы көрүнип келди.

Кенетийин агаштын бажынан мылтыктын табыжы ла көн улустын кыйгызы угула берди.

«Башталды» — деп, темиккен аайынча Сергей база катап эбиреде көрүп сананды. Орудие адарга белен болгон. Батарейанын экинчи орудиези коштой туруп алды.

Батареецтер таннын жарып турганын көрүп, тын белетенип алгандар.

Јакшы јазаган јолдо атту келеткен улустын тибирти, база жууктап келеткен јойу улустын табыжы угулды.

Адышка белен болзын деп, Налимов темдек берди. Темиккен аайынча јангырга колын калганчы катап өрө көдүрди.

Бурулчыктын ары јанында бир бөлүк таң атту улус көрү-

нип келди. Налимов колын жангып: «Атсын!» — деп, команда берди.

Коштой турган черүчилер ол ок тарыйын адып ийдилер.

Озо бараткан таң атту улус аттарыла кожо жолго кезе чаптырткандый жыгылгылады. Кийининде келеткен румындар аайланбай, ичкери жүткүгилеп турды. Аттар минген улузын чапып ийеле, жолдон туура калыырга кайралап турды.

Налимов үзүк жогынан кыска сөстөр айдып турды:

— Атсын! Атсын! Атсын!

Бистин артиллеристтер орудиеден картечле аткылады. Полкты үзе жоголткон кийининде, саң башча тым боло берди. Налимов час жаар көрүп, бастыра согуш 25 ле минут болды деп тоолоп алды. Кайра көрөр болзо, таң жакшы жарыган да жок эмтир, терлеп калган жуучылдар фуражкаларын алып, онын кыптарыла терин арчып турдылар.

— Жакшы! Акту сөзим, сүреен жакшы! — деп, Сергей кемге де ууланбай айдып ийди.

Батареецтер чындап та коомой иштеген эмес. Бурылчыктаң бистин атту жуучылдарыбыс көрүнүп келди, жолдун ичинде өлтүрткен улус чогылып калган болордо, ологорго жолдон туура чыгарга келишти.

Майор Ершов Налимовтын колын тудуп, мактап айтты:

— Эр эмтирин, Налимов! Акту сөзим айдып жадым, эр эмтирин! Сенин жуучылдарын да күлүктөр! Ижемчилү коручылар. Кыялта жогынан награда бердирерим.

Согуштын кийининде бир эмеш ойгө тыштанып, аттардын жал-куйругын тарап, ээрлерин көрди. Бойлоры амырап алып, солдаттардын жийтен курсагынан эмеш ажанып алаала, командованиенин приказын бүдүрүп, Күнбадыш жаар ууланып, атана бердилер.

К. Растегаев.

Бичип, тартаар сөстөр: *походный колонна, эскадрон, кавалерия, батарея, артиллерист, фуражка.*

П Л А Н

1. Румындардын полкы түнде колоннага кожулганы.
2. Румындардын полкын адып, жоголткон.
3. Амырайла, Күнбадыш жаар ууланганы.

Жакылта

1. План тургузып алаала, план аайынча кыскарта куучындап беригер.

КАЛГАНЧЫ ТАРТЫЖУ

Бу керек Ада-Төрөл учун Улу жуу тушта Түндүк Донецтин бери жанында болгон. Ол тушта Украинаны немецкий шилемирлер кезек ойгө олжолоп алаала, күүн-кайрал жок тоноп, жоткондоп турган. Советский Союзтын кочегарказы — Донбасс база не-

мецтердин колында болгон. Украинанын јери бойынын јайымдаачыларын — Кызыл Черўнинг јуучылдарын сакып турды.

Советский Черўнинг бир бөлүги калапту тартыжуга белетенип турды.

Август айдын изў күндери болгон. Узўги јок тартыжуларга чылап калган солдаттар ла командирлер кыска ойгō тым боло берген тушта бойлорынын орудиелерин јазап, јаны тартыжуларга белетенип турдылар. Олор изўдег суузап, бу ла јуукта немецтердег јайымдап алган коштой турган деревнеден кыстардын ла уулчактардын экелип берген јулукту сливаларын, јыды јараш яблоколорын ла грушаларын јип, суузындарын кандырып турды.

Ичкерилеш августтын 20 күнинде башталды, оштў тыг удурлажып турды. Бистин частьтардын ичкерилеп турганын токтодып аларга, немецтердин командованиези фронттын бу бөлүгине көп тоолу уур танктар ийген.

Шуклиннин батареязына оштўнинг танктарынын тос согултазына удурлажарга келишти.

Августын 28 күнинде немецкий танктар Шуклиннин батареязы коруп турган участокты буза согорго канча ла катап ченешкен. Је јалтанбас артиллеристтердин чокум адыжынан коркып, танктар ойто кайра бурылып турдылар. Бу тужунда артиллеристтер сүреен кичеemelдў адып тургандар. Олордын ичкери јанында чокум адышла ўреп салган немецкий 7 уур танк кўйўп, ышталып јатты. Шуклин коштой турган блиндажтан тартыжуны сүре ле башкарып турды.

Јендирткенине чугулдана берген немецтер Шуклиннин батареязын базарга сананып алала, бойынын уур батареязынын адыжын ла бир канча самолетторды онын ўсти орто ууландырдылар.

Артиллеристтер оштўнинг от-калапту адыжын да керекке албай, орудиелердин турган јерин түрген солып, адар јерин түрген анылап, бойлорынын позициязын јана баспай тудуп турдылар.

Кенетийин бир бомба Шуклиннин отурган блиндажынын јанына келип түшти. Блиндаж торт бузула берди. Јуучылдар оноор тап эделе, бойынын олўп калган командирин көрўп ийдилер. Бомба јарыларда, кейдин толкузы Шуклинди чыгара таштап ийген эмтир. Олўп јада, төрөл јерди оштўдег база эмеш алып аларга ичкерилеген чилеп, Шуклин колдорын ичкери сунганча, бажыла күнбадыш јаар ууланып, көгкөрө јатты. Сол колында «Бистин Төрөл учун» деп бичиген час јалтырап јатты.

Јууны токтотпой туруп, артиллеристтер бойынын сўўген командиринин сōбгин тылга апарып салдылар.

Тартыжунун кийининде старший лейтенант Илья Захарович Шуклиннин сōбгин Святогорск деп станциядан ыраак эмес пионерский лагерьге күндўлў јуучылдын сōбгин јуур ээжи аайын-

ча жууп салдылар. Онын сөөгинде жуучылдар бичиктү, жаан эмес памятник тургузып салдылар. Артиллеристтер Геройдын сөөгинде турала, бойынын сүүген командири учун өштүдөн бичин мынаг ары кайралы жок алар болуп чертендилер.

К. Растегаев.

Бичип, жартаатр сөстөр: *Советский Союзтын кочегарказы, Донбасс, блиндаж, позиция, лейтенант, памятник, Святогорск.*

П Л А Н

1. Немецтер Украинада.
2. Тартыжунын алдында.
3. Шуклиннинг батареязы өштүннн танктарыла эрчимдү тартышканы.
4. Шуклиннинг өлгөнү.

Жакытталар

- 1 План тургузыгар.
2. Планнын 2-чи ле 3-чи бажалыгына изложение бичигер.

ИШ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

ЭЭН ЈЕРДЕГИ КАНАЛ

Ээн јерде агаштар да, садтар да, туралар да, јолдор до јок. Ондо учы-кыйузы јок, изү кургак кумак јүстер тоолу километрге чөйилип барган јадат.

Бистин ороондо Кара-Кум деп жаан ээн јер бар. Ондо бир тушта одорлу јерлер, городтор бар болгон, улус јаткан. Је агын суу кургап, јоголып каларда, кумактар јылыжып келген, садтарда агаштар кургап, јаландарда өзүм изүге күйүп каларда, улус оног јүре бергендер.

Ээн јерди баатыр-геройлор јенип турганы јаныс ла чөрчөктөрдө айдылатан. Баатырлар тууларды бир јерден бир јерге көчүрип, сууларга јаны јол ачып јат деп, ээн јерде чечектер бүдүп, улус сүүнчилү, бай ла јайым јадып јат деп чөрчөктөрдө айдылатан

Онойып јаныс ла чөрчөктөрдө айдылатан. Чын керекте дезе, улус өзүми јок ээн јерди көргүлөп, ол јер тузалу болзо кайдат деп шүүжип, ол ээн јердин баатыр јегүчизи келерине бүдүнбей тургандар.

Ол дезе келди! Је јаныс баатыр эмес, ээн јерле тартыжарга бастыра советский албаты туруп чыкты.

Озо баштап шинжүчилер ол ээн јерге келгилеп, шинжүлөп көргилейле, кайда, нени эдетенин: бир јерде тууны казарын, бир јерде дезе, јаны јер казып, сууны агызатанын, база бир

жерде буунты тургузарын, база бир жерде десе канал казарын бичип алгандар. Шинжүчилердин кийининде ол жерге строительдер келгилеерде, Кара-Кумда улу иштер баштала берди. Жаан машиналар жерди каскылап жат. Улус ол ээн жерге суу ла таштар, темирлер ле азык-түлүктөр апаргылап жат. Жүстөр тоолу жерлерге жайылып барган, бир де тынду кичи жок болгон кумактарда эмди оттын ыжы тенериге чөйилип чыгып, улустын сүүнчилү кожондоры угулат. Кара-Кумга мунг тоолу улус келди.

Ээн жерде иштеерге күч. Же советский улус күч иштерден коркыбай жат. Тоолу жылдар өдүп, улустын озо тушта сананган шүүлтелери: Аму-Дарья деп жаан суу жаңы жер жаар бурып агатаны, онын мунгдар тоолу болуп айрыланып агатаны бүдөрүн озор билип жадылар. Кумакта садтар чечектеп, коркушту ээн болгон жерде өзүм өзөр, улус ондо жайым, сүүнчилү, бай жада берер.

Бичип, жартаар сөстөр: *шинжэичи, строитель.*

П Л А Н

1. Ээн жер.
2. Кара-Кум.
3. Кара-Кумда улу иштер.
4. Келер өйдөгү Кара-Кум.

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичигер.

КЫЗЫЛ МААНЫ

18 январьда, эртен тура тогус часта, Томск городтын Почтамтский оромында ишкүчиле жаткандар, студенттер ле дружинниктер¹ жуулыштылар.

Он-он бир часта демонстранттар² тропуардан жолго чыгала, колоннала туруп алдылар. Городовойлор³ озорды сүрерге тап эттилер, же мылтык-жепселдү дружинниктер колоннанын тууразына ла алдына тургулап, озорды божотпогондор. Ол өйдө печатник Иосиф Кононов үч нөкөриле колоннанын алдына туруп, «Каан жаңын жок этсин!» деген лозунгту кызыл мааныны өрө көдүрди. Демонстранттар «Марсельеза» деп революционный кожонды кожондоп, городтын жаан оромыла ичкериледилер. Улустын ончозынан озо, Кононовло коштой, Серёжа Костриков

¹ Дружинник — революционный ишмекчилердин жуу-жепселдү отрядында турган кичи.

² Демонстранттар — политический демонстрацияда туружып турган улус.

³ Городовой — революциядан озо Россияда жамызы кичинекей полицейский.

бараткан. Колоннанын эки жаныла, полицейскийлер түлтүйи-
жип калган бараттылар.

Демонстранттар он жаны жаар бурылган оромло барадар-
да, олорго удур таң атту казактар, үлдүлөрүн жалтырадып
мантадып келеткенин көрүп ийдилер. Демонстранттар оморды
бойлорына жууктадып алала, «атсын!» — деген команда аайын-
ча аткыладылар. Озолодо келеткен казактар аттарын кайра бу-
рыгылап, кийиндегилерине табардылар. Ончолоры булгалыжа
берди.

Онон казактар, ондонып алала, демонстранттардын орто-
зына кире табарып, оморды курчап алдылар: кийин жанындагы
жолды пожарный бочколорло туй бектеп салган болгон. Троту-
ардан дезе городовойлор аткылап тургандар.

Серёжа Костриков демонстранттарды көкүдип, эн ле жет-
керлү жерлерде болуп турды. Ле казактарла удурлажа тарты-
жып болбосторын демонстранттар билгилейле, таркай берди-
лер. Казактар ла городовойлор эки жүске жуук демонстранттар-
ды өлтүрүп ле шыркалаган. Костриков то шыркалатты. Коно-
нов ойто келбеди.

Өлтүрткен ле шыркалаткан улусты көргөн врач Кононов
өлтүрткен деп айтты. Врач онын жүреги согуп жат па деп тын-
даарда, пальтозынын төш карманында кызыл мааны сугуп
салганын сезип салган.

Мааныны Кононовтын карманынан кыйалтазы жогынан
алып алар керек болгон.

Өлтүрткен Кононовтын сөөгү больницада. Мааныны канай-
да алар деп, жүзүн-жүүр шүүлтөлөр болды.

Костриков Кононовтын сөөгүн бойы табар болды. Өлгөн-
дөрдүн сөөгүн салатан тошту соок жер кайда болгону, каруул-
чыкты канайда табарын врач Костриковко жартап берди.

Түнде Серёжа Костриков бир уулла чеденди ажып, универ-
ситеттин садына кирип, улустын сөөгүн салатан тошту соок
жерди таап алды. Серёжа көзнөктөрдөгү темир решётканы
оодорго ченеди, ле оордып болбоды.

Карган каруулчыкка баргылап, өлгөн кижинин сөөгүн са-
латан жерге оморды божотсын деп сурадылар.

— Омо слерге не керек? — деп, каруулчык сурады.

— Бистин студент карындажыбыс суру жок табылбай калды.
Байла, демонстрацияда өлтүрткен. Онын сөөгү мында эмес
пе?

— Студент дейдин бе? Ле, кем жок, баралы!

Өлгөн улустын сөөгүн салатан тошту соок жердин эжигин
каруулчык ачып ийди. Омо карагуй болгон. Серёжала кожо
келген уул коркып, оноор киреринен мойноп ийди. Серёжа жа-
ныскан кирип, өлгөн Кононовты таап, канга уймалган мааныны
онин карманынан чыгарып алды...

Бир канча күндөр өткөн кийининде, Томскто жаңы демонстра-
ция болды — онызы Кононовтын сөөгүн жуур тужунда болгон.

Костриков корып алган мааныны революционный кожон кожондоп, революционерлердин межигинин кийининче бараткан демонстранттар апардылар.

Экинчи демонстрация жакшы өтті.

Костриковтын корып алган маанызы Кононовко памятник тургузар тушта, 14 июньда улустын сөбгүн жууытан жерде мун тоолу улустын үстүндө элбиреп турган.

Томский революционный комитет ол мааныны чебер корыган. Демонстранттар кызыл маанынын алдында туруп көп каттап демонстрацияда турушкандар.

Бичип, жартаар сөстөр: *Почтамтский ором, дружинник, студент, демонстрант, тротуар, городской, колонна, "Марсельеза" кожон, полицейский, университет, памятник.*

П Л А Н

1. Кызыл маанылу демонстранттар оромло ичкерилейт.
2. Демонстранттарды адып тоскырганы.
3. Демонстрацияда өлтүрткен Кононовтын карманында кызыл мааны.
4. Серёжа Костриков мааныны корып алганы.
5. Корып алган мааны жаңы демонстрацияда тургузылганы.

Жапылта

Колболу план тургузып алаала, изложение бичигер.

ЖАЛТАНБАСТАР КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

АГАШТЫН КӨНДӨЙИНДЕ

Бир катап энирде Петро ло Якуб агаш аразына кузуктап баргандар. Олордын колхозы границадан ыраак эмес болгон. Уулчактар агаштын сырангай ла ортозына кирдилер. Олор таарына толтыра кузук терип алып, жанарга тергенип турдылар.

Кенетийин шылырт угулды. Уулчактар айландыра аяктап көрдилер. Орешник деп койу жыраанын ортозыла, будактарды араай туура эдип, таныш эмес кижилер өңөлөп келеткен. Ол улам сайын кайра көрүп баратты.

— Сан башка неме, кемнен жажынат не? — деп, Якуб шымыранды.

Петро каруузын араай берди:

— Заставага¹ жүгүр. Кандый да болзо, пограничниктерге айдып сал, мен десе мында артарым, ол нени эдерин көрөрүм.

Якуб бажын некип ийеле, жыраалардын ортозында көрүнбей барды. Петро жагыскан артты.

Кайдаар жажынатан? Петро бойынын алдында жаан агаш көрүп ийди. Агаштын будагында малиновка деп кучкаш отур-

¹ Застава — граннын жанында каруул турган жер.

ган. Агашта көңдөй бар болгон. Уулчак көңдөйдүн ичине түргөн кире берди. Будынын алдында кургак будак тарс этти. Чочыган малиновка агаштан уча берди.

Таныш эмес кижиге селт эделе, табыш угулган жерге жаар түргөндөй басты. Ол бир канча минут тындап турды. Айландыратым болгон. Петронын жажынып алган агажынын төзине жардыла жөлөнүп отуруп алала, ол карманынан колмылтык чыгарып, оны аяктап көрөлө, тегери жаар көрди.

«Байла, тун кирерин сапып турган болор» — деп, Петро, көңдөйдүн ичинен таныш эмес кижини аяктап, сананды.

Көңдөйдүн ичинде тапчы болгон. Кузукту таар Петронын сыртын ойкоп турган. Буттарыла чымалылар жорголоп, ачыда тиштегилейт. Кыймыктанбас ла керек! Удабас Якуб пограничниктерди экелер...

Малиновка база ла будакка отуруп алала, көңдөйдөй берди. Таныш эмес кижиге малиновканын үнин угуп оңоор көрүп турала, көңдөйдүн ичинен буунын учу салактап турганын көрүп ийди. Ол кузукту таардын буучагы болгон. Петро мендеиле, буунын учу будакка илингенин аябай калган.

Таныш эмес кижиге тура жүгүрө, колын көңдөй жаар сугуп, уулчакты чыгарып алды.

— Сен мында нени эдип турун? — деп, Петродон шымыранып сурады.

Петро оңон айрыларга албаданып, бастыра күчиле кыйгырып ийди.

— Унчукпа — деп, таныш эмес кижиге шымыранып, уулчакты жерге жыгала, тамагынан тудуп, тумалай берген.

Ол ойдо үн уулды: «Колыңды көдүр!»

Жыраанын ары жагынан колында колмылтыкту пограничниктер чыктылар. Якуб оордой оройтыбай экелген.

Пограничниктер Петроны аргадап алгандар, таныш эмес кижини дезе арестовать эткендер. Ол кижиге чындап та шпион болгон эмтир.

Шпионды тудуп аларга болушкан учун Петроны ла Якубты пограничниктердин костюмдарынды костюмдарла сыйладылар. Жаңыс ла курындагы колмылтыктарды агаштан эткен эмтир.

— Жаанап келзегер, чын ла пограничниктер болорыгар — деп, пограничный отрядтын лейтенанты айтты.

Е. Воронина.

Бичип, жартаар сөстөр: пограничник, малиновка, колмылтык, лейтенант, костюм, шпион.

П Л А Н

1. Петро ла Якуб агаш ортозында.
2. Таныш эмес кижиге.
3. Балдардын түргөн шүүшкени.

4. Петро көндөйдө.
5. Буучактын учы.
6. Арайдан ла өлтүртпегени.
7. «Колун көдүр!»
8. Балдарды сыйлаганы.

Жакытталар

1. План тургузыгар.
2. Куучынды Петро бичип турган эдип, изложение бичигер.

НАЈЫЛЫК

Најылык кайда ла керектү, анчада ла жууда. Бир пехотный взводто радист Кузнецов ло пулемётчик Джафаров најылар болгондор. Кузнецов орус болгон, Джафаров дезе казах. Поход тушта жуу-согуштын ортозында Кузнецов казах тилди үренип турган, Джафаров дезе орусла куучындажарга үренип алган. Најылык ийде-күчти кожот, најылык жууда да болужын жетирет. Джафаров ло Кузнецов нак најылар болгондор.

Бу керек Берлинди алар тужунда болгон. Жуучылдардын взводы эки жолдын белтиринде тураны алып алган, взвод мында өштүлерге курчатты. Олордын гранаттары божогон, патрондоры божоп брааткан.

Жуучыл Кузнецов радиоло болуш сураган, же өштүнүн радиизи тындап угуп алган. Качан бистин танктар пехотинецтерге болужарга келерде, туралардын алдында жажынып алган эки «тигр» олорды аткылай берди. Танкисттер тирү арткылап, кача бердилер, танктары дезе күйүп калды.

Джафаровтын пулемёдын снаряд оодып ийген. Бойы дезе тōжинде осколукту полдо жатты. Радиоло казах тилле куучындаш деп, ол Кузнецовко айтты. Кузнецов танктын командири Узделовло куучындашты. Узделов, база казах кижиге, штабта болгон. Кузнецов казах тилле куучындашты. Танк биске фашисттер курчап алган туранын одожындагы магазиннин жанынча өдүп келер аргалу деп, ол айтты.

Взводтын ийде-күчиге чыгып баратканын фашисттер сезип ийеле, там ла казырлана бердилер. Олор тура жаар автоматтан аткылап, гранаттар чачып, стени куустыра жажынып келип, там ла жууктап турдылар. Олор турага эжик те жанынан (двордон) жүткүп кирип турдылар.

Кузнецов Узделовло куучындашканынын кийининде наушниктерин де чечерге жетпей, автомадын ала койды, же автомат атпады. Патрондор божой берген. Ол нōкбрлорине кыйгырарга санады, же олор ончозы оромнон табарып турган фашисттерди аткылап турдылар. Анайдарда ол бойынын походный радиостанциясын ала койып, оны өштүлөр жаар адып ийди.

Же ол ло тушта туранын жанына советский танк келип, фашисттердин солдаттарын пулемётло аткылай берди.

Фашисттердин радисттери казах тилди билбеген, онын учун

советский танк фашисттердин тылына сакыбаган өйдө једип келерин бойынын улузына ажындыра айдып болбогон. Танк бир ле минутка оройтыган болзо, бистинг геройлор мында ончо-зы өлтүртер эди. Мынызы Узделовтыг командирский танкы болгон.

Фашисттерди аткылап, сүрген кийининде, Кузнецов ондо-нын келеле, бойынын радиостанциязы өштүлердин бажына тий-ип, оодылганына ачынып турды.

Джафаровты эмдеп јазып алдылар, онын шырказы тыг эмес болгон. Јуу божогон до сонгында Джафаров ло Кузнецов јакшы најылар болдылар.

(Н. Богдановтын бичигени аайынча).

Бичип, јартаар сөстөр: пулеметчик, взвод, „тигр“, Джафаров, Узде-лов, радиостанция.

П Л А Н

1. Најылык кайда ла керек, анчада ла јууда.
2. Берлинди алар тушта:
 - а) бистинг танкисттер пехотинестерге болужарга ченешкени;
 - б) Джафаров шыркалатканы;
 - в) Джафаров Кузнецовко сүме айтканы;
 - г) фашисттердин табарузы;
 - д) өштүлерге курчаткандарга болуш келгени;
 - е) өштүлерди аткылап сүргени.
3. Джафаровты эмдеп јазып алганы.

Јакылта

Колбулу план тургузып, изложение бичиир.

ВИНЧЕСТЕРДЕ¹ ПАТРОН

(Болгон керек)

Он үч јашту уулчак Тыненрультет Чукотский јуртта јаткан. Ол адазынан винчестер сурап алды. Уулчак койон андаарга сананды.

Тыненрультет кырга чыгып алды, онын кийининде койоннын изин ајыктап көрүп, кырлангы төмөн барды. Уулчак чечен адып билетен, бир койонго ол эки патронды качан да үребей-тен, онын учун ол, мылтыкка көп тө патрон кирип турган бол-зо, ого бир ле патрон сугуп алды.

Беш минуттын бажында ол ыраакта эки ак айу көрүп ийди. Удабай олор јарт көрүнди: мынызы айунын балазы ла эне айу болды. Олор уулчакка удур мантажып келетти. Уулчак адып ийди. Айунын балазы тамаштарыла бажын тудунып, јаныс

¹ Винчестер — андаар мылтык.

жерде айланыжа берди. Эне айу десе уулчак жаар мантадып ийди. Онын мылтыгында бир ле патрон болгону уулчак ундып, шыкап атты. Мылтык араай жырс этти. Эне айу жууктап келетти. Уулчак патронду таарычагын кийимнин алдынан таап аларга кичеенип, санг-төмөн жүгүрди.

Ак айуга кырдан төмөн түжери неме эмес. Айу алын тамаштарын алды жаар бүктеп, аңчы жаар түргөн жылгажактап, једи-жип алала, тиштеерге сананды. Уулчак айунын оозына мылтыктын кындагыла сокты. Айу токтой түжерде, аңчы санг-төмөн жүгүрди. Айу огурып ийеле база ла уулчактын кийининен жылгажактады. Ол оозына канча ла катап соктыртып, токтой түжүп, уулчакка ырап барарга арга берип турды. Уулчак бычакты ала койып, кийимин кезе соголо, патрон алып, мылтыгын түргөн октоп алды.

Эне айу ого база тап эдерде, ол мылтыкты онын төжине түртүп, адып ийди. Айу уулчактын үстүне јадала, кийимин тырмап, тым боло берди. Ол чике тийген.

Тыненрультет айунын алдынан чыгып, отурып алды. Ол удаан отурган. Айландыра көрзө, ол көлдин сыраңай ла жаратында отурган эмтир. Онон ары барар јол јок. Ол кырга јук арайдаң ла чыгып алды.

Јанып келеле, Тыненрультет адазына ла карындажына айтты:

«Мен эки ак айу өлтүргөм. Олордын терезин сойорго көл жаар барар керек.» Јаан улус јүре берген кийининде, уулчак ыйлап ийди.

II. Антонов.

П Л А Н

1. Чукотский уулчак Тыненрультет адазынан мылтык сурап алганы.
2. Андаарга белетенгени.
3. Эки айу көрүнгени.
4. Олорло тартыжу.
5. Андаганынын кийининде айылда.

Јакылта

План тургузып, изложение бичиир.

ЈҮЗҮН-ЈҮӮР УЧУРАЛДАР

АКУЛА

Бистин кереп Африканын јанында талайда турган.

Күн ајас болгон, талайдан серүүн салкын согуп турган, је эниргери күннинг аайы башкалана берген: Сахара деп ээн чөлдөн бис жаар, отко кызыган печкедег чыккандый, изүү эзин согуп турды.

Күн ажып барадарда капитан палубага чыгала: «Сууга эжинер!» — деп, кыйгырган. Бир минуттын бажында матростор сууга калып, парусты суу жаар түжүрүп, буулап койоло, онын ичинде эжинер жер эдип алгандар.

Керепте бисле кожо эки уулчак болгон. Уулчактар сууга ончозынан озо калыгандар, же парустын ичинде ологго тапчы болордо, олог жайым талайга чыгала, жарыжып эжингендер. Экилези, келескендер чилеп, сууда чөйилип, бар-жок күчиле якорьдын үстүндеги бочко жаар жүзүп бардылар. Бир уулчак озолоп бараткан, же онын кийининде нөкөринең артып калган. Уулчактын адазы, азыйдагы артиллерист, палубаның үстүндө туруп, уулчагы жаар көрүп турган. Уулы кийининде артып турарда, адазы ого: «Жендирбе! Күжүрөн ле!» — деп кыйгырган.

Кенетийин кем де палубадан: «Акула!» — деп кыйгырды. Талайдын коркушту жаан балыгын бис ончобыс көрүп ийдибис. Акула уулчактар жаар жүзүп бараткан.

«Ойто! Ойто бурыл! Акула!» — деп, артиллерист кыйгырды. Же балдар онын үнин укпай, ичкери барып, алдындагызынаң тың кыйгырыжып, каткырыжып тургандар. Жүзи кугара берген артиллерист балдар жаар көрүп, кыймыктанбай турды. Матростор кемени суу жаар түжүреле, бар жок күчиле уулчактар жаар эжиң баргандар, же уулчактар ологдон ыраак болгон. Акула дезе уулчактардан жирме ле алтам жерде болгон.

Уулчактар улустың кыйгырганын озо баштап укпагандар, акуланы да көрбөгөндөр, же бирүзи кайра көрүп ийди, биске ачу-корон кыйгы угулды. Уулчактар туш башка эжинип бардылар.

Ол кыйгы артиллеристти кенетийин ойгозып ийгендий болды. Ол турган жеринен пушкалар жаар жүтүрди. Пушканың оозын уулап, шыкап турала, фитилин колына алган. Бис ончобыс коркыган бойынча кыймыктанбай, не болорын сакып турганыс. Пушканың табыжы жаңыланды, бис артиллерист пушканың жанына жада түжүп, жүзин колыла жаап алганын көргөнис. Акула ла уулчактар канайтканын бис көрүп болбогоныс; олог бир минуттың туркунына ышка көрүнбей барган.

Же ыш сууның үстүне таркай берерде, айландыра араайынаң айткан эрмектер угулды, ол эрмек чала тыгып, онын кийининде сүүнчилү кыйгы угулды.

Азыйдагы артиллерист жүзин ачып, бут бажына туруп келеле, талай жаар көрди.

Толкулардын ортозында кайкалап жүрген акуланың сары ичи көрүнди. Тоолу минуттың бажында кеме уулчактарга жеделе, ологды керепке экелген.

Л. Н. Толстой.

Бичип, жартаар сөстөр: *Сахара, палуба, парус, якорь, артиллерист, фитиль.*

П Л А Н

1. Кереп Африканын жанында турганы.
2. Эжинер жер эткени.
3. Уулчактар ачык талайда.
4. Кенетийин келген жеткер.
5. Артиллерист пушкадан атканы.
6. Өлтүрткен акула.

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичигер.

КАРДЫН АЛДЫНДАГЫ КИЖИ

Арефий Никитин агааш аразына одынга барала, оройтйй берди. Шуурган башталды. Онын санаазында өскө жолло барып жаткандый болды. Ол адын тургузып койоло, жол бедиреп барды. Кар жаан болгон. Онын күчи чыгып, карга бадалып каларда, шуургандап турган кар оны базып барды. Ады туруп амырап алала, соокко калтыражала, айылы жаар жанып ийди.

Айылындагы улузы Арефийди сакып турдылар. Ат ээзи жокко жанып келерде, он кирези эр кижиге коркыйла, Арефийди бедиреерге бардылар. Шуурган тын болгон, не де көрүнбей турды. Бедиреп барган улус ары-бери жоргуп бедиреп, таап болбой жанып келдилер. Экинчи күнде барып бедиреп, база таап болбодылар.

Учинчи күнде өскө жолло анчы ийттү крестьянин өскө деревнеден келип жаткан. Онын ийди жыт алып ийеле, жолдон ыраак жок карды эжип каза берди. Келип жаткан кижиге анчы болгон. Адын токтодып ийеле, ол ондо не болуп турганын көрөргө жолбиркеди. Көрсө, ийт ичеген казып алган, ол ичегенен буу чыгып турган. Ол бойы карды каза берди. Кардын ортозы көндөй, айунын ичегенине түнөй эмтир, онын ичинде кижиге жадыры, айландыра кар кижининг жылу тыныжына кайылып калган. Ол Арефий керегинде уккан. Байла, ол болор деп сананып ийеле, каскан ичегенин карла ойто бектейле, атка отуруп, деревнеге мантадып келди.

Улус түргөн жуулды. Темир күректү баргылап, Арефийди казып алдылар. Оны чанакка салала, тонло оройло, айылына тартып экелдилер. Айылына экелген ле тарыйын турага кийдирбедилер. Озо баштап оны карла бир канча өйгө жышкылады. Эмеш тынданып келерде, оны турага кийдирдилер. Ле онын санаазы бойында болбогон. Жүк ле учинчи күнде онын санаазы бойына кирип, ажанарга сурады. Эмди ол сукадык, ле жаныс ла коомой куучынданып турды.

(Аксаковтын бичигени аайынча.)

Бичип берер сөс: Арефий.

П Л А Н

1. Арефий одынга барганы.
2. Оны кар басканы.
3. Арефийди бедирегени.
4. Крестьянин кардын алдында кижини көргөнү.
5. Арефийди кардын алдынан казып алганы.
6. Арефийдин санаазы кирип, су-кадык артканы.

Жакылта

План тургузып, изложение бичиир.

ӨРТ

I

Аш кезер-өйдө эр улус ла үй улус ишке барган. Деревнеде каргандар ла балдар артып калган. Бир турада жаанак ла онын балазынын үч балазы арткан.

Жааңак печкенин одын жууп жабала, тыштанып, амырап жаткан. Чымылдар оны тиштеп, ого уйуктаарга бербей турарда, ол коларткышла бажын жаап, уйуктап калган.

Онын уулынын Маша деп балазы (ол үч жашту болгон) печкени ачып, кос күрөп алала, сенекке апарган. Сенекте сноптор жаткан.

Эмегендер бу снопторды сноп буулайтан буулар эдерге бетеп салган. Маша кос экелеле, сноптын алдына салып, от күйдүрүп аларга кичеенип турды. Салам күйе берерде, кызычак сүүнип, турага киреле, базарга жаны ла үренип алган, бүдүн-жарым жашту Кирюша деп карындажын јединип экелеле, мында айтты:

— Көл, Килюска, мен печкеге отты канайда салгам.

Сноптор күйүп, тарсылдап турды. Сенекке ыш толо берерде, Маша коркыйла, ойто тура жаар жүгүрди. Кирюша бозогого жыгылып, тумчугын оодо согуп алала, ыйлай берди. Маша оны алып, турага кийдиреле, экилези тактанын алдына жажына бердилер. Жааназы нени де сеспей, уйуктап жаткан.

II

Сегис жашту жаан уулчак Ваня дезе тышкары болгон. Сенектен ыш-чыгып турганын көрөлө, ыш өткүрө турага кире конуп, жааназын ойгоскон. Је уйкуда жаткан жааназы коркыган бойынча, балдарды ундып койгон, турадан чыга конуп, айылдарга жүгүрүп, улус жууган.

Маша ол пужунда унчукпай, тактанын алдында отурган, жаныс ла кичинек уулчак тумчугынын оорузына чыдабай, ыйлап отурган. Ваня онын ыйын угала, тактанын алды жаар көрүп, Машага кыйгырды:

— Јүгүр, күйерин!

Маша сенек жаар жүгүргөн, је ондо ышты ла отты өдүп бол-

бой, ойто келген. Ол тужунда Ваня көзнөкти ачып, Машаны оноң чыксын деди.

Маша чыгарда, Ваня карындажын гудуп алала, сүүртеди. Уулчак уур болгон, аказына туттырбай да турган. Ол ыйлап, Ваняны ийдип турган. Оны көзнөккө жетиргенче, Ваня эки катап жыгылган. Туранын эжиги күйе берген.

Ваня уулчактын бажын көзнөктөн өткүреле, оны чыгарып ийерге турган, же уулчак тың коркыганынан улам колдорула Ванядан тудунып, божотпой турган.

Ол тужунда Ваня: «Оны бажынан тарт!» — деп, Машага кыйгырып, бойы десе оны кийининен ийткен.

Онойдо олор Кирюшаны тышкары чыгарала, бойлоры да чыга жүгүргөндөр.

Л. Н. Толстой.

П Л А Н

1. Орт недең улам болгон?
2. Кичинек балдар нени эткен?
3. Олорды кем аргадаган?

Жакылта

Куучыннын планын суракту эрмектердин болушыла тургузып алала, изложение бичигер.

ИШ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

ТЕТРАДЬТЫН ИСТОРИЯЗЫ

Тетрадь — тегин ле неме. Же оны эдерге жеңил эмес. Элден озо кирее ишти баштайт. Ол агаш аразынан теген кезет. Онын кийининде малтала тегеннин ийне бүрлү жажыл будактарын ла онын чичке бажын кезип жадылар. Тетрадьтарды тегеннин тоормошторынан эдип жат. Тоормоштордон тетрадьтар эдерге, озо баштап олорды кыскарта томуруп, такпайактарга жарар керек. Такпайактарды котёлго салып жадылар, котёл десе сүреен жаан, такпайлу котёлго кислота уруп жадылар. Котёлдогы такпайлар волокнолор болуп кайнайт. Онын кийининде волокнолорды ооктоп теермендеп жат. Онойдо агаштын кашазын эдип жадылар. Шап ондый кашадаң чаазын эдип жадылар.

Чаазын эдеринде агаштын кашазындагы волокнолор алыжып, колышсын деп, кашаны жакшы булгаар керек. Онын кийининде кашаны жука эдип жайар керек. Онойдо чаазыннын чыкту листи бүдет.

Же чаазын кургак ла чындый болор учурлу, онойдордо, оны суудан сыгып, кургадаар керек.

Анчада ла чындый чаазынды жамачылардан эдет. Жамачы-

ларды озо баштап черет эмезе щёлок кожуп, котёлдо кайнадып жадылар. Кайнаткан жамачыларды теермендеп, каша эделе, онын кийининде ол кашадан чаазын жазап жадылар.

Озодо бу ишти ончозын колло бүдүргендер, ненин учун дезде, ол тушта машина жок болгон. Жамачыларды суулу жаан таш сокыга салып, каша болорына жетире соготондор. Кашаны түби сабак сеткалу рамкага уратандар. Волокнолор алыжып, колышсын деп, рамканы узак бйгө жайкап, силкийтендер. Суу ага бергенде, рамкада чаазыннын листи артатан. Оны чебер алып, суузын сыксарып, күнге кургадатандар. Чаазын баалу болгон, ненин учун дезде оны жазаарына көп күч чыгатан.

Улус чаазынды жазаарына суунын күчин тузаланарга сананып алдылар. Олор чын сананып тапкан: суу теерменде ашты теермендеп турган болзо, жамачыларды да чаазынга теермендезин, форманын рамказын да жайкап силкизин. Улус чындык чаазын эде бердилер, же бу чаазын база да баалу болгон.

Улус чаазын жазаар жаан машиналар сананып тапкан согында ла чаазыннын баазы жеңилди. Бисте эмди чаазын эдер жаан фабрикалар бар, ондо улуска чаазын эдерине машиналар болужып жат.

Чаазын эдеринде машиналар иштин башталганынан ла ала болужат. Тегин агаш аразында болордо, электрический кирее оны кезип, жыгат. Трактор тоормошторды суу жаар экелет. Бойы бойына колбоп буулап койгон тоормоштор суула фабрика жаар агат. Суудан олорды кран чыгарып, фабрикага апарып жат.

Фабрикада өскө машиналар иштенип жат: станок тоормошторды чуркалап томурып жат, база бир машина чуркаларды такпайлап кезет. Такпайлар котёлго бойлоры кирет. Онын кийининде машина такпайларды былчып, оок волокнолорго теермендейт. Онын кийининде чаазыннын кашазы жаан машинага берилет. Мында кашаны жука жайып, суузын сыксарып, чаазын кургак ла жылбыркай да болзын деп, изүү валиктерле уютотап жадылар. Бүткен чаазын түрбектерге түрүлип жат. Машиналар бир минуттын туркунына 250 метр чаазын жазайт. Же бисте минуттын туркунына 350 де метр чаазын эдер машиналар бар.

Чаазыннын түрбегин тетрадьтар эдип турган фабрика жаар ийип жадылар. Мында машина чаазыннын бир жанына чийүү тартат, эбирип ийеле база бир жанына чийүү тартат. Онын кийининде жаан листти оок листтерге кезип, алты листти тоолоп салат. Алты лист жуулза, машина олорды туура ийдет, алдынан өрө олорго какпак көдүрилип, жаба салына берет. Онын кийининде өскө машина тетрадьты сабакла көктөп ийет.

Тетрадь жазайтан фабрика эртен турадан ала түнге жетире иштеп жат. Онын бир күнге эткен тетрадьтарын бастыра школ жылдын туркунына да бичип түгеспес. Же вот сенин алдында жаңы, ару тетрадь жадат. Оны эдерине кандый көп улус турушканын ол куучындабай жат. Тетрадьла мынан ары не болоры эмди үренчиктен камаанду. Үренчик тетрадька жараштыра би-

чип, бодоого бодоор аргалу. Сен сагыштуу ла бичикчи болзын деп, ол сегое јакшы ўренерине болужар.

(М. Ильин ле Е. Сегал бичигени айынча.)

Бичип, јартаар сѳстѳр: *волотно, щѳлок, рамка.*

П Л А Н

1. Тетрадьты эдерге јенит эмес.
2. Тетрадьты эткени:
 - а) чаазынды тегин агаштаң эдиң јат;
 - б) оны машиналар јазап јат;
 - в) тетрадьты эдерине улус кѳп кўч салып јадылар.
3. Тетрадь ўренчик бичикчи болорына болужат.

КЛАССТА-ЛА АИЫЛДА БИЧИИР СОЧИНЕНИЈЕЛЕРДИН ОПИСАТЕЛЬНЫЙ УЧУРЛУ ТЕМАЛАРЫ

I БИСТИНГ КЛАСС

П Л А Н

1. Класста канча ўренчик ўренет?
2. Класстың комнатазынын кемпи канча кире?
3. Класста канча кѳзнѳк?
4. Класста канча парта турат?
5. Класский доско кайда турат?
6. Класстың стенизинде илўде не турат?

II БИСТИНГ ШКОЛ

1. Школ не деп адалат?
2. Ол кайда турат (*городто бе, айли деревнеде бе, јурт јерде бе*)?
3. Школ эски бе, јангы ба, оны неден эткен?
4. Школ канча этаж турадан турат?
5. Школдың јанында не турат?
6. Школдо канча классый комната?
7. Школдо база кандый кыптар бар (*библиотека, кабинеттер ле бекѳ ѳѳ*)?
8. Школдо канча ўренчик ўренет?
9. Бойынның школынды сўўп јадын ба, ненинг учун сўўп јадын?

III БИСТИНГ ТУРА

1. Слер кайда јадырыгар (*јурт јерде бе, городто бе, деревнеде бе*)?
2. Кандый оромдо јадыгар?
3. Турагарды качан эткен (*эски бе, јангы ба*)?
4. Тураны неден эткен?
5. Тураның јабынчызын неден эткен?
6. Турада канча кѳзнѳк?
7. Тураның алды јанында ла кийин јанында не турат?
8. Турагардың јанында сад эмезе маала бар ба?
9. Тураның јанында база неме бар?

IV БИСТИҢ СУУ (ЈУУКА)

П Л А Н

1. Јаткан јеринген суу ыраак па?
2. Оны не деп адап жадыгар?
3. Ол кандый суу (*жаан ба, кичинекей не, жалбак па, узун ба, чиркей бе, терең бе, терең эмес не*)?
4. Сууда кандый балык бар?
5. Суунун жарады кандый (*каскак па, жадыгы ба*)?
6. Сен сууга барып жүрдүң бе?
7. Сууда сен нени эдип жадың?

V БИСТИҢ ГОРОД

П Л А Н

1. СССР-дин кандый бөлүгүндө город турат?
2. Ол кайда турат (*край, область, республика*)?
3. Город кемиле канча кире?
4. Городтогы туралар кандый?
5. Городто кандый фабрикалар, заводтор бар?
6. Кандый исторический жерлерди городто билерин?
7. Городто кандый жерлер сего анчадала жарайт?
8. Бойунунун городынды сен сүйүп туруң ба?

VI ЈАС

П Л А Н

1. Слердин жерде кандый айлар жастын айлары деп тоололот?
2. Жаскыда кей кандый турат?
3. Кар качан кайылып баштайт?
4. Суулардын ла жуукалардын тожы качан кайылат?
5. Жылу жерлерден не ойто бурулат?
6. Слердин жерде кандый кушкаштар бар?
7. Жаскыда жер неле бүркөлет?
8. Агаш неле бүркөлет?
9. Жаскыда улус жаланда, садтарда ла маалаларда нени эдип жат?
10. Жылдын кандый бийин сен сүйүп жадың, ненин учун сүйүйдүң?

VII ЈАЙ

П Л А Н

1. Слердин жерде кандый айлар жайдын айлары деп тоололып жат?
2. Жайгыда күн канайда изидет?
3. Күн тегериде канча кире турат?
4. Жайгыда түн ле түштин узуну кандый?
5. Жайгыда жаландарда, садтарда ла маалаларда нени эдип жат?
6. Жайгыда сен бийди канайда өткүрүп жадың?
7. Жылдын кандый бийин сен сүйүп жадың?

VIII КҮС

П Л А Н

1. Слердин жерде кандый айлар күстүн айлары деп тоололып жат?
2. Күскүдө кандый күндөр турат?

3. Күскүдө түннинг ле түштинг узуну кандый?
4. Жылдын бу ойинде агаштардын жалбырактарыла не болуп турат?
5. Күскүдө кандый аш, мааланын кандый ажы быжат?
6. Күскүдө жылу жер жаар кандый куштар учуп барат?
7. Күскүдө балдар нени эдет?
8. Улус күскүдө кандый ишти иштейт?
9. Жылдын кандый ойин сүүп жадын, ненин учун сүүп жадын?

IX КЫШ

П Л А Н

1. Слердинг жерде кандый айлар кыштын айлары деп тоололот?
 2. Кышкыда кей кандый?
 3. Кышкыда түн ле түштинг узуну кандый?
 4. Күн канайда жарыйт, канайда изидет?
 5. Кышкыда жер неле бүркелет?
 6. Суулар ла жуукалар канайдат?
 7. Балдар кышкыда нени эдип жат?
 8. Колхозчылар кышкыда нени эдет?
 9. Жылдын кандый ойин сен сүүп жадын, ненин учун сүүп жадын.
-

VII КЛАСС

УЛУСТЫҢ ЭРКИНИ ЛЕ ЈАЛТАНБАЗЫ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

ЮЛИУС ФУЧИК

Карындаштык республика Чехословакияда мундар тоолу јинт уулдар ла кыстар тӱжинде металлический значок кийип јӱрдилер. Мынызы Фучиктин значогы. Фучиктин значогыла Чехословакиянын заводторында, фабрикаларында ла стройкаларында јакшы иштегендери, школдордо јакшы ѳренгендери кайралдалып јат. Прагада — Чехословацкий республиканын јакшынак столицазында Фучиктин адыла адалган площадь ла ором бар. Фучиктин адыла республиканын городторынын бирѳзи, кӱп шахталар, заводтор, школдор, театрлар, клубтар адалган.

Бистин Киргизияда Фучик деп бийик кыр бар.

Бастыра телекейде писательдер ле поэттер Фучик керегинде ѳлгерлер, поэмалар, повестьтер ле куучындар бичип јадылар.

Фучик кем болгон? Бу кижинин ады бастыра телекейге ненин учун јарлу, ишкѳчиле јаткандар оны ненин учун сѳѳп јадылар?

Фучик — германский фашизмле тартыжуда героический ѳлгӱн коммунист. Ол чехословацкий албатынын геройы.

Юлиус Фучик Прагада ишмекчи токарьдын билезинде чыккан. Ишкѳчиле јаткандар кандый тѳреҗиде јатканын ол бала тужунаҗ ала кӱрѳп јѳрген; бойларынын бай ээлерине камаанду болуп, олар иштегени учун ас алып турган.

Фучик јаандап келеле, писатель болды. Ол бойынын бичиктериле, куучындарыла Чехословакиянын ишмекчилерин ле крестьяндарын бойынын јайымы учун тартыжарына кычырган. Бу тартыжуда ол јаҗыс ла тилле эмес, је чын керекте турушкан.

Телекейдин ѳстѳнде јайым ла ырысту јаткан албатылу ороон — бистин Советский Союз бар деп, Юлиус Фучик билип турган.

Ол бистин ороонго келип барарга сананды, је капиталисти-

ческий Чехословакиянын башкарузы оны божотподы. Анайдар-да, Фучик бойы гранды өдүп, биске једип келди. Ол бистин ороонло көп жүрүп, оны тын сүүди, база бистин албатыны сүүди. Бойынын төрөлине јанала, Фучик Советский Союз керегинде јакшынак бичик бичиди.

1939 жылда германский фашисттер Чехословакияны алып алдылар. Чехословацкий албаты казыр олјочыларга багар күүни јок болуп, олорло калапту тартыжу баштады. Гитлеровецтерге удурлашту бу героический тартыжуны коммунисттер башкарып тургандар, олордын тоозында баштапкы рядта Юлиус Фучик болгон.

Фашисттер јүстер тоолу коммунисттерди ле мундар тоолу рядовой јуучылдарды кыйнап өлтүргендер, је Фучик аресттен билгир јажынып, чылазыны јогынан тартыжып турган. Је мундар тоолу тартыжачылардын ортозынан садынчык табылып, Юлиус Чучиктин, чехословацкий албатынын сүүген уулинын, јажыңган јерин фашисттерге айдып берген.

Көп тоолу айлардын туркунына фашисттер Фучикти ченеп, кыйнагандар. Оскө тартыжачылардын ады-јолын айдып, олордын јажынып жүрген јерин көргүзип берзе, оны јайымдаарыс деп олор молјонып турдылар. Фучик ончозын билген, је өштүлерге нени де айтпаган. Ол бойынын албатызына учына јетире бүдүмјилү болуп арткан. Өлүмле кезеткениле ол коркыбаган.

Фашисттердин түрмезинде оны кыйнагандары керегинде ле оныла кожо фашисттерле тартышкан бойынын нөкөрлөри керегинде Фучик биске бойы куучындаган.

Бу керегинде ол түрмеде бичик бичиген, учурал болуп ол бичикти јайымга чыгарып, ије берген. Ол бичикти эмди бастыра телекей билер.

Ол алтан тилге көчүрилип, кепке базылып чыккан.

Онызы јарт. Фучик кандый ла ороондогы ишкүчиле јаткан улустын ырызы ла јайымы учун тартышкан. Испаниянын ишмекчилери ле крестьяндары бойынын тонокчылдарына удурлажа туруп чыгарда, Фучик телекейдин бастыра ишкүчиле јаткандарын олорго болужарга кычырган. Бу өйдө Чехословакиянын балдары канайда Испаниянын ишмекчилерине ле крестьяндарына болушкандары керегинде Фучик куучын бичиген.

8 сентябрьда 1943 жылда фашисттер Фучикти кыйнап өлтүргендер.

Јайым ла чындык учун тартыжачынын, Юлиус Фучиктин ады үргүлјиге ундылбас.

(Ю. Нагибиннин бичигени аайынча.)

Бичип берер сөс: Чехословакия.

П Л А Н

1. Ырыс ла јайым учун тартыжаачы.
2. Юлиус Фучик:

- а) чехословацкий албатынын сүүген геройы;
- б) революционный писатель;
- в) Фучик фашисттердин түрмезинде;
- г) Фучикти кыйнап өлтүргөн.

3. Онын ады үргүлжиге ундылбас.

С л о в а р н ы й и ш: *Юлиус Фучикти* характеризовать эдерине керектү эпитеттер сананып табар.

МИНИН ЛЕ ПОЖАРСКИЙ

Нижний Новгородто жаткан коjoyымдар ла граждандар төрө-лин корыырга туруп чыккан. Коjoyымдар, анчадала оок саду-чылар ла ремесленниктер, поляктарга кыстадып турган: поляк-тар тушинецтерле кожо городторды алып, тоногылап турган. Саду токтоп, өскө орооннын поволжский коjoyымдарла саду эдип турган садучылары Московский государствого келбей бар-гандар.

Көдүрилип чыккан түймеенди Нижний Новгородтын малла садыжачызы сагышту ла эрчимдү коjoyымы Минин башкарган. Өскө дө улус база ондый болзын деп некеп турган. Ол Нижний Новгородто жаткан улусты жууп алала, Москваны жайымдайтан черү жуурга бойынын жөбжөзинин үчинчи үлүзин берзин деп, улуска айдып турган.

Нижний Новгородто жаткан улус бойынын керектерин бүдү-рерге ундып, төрөлин корыырга түруп чыккандар. Көп акча жууп алала, акчага черү жепсеп алгандар. Жаңыс ла жакшы пол-ководец табатаны артып калган, Минин оны таап алган.

Нижнийден ыраак эмес жерде бойынын имениезинде Пожар-ский журтап жаткан. Ол поляктарга шыркаладала, шырказын эм-дедип жаткан. Келип, черүни башкарын деп, Пожарскийге элчи ийгилеген. Төрөлин корыйтаны онын ак-чек ижи деп бодоп, По-жарский черүни башкарарга жөбин береле, бүдүмчилү болушчы сураган. Пожарскийдин жөбиле, Мининди онын болушчызы эдип туткандар.

Черүни жаңыс ла жууп алар эмес, оны жуу-жепселле жакшы шыйдып алар керек болгон. Ол өйдө улус куйак кийип алала, жууга барар учурлу болгон. Ол куйак чамча кеберлү болуп жат, оны оок темир тегеликтерден эдип туратан: ондый куйак кый-мыктанарга чаптык этпей, согултадаң корып туратан. Кезикте төжине жалбак темир лат (панцырь) кийип жүретен. Бажына де-зе шлем деп темир бөрүктер кийип алатандар.

Мылтыктар ончозында эмес болгон, же кажы ла жуучылда ок-жаа ла кылыш бар болгон. Мылтык-жепселден өскө жуучыл-дарга жакшы аттар керек болгон. Минин акча-жөбжөнү жууп, По-жарскийдин черүзин не ле керектү немеле жеткилдеп салган.

Пожарский черүзиле Нижний Новгородтон чыгып, Ярослав-льге жеделе, черү жууган. Ого туш-башка жерден орус улус ке-лип, кожулып турган. Пожарскийдин черүзи күнүн ле көптөп

турган. Ол Москва јаар ичкерилеп барган. 1612 жылда, жайгыда, Пожарский Москвага једип, оны курчап алган.

Курчаткан поляктарга болужарга гетман Хоткевичке баштаткан черү келеткен. Пожарский көп мылтык-јепсел ле азык-түлүк экелеткен. Олорго Кремльге кирерге келишкен болзо, Пожарскийдин айалгазы коомойтый берер эди. Поляктарды ача-нага бастырып аларга санагандар.

22 августта 1612 жылда Хоткевич Москва сууны Девичий монастырьдын јанынан кечип чыккан.

Коркушту тартыжу баштала берген. Хоткевич Пожарскийге табарарда, ол бастыра күчиле коруланып турган.

Поляктар Кремльдин јанында турган. Олорды Москва сууны кечирбей тудар керек болгон. Согуш кере түжине өткөн, энирге јетире кем де јенү алып болбогон. Онойдордо, Минин Пожарскийден сураган: «Меге бир полк улус бер, мен олорды согушка бойым апаратам». «Кемди аларга јадын, талдап ал» — деп, Пожарский каруузын берген. Минин черүнүн эн ле јакшыларын талдап алала, олорло Москва суунын ол јанында турган Хоткевичке табарган. Эртең турага јетпей, Минин Хоткевичти јенип алган, Хоткевич тескерилеп барган. Хоткевичтин арткан черүзи качып барган.

Хоткевич јендирген кийининде, Кремльде отурган поляктар олјого кирип, олорды өлтүрбей божодып ийзиндер деп сургандар. Олорды божодып ийерде, Кремльден јүре бергендер.

Албаты ийде-күчти најылыкту бириктирип, Москваны коруп алгандар.

Бичип, јартаар сөстөр: *Нижний Новгород, граждан, полководец, гетман Хоткевич, Ярославль, Девичий монастырь, панцирь.*

П Л А Н

I. Албатынын ополчениези:

1. Нижний Новгородто јайымдаачы движение.
2. Мининнинг учуры.
3. Пожарский — ополчениенин башчызы.
4. Ополчение мылтык-јепселле јепсенгени.

II. Москва јаар поход эткени:

1. Ярославльда јуулашканы.
2. Поляктарга болуш.
3. Хоткевич Москва сууны кечкени ле согуштын башталганы.
5. Мининнинг јалтанбазы ла Хоткевичти јетгени.

ТАРАСТЫН ӨЛУМИ

Тарас бойынның полкыла Польшанын бастыразына јүрүп, он сегис деревне өртөп, одуска јуук церквелер өртөп, Краковко једип баратты. Ол көп тоолу јүзүн-јүүр шляхтарды соккылып, эн јакшы ла эн бай замокторды¹ тоногон; казактар пандардын²

¹ Замок — орто чактарда феодалдардын шибеези.

² Пан — польский помещик.

погребтеринде жажына жууган мөттөрүн ле аракыларын төгүп, кладовойлордо жаткан баалу чекпендерди, кийимдерди ле онон до өскө немелерди кезип, өртөдилер, «Нени де чеберлебес!» — деп, Тарас айдып турды.

Польшанын башкарузы Тарастын кылыгы тонокчыл кеминең өдүп турганын көрүп, польский гетман болуп турган Потоцкийге беш полк черүлү барып, Тарасты кыйалта жоктон тудуп алзын деп жакарган; Тарас десе Остальтын учун ондый өчти кажы ла деревнеде алып турды. Казактар истештен чичке жолдорло алты күнге бардылар. Же Потоцкий алган жакарузын бүдүрерге албаданып, казактарды истежип, ологорго Днестрдин жаказында жедишти.

Ол шибее Днестр сууның бийик жарадында турды. Жылым таштын бажы кажы ла минутта көчкөлөй бергедий болуп, оодылган ташла, кирпичле бүркелип калган болды. Потоцкий шибееңи эки жанынан курчап алды. Казактар таштарла, кирпичтерле аткылап төрт күнге чыгара удурлаштылар. Же окторы, аш-курсагы божоп, улус астай берерде, Тарас курчудан чыгарга сананды. Казактар курчап алган өштүлөрдөң өдүп бараткан болгон, олардын жүгүрүк аттары база да тузалу болор эди, же мантадып чыгып бараткан тушта Тарас токтой түжүп, кыйгырып ийди: «Турыгар! Танкылу калтам түже берди, өштүлөргө канзамды да артырар күүним жок!»

Карган атаман энчейип, талайда да, кургак та жерде, айылында да болзо, качан да болзо кожо болотон канказын өлөңнинг ортозынан бедирей берди. Ол тушта бир канча поляктар мантадып келе, оның ийделү ийининен ала койды. Ол албаданып удурлажарда, тудуп аларга турган гайдуктар¹ жер сайын чачыла бербеди.

«Эх, карыдым, карыдым!» — деп, буурайа берген казак айдала, ыйлай берди. Же оның карыганы бурулу эмес болгон: ийде ийдени жөңдөй берген. Оның буды-колынан одустанг ас эмес улус тудуп алган.

«Каргаа колыска кирген! Эмди бу ийтке кандый өлүм эдетенин сананып табар керек» — деп, ляхтар кыйгырып турдылар. Гетманнын жакарузы аайынча оны ончозының көзинче тирүге өртөөр деп жаргыладылар. Бажын сый согуп салган агаш коштой турды. Тарас Бульбаны темир кыңыла агашка жаба танып, ырада көрүнип турзын деп, өрө көдүрип, колдорынан кадула кадап салала, ол ло тарыйын агаштын төзине от салдылар. Же Тарас оны өртөөргө турган от жаар көрүп турган эмес, казактар адыжып барып жаткан жер жаар көрүп турды: ого бийикте ончозы алаканда немедий көрүнип турды. «Агаштын ары жанындагы төңгө чыгыгар, уулдар, ологор оноор тидинип болбос!» — деп, ол кыйгырып турды. Же салкын оның сөстөрүн жетирбеди. «Тегин

¹ Гайдуктар — жеңил мылтык-жепселле жапсенген пехотинецтер.

ле жерге божоп калатан јат!» — деп, ол айдып, суркурап агып турган Днестр јаар төмөн көрди. Онын көзи сүүнчилү боло берди. Суунын жарадында төрт кеме турганын көрүп ийеле, бар-жок үнин жууп, тыг кыйгырды: «Суу жарады жаар! Жарат жаар, уулдар! Сол жанындагы жолло барыгар. Суунын жарадында кемелер туруп јат, кийинигерден сүрүшпегедий эдип, ончозын алыгар!»

Бу тужунда салкын бир јанына согуп турган учун, Тарастын сөстөрүн казактар ончозын угуп алдылар. Је ондый јөп берген учун, ол ло тарыйын ляхтар онын бажына малтала согуп ийерде, онын көзинде ончо неме ангдана бергендий болды...

Тарас соктырганынан ондонып келеле, Днестр жаар көрөрдө, казактар кемелерде отуруп алган, кайыктарла эжинип бараттылар. Үстүнөг төмөн олорго октор урулып та турза, је јетпей турды. Карган атаман сүүнип, кыйгырып турды:

«Эзен болзын, нөкөрлөр! Мени ундыбагар, эзендеги ле јаста бого ойто келип јакшы жуулажыгар!»

От десе там ла көдүрилип, онын буттарына једип турды, агашты јалбыш туй алып ийди.

Казактар кемелерде кайыктарла јангыс кижидий эскилеп, куштарды үркүде учуртып, тайыс јерлерди эптү өдүп, бойынын атаманы керегинде эрмектежип баратты.

Н. Гоголь.

Бичип, јартаар сөстөр: *замок, шляхта, Потоцкий, Днестр, Остап гетман, пан, гайдуки.*

П Л А Н

1. Тарас өчин алганы.
2. Потоцкий шибееи курчап алганы.
3. Тарас кангазын бедирегени.
4. Тарастын өлүмү.
5. Тарастын өлөр алдындагы сөстөрү.

Јакылта

План тургузып алаала, кыскарта изложение бичигер.

МИХАИЛ ИЛЛАРИОНОВИЧ КУТУЗОВ

1812 јылда французский император Наполеоннын элбек черүзи Россияга табарып, Москвага келетти.

Наполеон көп черүни бастыра Европадап жууп алаала, Россияны бактырып аларга сананган. Орустардын черүзи айдары да јок ас болгон, је орус солдаттар согужарын билип, төрөлин корыырына тындарына килебей тургандар.

Өскө јердин олјочыларына удурлажа бастыра орус албаты туруп чыккан. Орус черүнин главнокомандующийине Суворов-

тын үренчиги — Михаил Илларионович Кутузов тудулган. Кутузов сүрекей сагышту да, образованный да, ченемелдү де кижиге болгон. Ол алдында көп жууларда турушкан, эки катап шыркалаткан. Кутузов солдаттарга не керегин билип, оло керегинде санааркап туратан. Солдаттар Кутузовты сүйүп, оны «таадак» деп адап туратандар.

Кутузов Наполеонго согултаны Бородино журтта, Москвадан ыраак эмес жерде, берген. Французтар орустардан көп болгон, же орустарды жеңип болбогондор. Орустардан улус өлүп те турза, же оло тескерилебегендер. Кутузов Наполеонды учына жетире жеңерге черүзин корып аларга кезек ойго тескерилеерге сананды. Москваны согуш жогынан французтарга берип ийер деп жакарды. Французтар Москваны алып алдылар.

Же французтар Москвада удаай болбодылар. Москвада жаткан улус бойлорынын тураларын өрттөй бердилер. Азык-түлүктү Москвага экелери токтой берген. Москвага келеткен французтарды партизандар өлтүргилеп турды. Наполеоннын черүзи түргөн астап турды.

Кутузов десе ол өйдө өштүни учына жетире жеңерге бойынын черүзин шыйдып турды. Соок күндөр башталды. Олжочыларга өлүм келип турганын бойлоры көрүп ийди. Наполеон Москваны артызарга сананды. Бу өйдө Кутузов французский черүни оодо согорын баштады. Орус жуучылар французтарды күүн-кайрал жок сүрдилер. Партизандар ла казактар өштүлөрдүн отрядтарына табаргылап, жоголтып турдылар. Кар жаап, соок түшти, французтар соокко тондылар. Наполеоннын улу черүзиненг удаан жокто не де артпады.

Наполеон Москвадан тескерилеп барадала, Березина сууда бойынын черүзининг артканын таштап, Россиядан качкан.

Орустардын черүзи Кутузовко баштадып, өскө жердин олжочыларын 1812 жылда онойдо сүргөн. Кутузов ол өйдө алтан жети жашту болгон. Походтор ло шыркалар онын сукадыгын үзүп ийген, улу орус полководец 1813 жылда өлгөн.

Бичип берер сөстөр: *французский император Наполеон, главнокомандующий.*

П Л А Н

1. Наполеон черүзиле Россияга табарат.
2. Кутузов главнокомандующий.
3. Бородинодо болгон согуш.
4. Наполеон Москвада.
5. Орус албаты Кутузовко баштадып, өштүни сүргени.

Жакытталар

1. План тургузыгар.
2. Тургускан план аайынча изложение бичигер.

ЖАЛТАҢБАС УЛУС

Казахстанның чек сүрбеген жерлеринде бу жуукта тӧзӧлгӧн Кайраты совхозто уйлар ла аттар ӧскүрерин баштады.

Мында кыстардан ӧлӧн ижинин бригадазы тӧзӧлгӧн болгон. Бригада чӧл жерге барып, ӧлӧн жууп, обоолодылар. Ол кӱн тан эртен салкын жок, тым болгон. Эртен тура, сегис часта, чӧлдӧ салкын башталып сокты. Ӗлӧн ижинин бригадазында салкынды сӱӱбейтендер. Ол ӧлӧн обоолоорына чаптык эдетен, ӧлӧнди айрууштан айрып, чӧллӧ таркада чачып ийетен. Же ого улус ӱрене бергендер.

Тӱште, ажанар алдында, ончозы кухня жаар бардылар. Кенетийин кем де кыйгырды: «Кӧрүгер, чӧл кӱйет!» Уч километр жерде боро ыш чӧйилип кӧдүрилет. Ончолоры ажанып турганын таштап, оноор жүгүрдилер.

Чӧллӧ жалбак жолдоп от келетти. Онын жолында ончозы кӱйүп, кара жер артып турган. Кучкаштар, курт-конустар, андар оттон качып турдылар. Онон кижиге де качар керек. Же оттын жолында совхозтын он тогус обоозы турган, кезер ӧйи жеткен мун гектар буудай болгон.

Ӗлӧн ижинин бригадазынын кыстары отты неле ӧчүрип токтодорын билгилебей де, ого удур жүгүрдилер. От олорго удур суунын толкузынын түргениле келип жатты. Бир трактор болгон. Трактор ӧртти токтодорго, оттын жолун бажарлап, кечире сүрди. Оттын жалбыжы карарта сүрген жер ажыра трактор жаар чӧйилип келгенин кыстар ыраактан кӧрүп ийгендер. Мотор иштебей барды.

Орт обоолорго жууктап келетти. Оттын метр кире жалбыжы салкынга соктыртып, ичкерилеп ле турды.

Кыстар отты кофталарыла, платтарыла ӧчүре берди. Олор ӧчүрип турган жерде оттын жалбыжы кирелене берди. Же ондый да болзо, кыстар эрик жокто обоо жаар тескерилеп турдылар.

Обоолорго жетире жүк ле бир канча ондор тоолу метр артып каларда, бир канча тракторлор кӧрүнди. Тракторлор чӧлди сүрүп, ӧрттӧн түрген айрып ийди. От карарта сүрген жер жаар ууланды, же удабай ол от ондо ӧчӧ берди.

В. Солоухин.

П Л А Н

1. Чӧлдӧ ӧлӧн белетеерине бригада тӧзӧлгӧни.
2. Чӧл кӱйет.
3. Обоолор ла буудай күйерине кезедү.
4. Трактордын ӧртлӧ тартыжузы.
5. Кыстар ӧртти ӧчүрерге турушканы.
6. Тракторлор ӧртти ӧчүрип салганы.

Жакылта

План тургузып, изложение бичиир.

ПИОНЕРЛЕР ЛЕ БАЛДАР КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

МӨНДҮР

(„Стожары“ деп повесттен)

Тал түште жаан кара булут Стожары деревненин үстүндө көрүнө берди.

Кенетийин тын соккон салкын өлөңди жерге жаба жатыргыза согуп, обоонын бажындагы өлөңди куйундалтып турды.

Ак жалкын жалт эдип, тегери күркүрөп, жаан жаңмыр жаай берди.

— Тревога! — деп, Федя кыйгырала, «коншакова»* деп буудай өзүп турган ченемелдү участок жаар жүгүрди.

Уулчактар оны ээчий жүгүрдилер. Жаан ургун жаңмыр олордун тыныштарын бууй согуп, көстөрүн жумдуртып турды.

Деревненин учынан бир канча кызычактар жүгүрүп брааткандар. Маша жүгүрүп отурала, төгичекке тайкылала, жыгыла берген, ошон тайкылчаан балкашту жолло, тошто чылап, төмөн жыгылай берди.

Балдар ончозы участок жаар тап эттилер. Аш жайканып, жер жаар энилип турды.

— «Коншаковканы» жерге жаба согуп ийер! — деп Маша кыйгырып ийеле, участоктын ичине жүгүрүп кичинекей жүдургыла казыр булутты чугулду кезетти: «Акыр ла, кара жел-бер!...»

— Оны, немецти атканы чылап, «катушадан» чике аткылаар болзо, тургуза ла таркай берер эди ле — деп, Санька кунукчылду айтты.

Же өзүп турган ашты эмди нече корулап аларын кем де билбей турды. Парниктеги рассаданы жаан жаңмырдан канайда корулайтанын Федя эске алынды.

— Жапашты чачып, ашты жабыгар! — деп, ол кыйгырды.

Бир минуттын бажында жапаштан не де артпады. Уулчактардын кемизи таланы, кемизи фанераны, кемизи доскочоктордон эткен эжикти бажынан өрө көдүрүп, «коншаковка» өзүп турган жерди жаптылар. Же жабатан неме жетпей турды. Санька токынабай ары-бери көрүп турды.

Маннын ары жанында, төгичекте жаан жаңмыр жерге түжүргөн кедендер жатты.

Санька чеденди түргөн өдүп алды.

Ол ло өйдө жалкын жалт эдип, тегери тын күркүрей берди. Манефа карган эмеген коркыган бойынча платла бажын бүркей жабынып ийген. Пладын ачып ийеле көрзө: кедендер өдүк

* Коншаковка — буудайдын ады. Буудайды мынайда колхозчы Коншаковтын адыла адаган. Коншаков жуудан озо буудайдын үренин таап, көптөдө өскүргөн.

жок кандый да уулчактын кийининен, тирү неме чилеп, jerле жылып турдылар.

Манефа кыйгы-кышкыла кийининен сүрүжип жүгүрдү. Же мында онын жолуна ман чаптык этти. Карган эмеген өткүш бедиреп ле участоктын ичиле жүгүрүп келгенче, уулчактар «коншаковка» буудайлу жердин үстүнө кедендерди качан ок жайа тартып ийдилер.

Манефа чыбык алып, балдарды учазына чыбыктай берди.

— Жаанак, бис кедендерди бир ле минутка алганыбыс ине! — Маша оны кийининче кучактай тудуп айтты. — Сенин кедендеринг канайтпас та.

Жаан жаңмырдын кийининен мөндүр жаай берди.

Агаштардан жалбырактар үзүлүп түшти, кедендердин үстүнө тус төгүлгөндий болды.

Манефа эмеген кенетийин бажын тудунып, калактап ийеле, жайа тартып салган кедендердин алдына кирди.

Мөндүр фанеранын ла таланын үстүнө токулдап түжүп, кедендери jer жаар жабызада тартып, балдардын колдоруна ла буттарына тыг түжүп турды.

— Кызычактар, — Федя жакарды, — кедери барыгар! Ончогор кедери барыгар! Мөндүр түшпес jerге киригер!

— Бойыгар барыгар! — деп, Маша айдала, кыйгырып ийди: жаан мөндүр онын житкезине оорынкай согуп ийди.

Удабай мөндүр табыжы киреленип, туура жолдолып жүре берди, арт учында торт тым боло берди.

Ончолоры айландыра аяктап көрдилер. Участоктогы өзүп турган ашты анда-мында jerге жаба согуп салган болтыр, же жагыс ла «коншаковка» буудай алдырбай, бүдүн түп-түс турды.

Бичип берер сөстөр: *рассада, «коншаковка» буудай.*

П Л А Н

1. Тегери күркүрөп, жаан жаңмыр жаганы.
2. «Коншаковка» буудайды жаан жаңмырдан корулаганы.
3. Кедендер, тирү неме чилеп, jerле жылып барганы.
4. Мөндүр.
5. «Коншаковка» буудай бүдүн артканы.

Жакылта

План тургузып, изложение бичиир.

ИНВАЛИДКЕ БОЛУШКАНЫ

Керек Молдавияда болгон. Бу ороон фашисттердин табырузынан тыг түреген. Бастыра журттарды ла городторды өртөп салгандар.

Жууныг кийининде бойынын журт jerине Андрей Воротняк жанып келди. Ол жүк ле жагыс бутту инвалид болуп жанган. Онын үйин фашисттер өлтүрүп салгандар, балдар жок болгон. Андрей жагыскаң жатты.

Колхоз Андрейге тура эдип берген. Теерменде иштеерге ого иш бергендер. Оноор Андрей таң эртен тура барып, айылына энирде жанатан.

Тайактарла жүерге ого уур болгон. Улустын эжигинин алдында сад өзүп жат, онын эжигинин алдында кандый да өзүм жок. Же ол жангыс бутла садта канайып иштейтен?

Бир катап ол теерменнен орой энирде жанды. Ол мендебей араай келеткен. Ол кайдаар мендейтен? Андрей бойынын туразына жууктап келеле, өткүшти ачты — кайкап тура берди. Бу онын туразы ба? Туранын жанында жангы отургускан сад. Ол бир ле күнге өзүп калган. Эртен тура, качан Андрей ишке барарда, кандый да агажактар жок болгон. Жаш агаштарды кем отургускан болотон?

Андрей агажактан агажакка келип, агаштардын жоон өөнүн тудуп көрүп турды. Мынызы вишня, мынызы груша, абрикос. Ончозын жакшы эдип салган: агаштарды казыктарга жаба буулап салтыр, олордын төзин сугарала, кургак тобракла жаап койтыр. Бир жерде чык кургаарга жеткелек болгон. Чыкту балкашта кичинек буттардын истери көрүнүп турды. Воротняк эмди билип ийди.

Инвалидке жаш сад отургускан кандый жакшы садовниктер болгон? Мынызы журт жердин пионерлери болгон. Воротняк иште болордо, олор питомниктен фруктовый жаш агажактар экелип, сад отургузып салгандар.

Төрөл учун жуунын инвалидине пионерлер онойдо болушкан.

Бичип жартаар сөстөр: *Воротняк, питомник, инвалид.*

П Л А Н

1. Андрейдин фронттон жанганы.
2. Андрей жангыскан кандый жаткан?
3. Бир катап ол неге кайкаган?
4. Жангы жаш садты кем отургускан?

НӨКӨРЛӨР

Кышкы соок күнде үренчиктер чаналу жарыжып жынгыладылар.

Старт школдын жанында болгон. Чаналу ла колында агаштарлу үренчиктер бир рядка туруп алдылар. Ончолоры сигналды чыданыкпай сакуп турдылар. Кажызы ла чанала жынгылаары аайынча школдын чемпионы болорго турды.

Чаначыларга беш километр барар керек болгон. Олордын баратан жолы каскак жерлерлү ле төнөштөрлү кырычактарды ажыра болгон.

Баштапкы жерде VI-чы класстын үренчиги Митя, оны ээчий онын нөкөри Игорь турган. Ичкери женүте барарга, олор физкультуранын үредүчизинин сигналын сакуп турган.

Сигнал болордо ла, Митя ичкери барды. 15 секундтын бажында база сигнал — Игорь Митянын изиле барды.

Игорь түргендеп бараткан. Ол Митяга једижерге турган. Кырды төмөн барар керек. Мынызы сырагай ла јеткерлү јер. Кыр кардын алдынан сырага көрүнип турган јырааларла бүркелип калган.

Јыраалардын ортозыла эптү өдүп, Игорь ичкерилеп ле јат. Онын алдында Митя барат. Олордын алдында ыраак эмес јуука көрүнди. Ол сүрекей терен. Онын түбинде тонбос кара-суу. Митя суудан көдүрилген бууны көрөт.

Кенетийин ол кандый да тырс эткен табыш укты. Кар буркурап чачылды. Митя алдында көрүнбей калды.

Игорь жүрүп отурала, төңөштин јанында чананын сынык бажы јатканын көрүп ийди. Митя төңөшкө табарала, јуука төмөн түжө берген деп, ол бодоп ийди. Игорь маргыжып јынгылаарын түргуза ла ундып ийди. «Нөкөрин јеткерде таштаарга јарабас» — деп, Игорь сананды. Карды буркурадып, ол јууканын түбине түшти. Суучактын јарадында энчейип алган Митя отурды. Онын јанында чаналар јатты. Чаналардын бирүзинин бажы сынып калган эмтир. Митянын чачы семтейип, карга уймалып, ак болуп калган. Ол колыла тизезин тудунын алган јаныскан отурды.

Өскө чаначылар Митянын ла Игорьдын бажына карды чачылтып, ээчий-деечий өдүп турдылар.

Митя сурады:

— Сен ненин учун токтой түштин? Сен менин учун баштапкы јерди алып болбозын.

Митя араайынан өрө турды, је оорынкайына чыдабай, онтол ийеле, база ла катап јерге отура түшти. Игорь чаназын чечип, Митянын јанына энчейе туруп алала, айтты:

— Учама јадып, мойынымнан тудун!

Игорь Митянын уурына чыдабай энчейип алала, кыр өрө араай чыкты. Кырга жүк арайдаң ла чыгып алала, араайынан школ јаар бардылар.

Чанала јынгылаары аайынча школдын чемпионы болуп өскө уулчак болды. Је школдо ончозы Игорь чын эткен деп айттылар. Нөкөрине јеткерде болужары — пионердинг баштапкы кереги.

П Л А Н

1. Старт школдо.
2. Митя ла Игорь ичкерилеп ле јадылар.
3. Түбек.
4. Јуукада.
5. Нөкөрлик болуш.

Јакылта

План бичип, изложение бичиир.

ПАВЛИК МОРОЗОВ

(„Пионерский Правда“ газеттен)

Павлик тўндүк Уралда, Герасимовка деп кичинекей жерде чыккан. Ол үредүдө кичеемкей жакшы пионер болгон. Павлик айылында ада-энезине айыл ижине болушуп, кичү карындаштарын көрүп туратан. Ол адазын ла энезин сүрекей сүйтөн.

Баштапкы бешжылдыктын жылдары өдүп турган. Чөрчөктө чилеп, бистинг ороондо жаңы городтор, жаан заводтор ло фабрикалар бүтти. Байлык ла ырысту жадарга, крестьяндар колхозко кирдилер. Же өштүлөр социалистический стройкага каршузын кандый ла эп-арга ажыра жетирип, колхозты жамандап тургандар. Өштүлөрдүн төгүнин илезине чыгарарга, пионерлер коммунисттерге болушуп тургандар. Герасимовкада Павлик ле онын нөкөрлөри листовкалар бичип, көргүзүлү жерге жапшырып ла колхозтогы жадын-жүрүм керегинде айткан стенгазет бичип тургандар.

Адазы албатынын өштүлөрине болушуп, олордон карын алып турганын Павлик сакыбаган жанынан билип алала, айдары жок чуулына тийди. Же ого кандый да уур болзо, ол учкupasка болбоды.

Качан Павликтин адазын ла албатынын өскө дө өштүлөрин жаргылаарда, Павлик туруп, олоор керегинде нени билгенин ончозун куучындап берген. Павлик көстинг жажы өткүрө айтты: «Судьялар! Менин адам өштү болуп калды... Мен эмди уулы чылап эмес, пионер чылап айдып турум...»

Мынын кийининде удаган жок, чугулданып, казырланып калган өштүлөр пионер-патриотты, Павлик Морозовты, өлтүрип салдылар. Бу 30 сентябрьда 1932 жылда болгон.

Онон бери одус жылга жедип браат. Төрөлин неден де бийик баалап турган Павлик Морозовтый уулдарды ла кызычактарды пионерский организация миллион тоолу воспитывать эткен.

Бичип берер сөс: *Герасимовка.*

ПЛАН

1. Павлик Морозовтын бала тужы.
2. Павликтин общественный ижи.
3. Адазы албатынын өштүзи болгонын Павлик билип ийгени.
4. Павликтин жаргыдагы куучыны.
5. Павликти өлтүргени.

Жакылта

План тургузып, изложение бичиир.

ГАЛИМ

(Башкирский писатель *З. Бишеванын*
куучыны аайынча)

Жайгыда, аш жуунадар өйдө, Галимнинг адазы оорый берген. Оны больницага апаргандар. Атанар алдында адазы Галимди бойына кычырып алала, жажык үниле айтты:

— Сен, уулым, айылда эр улустын жааны болуп артып жадын. Карындажынды көрүп тур, энеге болуш.

Адазына ачынганынан Галимнинг көзине жаш толо берди, же ол бойындын ыйлап турганын билдиртпей, айтты:

— Кем жок, ада, сен токуналду бол.

Ыйлаарга ого жараар ба! Галим 11 жашту. Эмди ол айылда жаан эр киж.

Больницада врач адазына операция эткен. Ого больницада удаан жадып эмденерге келишти.

Адазынын айткан сөстөрүн Галим тудуш ла эске алынып жүрген. Ол эмди жаан болгонын канайда көргүзөрүн билбей турган. Же Галим энезине айтты:

— Эне, сенин учун мен өлгөн жууп барайын ба?

Энези каруузын берди:

— Жок, ондо мен бойым иштеерге чыдаарым. Менде кыс болгон болзо, ол меге айыл ижинде иштеерге болужар эди. Сен дезе карындажынды көрүп тур, энирде малынды уткы.

Же бу ишти Галим алдында да бүдүрүп туратан, эмди дезе ого уур ишти бүдүрөр керек.

Канайдатан болотон. Айылдын ижин жангыс ла кыстар бүдүрөтөн бе?

Таң эртен тура энези ишке барды. Галим кичинек карындажын азырайла, балдардын садына апарды. Жанып келеле, төжөк-жастыкты жууп, тура жунды. Онын кийининде ол куру көнөктөр жатканын көрүп ийди. Энези эртен тура суу тажып болбогонын билип ийген.

— Мен суу тажып салайын — деп, Галим сананды. Ол кичинек көнөктөр алып, оморды карамыска илип алала, карасууга барды. Жаан көнөктөрлө суу экелерге онын күчи жетпей турган.

Галим суу экелип турганын айылдаштын уулы Халил көрүп ийеле, электеп кыйгырды: «Кызыкчак! Кызыкчак! Суу апарат!»

Галим бир де сөс айтпады. Ол сууны жаан көнөктөргө уруп салала, кара-сууга катап барды. Энезинин жаан көнөктөрүн суула толтырарга, ого үч катап барарга келишти.

Сууны тажып салала, Галим одын жарып, печкенин жанына тажып койды. Кемнинг де эчкизи омордын садынын ичине басып жүргенин ол кенетийин көрүп ийди. Галим садтан эчкини айдаарга жүгүрди, көрзө: ман жетире маналбаган. Жетире

манаарга жетпей, адазы оорый берген. Манаарга белетеген агаштар мында жадыры. Манды жетире манабай артыргызарга жарабас. Эчкилер база катап келип, садтагы агаштарды үрөп саларлар! Манды жетире манап саларга сананды.

Бу өйдө бойынын туразынын тепкижинде Халил турды. Галимди көрүп ийеле, ого кыйгырды:

— Сууга эжинерге баралы! Балык тударыбыс!

— Барып болбозым, — Галим каруузын берди. — Сен мен жаар келзен, торт болор, манды жетире манап салалы.

Халил Галимге базып келип, онын иштеп турганын көрөлө, база иштене берди. Бу иш чын ла эр кижинин ижи.

Уулчактар удаан иштендилер, колдорын ла буттарын анагмынан сыйра тырматкылап алдылар, же ишти таштабадылар.

Эниргери манды жетире манаарын бождоуп салдылар. Адазы манагандый жакшы эмес, же ондый да болзо, кем жок болды!

Энирде иштег арыган энези жанды. Түжине нени эткенин Галим ого куучындап берди. Энези сүрекей сүүнип, уулын мактап турды:

— Тураны көрөр, оны жуунадар кижин жок деп, мен тудуш ла сананатам. Менин Галимим дезе жаныс ла тура карулдап болор эмес, же айылдын бастыра ижин де иштейтен эмтир ине.

Бичип берер сөс: *Халил*.

ПЛАН

1. Галим айылда жаан эр кижин болуп артканы.
2. Энези ишке барарда, уулына нени жакарган?
3. Галим айылда артала, нени иштеди?
4. Энези иштег жанала, нени айтты?

Жакылта

Айылда нени иштеп турганыгар керегинде куучун бичигер.

ПЕТУШОКЛО ЖУУ-СОГУШ

(„Стожары“ деп повестьтен)

Жаан жолго жетире ыраак эмес болгон. Жүк ле «Векшиннин хозйайствозын» эбиреп өдөри арткан.

Балдардын кемизине-кемизине эмезе Захар өбөгөннин бойына туштабаска, Санька участоктын жанындагы жыраа жаар басты.

Жыраанын ортозында үүр уйлар кабыруда турган.

Кенетийин жыраалар тызыражып, жолго мандайында апагаш өлөлү, каргаанын канадындый кара Петушок деп бука чыгып келди. Онын тумчугына тегерик темир илдирип салган.

Буканын кийининен үүринен айрылган бир канча уйлар келеткен.

Десяткин Саньканы жыраанын кийинине тартып айтты:

— Кыймыктанбай тур! Буканын жолун кечире баспас!

Же Петушок балдарды көрбөй өтті. Ол түүнү сууны эбирип, участоктын манына тееркемжилү жууктап келетти. Онын жолун кечире канайда манаганына кайкап, бука төбөзиле эски манды түртти; ман жерге жаба жемирилди. Петушок манды кечире калып, уйлар жаар көрүп, ончолорун участкок кирзин деп кычырып тургандый чөйө мөөрөди.

Јеерен, кара, чоокыр уйлар жемирилген манды кечире калып, грядкалар сайын баскылай бердилер. Олор жажыл капустаны козырада кемирип, эриндериле кыскылтым морковтордын саптарынан жула тартып, огурчындарды тиштеп жигилеп, помидорлорды жытагылап турдылар.

Петушок неге де тийбей, грядкаларды кечире базып, участоктын ортозы жаар там ла ырап барып турды.

— Мен уйларды божотпойын... Сен дезе пастухты барып айт. Түрген! — деп айдала, Санька ийиндеги неме салатан таарычагын алып ийди.

Петька нөкөринин гимнастерказынан тудуп айтты:

— Кайдаар барарга турун? Ондо Петушок ине!

— Кемге айдып жадым! — Санька кыйгырды. — Уйлар мында мааланын ажын ончозын жип койорлор. Пастухты бери кычыр!

Же Петька Саньканын кийининен бек тудунып, турган жеринен кыймыктанбай турды.

— Жүөле бертирин! Сени Петушок тоголодып, мүөзиле өрө көдүрип алар. Векшин өбөгөнди канайтканын билерин... Онын эки кабыргазын сындырып ийген. Оныла бериште, Саня. Биске станцияга баратан өй жеткен...

Кенетийин балдар таныш үн укты:

— Эх, шилемирлер, эх, торолор! Вот мен слерди!

Участоктын база бир учынан грядкаларды кечире калып, суузы жок лейкала жагып, Маша жүгүрип келетти.

Ол уйларды айдады, же уйлар ого кандый да ажару салбай турдылар.

Санька Петькадан божодынып, кызычакка болужарга жүгүрди. Маша кыйгырып, тала лейканы жүдуругыла согуп турды. Санька өткүн сыгырып, кыйгырып, кармактын сабы сыганча уйларды сокты.

Балдар уйларды маннан чыгара айдап ийдилер.

Кенетийин бусташ угулды. Балдар кайра көрдилер. Олор жаар Петушок келип жатты. Онын эриндеринен чилекей чөйлип агып, көстөри жалтырап турды. Ол бажын төмөн жабызадып алган келетти.

— Капшагай, качалы! — деп, Маша коркыганду кыйгырып ийди.

Je качып жүгүрерге орой болгон: бука жүк ле бир канча алтамнын бажында турган. Санька кызыкты букадаг жардыла бектеп алала, кармактын сынык сабыла Петушокты кезедип, араай кайра тескерилей берди.

Жыраалардын кийининен Степа Федяла чыккылап келгиледи.

Маша участоктын ортозыла түргөн жүгүрип барды, жаан кара Петушок дезде, танк чылап, Санька жаар жууктап келетти. Уулчак кайра тескерилеп, көзин букадаг айрыбай, оны кармактын сабыла кезедип, кынжыда ийтке айдып турган чылап, кату, бирде мекележи, бирде жайнап сурап турды:

— Же-же, Петушок, чык, кайрала!.. Сүзерге жарабас!

«Эң ле учурлузы — онон көсти албас... эң ле учурдузы — качып жүгүрбес» — деп, ол сананып турды. Же Саньканын жайнап сураганы тегиндү болды, бука там ла жууктап келетти.

Санька эңчейип, бир ууш балкаш ууштап алала, буканын көзи жаар адып ийди. Онын кийининде кенетийин туура калып, жүгүрди. Петушок бир кезекке токтой түжүп, бажын буландала, кенетийин сакыбас жанынан уулчактын кийининен сүрүшти.

— Ол оны өлтүрө сүзер! — деп, Маша чынгырып ийеле, бажынан ала койды. Онын кийининде маннан чыбык суура тартып алала, бука жаар жүгүрди.

— Кайдаар? — деп, Федя жедижи келип сұрайла, оны туура ийдип, онон озолоп бука жаар ок жүгүрди. Ол бастыра күчиле жүгүрип келетти, же казырланып турган Петушокты канайда, неле токтодорын, Маша ок чылап, база билбей турды. Кенетийин ол күскүде мааланын ажын жуунадатан, өрүп салган корзинкага сүрнүкти. Оны ала койоло, Петушок жаар тап этти. База бир жанынан уур казыкты жерле сүүртеп алган Степа букага жүгүрип келетти. Же Петушок Санькадан өскө кемди де көрбөй турган.

Санька сүмеленип, букадаг кыйып, кенетийин бирде он жаны жаар, бирде сол жаны жаар калып турды, же Петушок эптежи алаала, арт учында сүзерде, уулчак туура чачылып, жерге тоголоно берди.

Баштап тарый ол оорынкайын сеспеген, чыйрак туруп алала, онон ары жүгүрди, же бир канча алтамнын бажында база катап жыгылды. Петушок бустап, чилекейин чачылтып, катап сүзерге көстөп алган. Бу өйдө Федя жүгүрип келди. Ол корзинаны, сетка таштаган чылап, буканын бажына кептей таштап ийди. Бука көрүп болбой, жагыс жерде айланып, бажын арыбери буландалып турала, онын кийининде жерди мүүзиле чукулду сүзе берди, же эмди ол коркушту эмес болгон.

Петька пастухла жүгүрип келдилер. Пастух буканы узун камчызыла согуп, участоктон айдап ийди.

Жакылта

1. Берилген үзүктө советский балдар керегинде не айдылат? (*Болхозный хозяйственного кичеемкей болгон, жалтанбазы, тапкыры, бойы бойына килемкейи*).

2. Изложение бичигер.

КИЧИНЕК ГЕРОИ

Бу керек 1832 жылда Парижде болгон.

Революцияга көдүрилген ишмекчилер баррикадалар тудуп, коруланып тургандар. Оштунин черүзи баррикадаларга табару эдерге белетенип турган.

Табару башталар деп сакып турган жерде бир де табыш жок, тым болгон. Ончозы жуулажар тушта туратан жерлеринде турзын деп, начальник жакару берди.

Таш стененин жанында калырт эткен табыш угулды. Баррикаданы корып турган улус мылтыктарын октоп алды.

База бир эмеш ой өтти. Жууктап келеткен артиллерийский орудиелердин күзүрегени угулды.

Озолодо келеткен пушка көрүнүп келди.

— Адыгар! — деп, баррикаданын начальниги команда берди. Бир уун аткан мылтыктардын табыжы баррикададан күзүрт этти. Боро тумандый ыш пушканы ла улусты бүркөп ийди; ыш таркай берерде, пушка ла улус база ла көрүнө берди.

— Мылтыктарды октоп алыгар! — деп, начальник команда берди. Революционерлер мылтыктарын катап октоп турарда, артиллеристтер пушказын октоп турды.

Пушка адып ийди.

— Бажыгарды стенеге жууктада жабызадыгар! — деп, начальник кыйгырды. — Баррикадага жаба тизеленип алыгар!

Же берилген жакаруны бүдүрерге жеткелекте, снаряд эки кижини өлтүрүп, үч кижини шыркалап ийди.

Артиллеристтер экинчи пушканы түргөн экелеле, баштапкы пушкага коштой тургузып алдылар.

Бир канча секундтын бажында эки орудие экүлези аткылай берди.

— Бу пушкалардын адыжын токтодор керек — деп, начальник айдала, кыйгырды:

— Артиллеристтер жаар адыгар!

Баррикададагы улус сүүнип, аайы-бажы жок аткылай берди. Ором кара ышла бүркеле берди. Бир канча минуттын бажында артиллеристтердин көп сабазы пушкалардын алдында жаткылаганы туман оңкош ыш өткүрө көрүнди. Тирүү артикандары дезе пушкаларын октоп, адып турды, же пушкалардын адыжы кирелене берди.

— Кандый макалу! — деп, ишмекчилердин бирүзи барри-

каданын начальнигине айтты. — Бу жеңү ине!

Начальник бажын жайкап айтты:

— Бу мындый жеңү база бир он беш минуттын туркунына болор болзо, баррикадада он до патрон артпас.

Гаврош бу куучынды уккан. Бир корзинканы алала, өткүштен чыгып алып, өлтүрткен солдаттардын каптыргаларынан патрондорды бойынын корзинказына токуналу жууп турды.

Оромдо жирме кирези өлтүрткен кижиге жаткылады. Олордын патронташтарын кактап алза, баррикададагы улуска база бир канча октары болор. Гаврош патрондорды бойынын корзинказына салып алар деп, патронташтарды кактап турды.

Ором тумандый ышла бүркөлип калган болгон. Туман бир эмеш өрө көдүрилип, оного ойто ло жерге жайылып турды. Ыштуй алып салган оромдо түште де карануй болгон.

Карануй болгону Гаврошко тузалу болды.

Ышла бүркөлип калган оромдо кичинек сынду Гаврош солдаттарга билдиртпей, ыраак барар аргалу болгон. Ол баштапкы алты эмезе жети патронташты жаан жеткерге учурабай кактап алган.

Гаврош корзинказын тиштенип алып, өлгөн улустын ортозыла жылгажактап, төрт тамандап энмектеп, патрондорды жууп турды.

Гаврош баррикададан ыраак эмес болгон, же эмди оны кычырза, өштүнүн солдаттары көрүп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада бир де кижиге унчукпады, Гаврош там ла ырада энмектеп барып, тарынын ыжы суйук турган жерге жеде берди.

Өлтүрүп салган сержанттын патронташынан Гаврош патрондорды алып турарда, ол ок өлгөн кижиге тийди.

— Көрмөс сени алзын! — деп, Гаврош айтты. — Менин өлгөн улустарымды өлтүрүп турулар.

Экинчи келген ок онын жанына таш жолго тийди. Учунчиси дезде онын корзинказын антара сокты.

Гаврош кайра бурылала, оромнын толыгынан аткылап турган солдаттарды көрүп ийди.

Гаврош бут бажына туруп келди. Салкын онын чачын элбиредип турды. Шыкап адып турган гвардеецтер жаар көрүп, омок кожондой берди.

Онон корзинказын алала, төгүлген патрондорды ойто корзинкага салып алды, солдаттарга база бир эмеш жууктап алала, патронташтардын патрондорун алып турды. Төртүнчи ок онын кулагынын жаныла өтти, Гаврош дезде кожондоп ло турды.

Бежинчи де ок жаныла өдөрдө, Гаврош кожондоп турды.

Бу керекти көрөргө коркушту болгон. Солдаттар уулчакты адып тургандар, ол дезде адучыларды электеп, оларды ачындырып турган. Мылтык аткан ла сайын Гаврош кожогынын бир үзүгүн кожондоп турган. Гвардеецтер Гаврош жаар үзүк жок

аткылап, је бир де катап тийдире адып болбой турды. Гвардеецтер адып, бойлоры дезе каткырып тургандар, Гаврош жада түжүп, ойто туруп, воротанын алдына жажынып, торт жоголо берип, онон ойто көрүнип келип, ары-бери жүгүрүп, жүдуругыла кезедип, патронташтардан патрондор алып, бойынын корзинказына жууп турды. Баррикададагы улус оны көрүп, ого ок тийе бербезин деп, коркып турды. Октор учуп турарда, Гаврош октордон до түргөн шунуп турды. Ол өлүмле ойноп тургандый болды.

Је учы-учында јеткерлү ок уулчакка тийди. Гаврош тентирилип турала, жыгылды. Баррикададагы улус аайы-бажы јок кыйгырыжып ийди. Гаврош өңдөйип келди, онын жүзинен кан јолдолып агып турды, Гаврош мылтыктар адып турган јер јаар көрүп, колыла уулап, база ла кожондой берди.

Ол бойынын кожонун учына јетире кожондоп болбоды. Ого экинчи ок тийди.

Гаврош таш јолго көңкөрө жыгылала, ойто турбады.

Кичинек геройды өлтүре адып салдылар.

В. Гюго.

Бичип, јартаар сөстөр: *баррикада, артиллерийский орудие, патронташ, гвардеец, ок-тары.*

П Л А Н

1. Баррикадада патрондор једишпейт.
2. Јалтанбас Гаврош патрондор жууганы.
3. Ышту оромдо.
4. Гаврошты атканы.
5. Гавроштын электү кожоны.
6. Коркушту айалга.
7. Гаврошты өлтүре атканы.

Јакытталар

1. Бу план аайынча Гаврош керегинде изложение бичигер:
 - а) Гавроштын тыш бүдүми (јажы, сыны, кийими, өдүги, чачынын өңи, көзи).
 - б) Кылык јангы (онын чыйрагы, јалтанбазы, элекчизи, эп-сүмези, тапкыры).
2. Планнын баштапкы бөлүгине Гаврош слердин сагыжаарга кандый болуп эбелгенин бичигер.
3. Планнын экинчи бөлүгине дезе кычырган үзүкте айдылганы аайынча бичигер.

ОЗОГЫ ЛАТВИЯДА

Агаштын јаказына јетире түс јерди ончозын ак кар бүркеп барган, түндүк-күнчыгыштан соккон тын салкын карды јалан-дар ла кыралар кечире суунын јаказындагы түс јер јаар апарып турды. Јыраалардын ла төңөштөрдин јанына кар токтоп,

куйундалып турды. База ла эмеш ой өдүп, ондо ак төгичектер ле күрттер өзүп турды.

Сууны куустыра кар бүркеп барган койрык-тейрик жол жатты. Ол жолло сегис жаш кире жашту уулчак базып отурган. Ого барарга сүрекей уур болгон. Удура соок салкын согуп, жүске камчыла соккондой, тийип турды. Кар көскө торт ло кирип, соок десе кийимин өткүрө өдүп турды. Тошту кар тийгенинен улам уулчактын жүзи кызарып ла үлүштелип калды. Эски тонычагынын жегинен чичкечек колдору чаганагына жетире көрүнүп калган.

Кезикте уулчак салкын жаар сыртыла бурылып, тескерилеп барарга ченеди. Же жоткон онын жаказынын кийинине үлүш карды кийдирип турды. Житкезинде кар болчоктонып, тош болуп өзүп турды. Соок уулчактын үйе-сөгине өдүп турды. Колдору торт ло ужый берген. Уулчак колдорун селиштирип жылытты. Бир колы школьный сумканы тутканча, экинчи колын тонычагынын карманында жылытты. Же мынайда эткенинен болуш болбоды. Күртте ол араай барып жатты, кезикте токтой түжүп, салкыннын сыгыртын тыгдап турды.

«Эм тура угулбайт... Канайып бүгүн де барбас болды?»

Ол база ла ичкерилеп, катап ла токтой түжүп, тыгдап, кайра көрүп турды.

Жолдын кырындагы жыраа көрүндү, онын жүк ле бажы күрттен көрүнөт. Күйүн-сайы кичинек Рудис Линдын бу жерде айылдаш Бринга бойынын балдарын ла жеендерин школго атла апаратанын сакыйтан.

Адын токтодоп, уулчакка ол айдатан: «Сен, сеерткижек, чанакка отур. Мындый көбөлөк кандый ла уур болгой эмеш, ат сени керек десе сеспес те».

Күрт алып барган жыраанын алдында уулчак сакып турды. Буттары онын терең карга кирип калган, сырты десе ак карла жабылып, кырутып калган. Сол будынын жаан сабары сыстап турды. Уулчак соокко тогуп, бастыра бойы калтырап турган.

«Бринга бүгүн ненин учун оройтып турган болотон?» — деп, уулчак бойында сананды. Учунда кайда да күзүңи шыныраганы угулды, онын кийининде жолдо аттар кенетийин көрүнө берди. Уулчак эмеш ичкери базала, жолдын көбөзине токтой түшти. Бринга жолдын тууразында турган уулчак жаар көрүп салды. Сооктон кызарган жүстү уулчак сүүнчилү күлүмзиренип ийди. Бринга кенетийин боожоны силкий тартып ийеле, адын камчылап ийди. «Түргөндөп жорт, карганак!» Чанак уулчактын будына арайдаң ла тийбеди. Рудис туура калып, күртке оного терең кадалып, түргөн ырап бараткан чанакты ээчиде алаң кайкап көрүп тура калды.

— Ада, бу Рудис Линдын ине — деп, онын уулы Бринганы жегинен тартып ийди. — Түкү ол жолдын көбөзінде туру.

— Билерим, билерим! — деп адазы күнүрөп, атты камчыла база катап сокты.

— Эй, былар, мени кожо алып алзагар! — деп, уулчактын чичке үни угулды.

— Слер мени ненин учун кожо албай жадыгар?

Чанак көрүнбей барды. Удабай ла олордын изин кар бүркеп ийди.

Шуурган болгончо ло. Јер ле тегери ак болуп, тудужа бергендий болды. Уулчактын кичинек сомы јолды таппай калала, ичкерилеп ле јат. Шуурганнын улужы уулчактын кулагын тундурып турды. Салкын оны жыгып ийгенде, ол туруп алала, курлазына јетире карга түжүп, катап ла ичкерилейт. Кардын ак куйуны, јаан казыр куштый болуп, уулчактын үстүнче кезе-дүлү учуп турды. Уулчакка коркушту боло берди. Ол күрттен чыгып аларга албаданып, бир канча алтап турала, база ла карга кадалып калат. Ол айландыра ајыктанат: јол кайда да көрүнбейт. Ол школ керегинде сананат, бүгүн ол, байла, баштапкы урокко оройтып калар, үредүчи уроктын кийининде артыргызар. Онын кийининде салкыннын улужы өткүрө баланын ыйы угулып турды. Бастыра јаланда агаштын эдегине јетире кар куйундалып, ойноп, уулчактын јанында токтоп, эместен јуулып, там ла бийиктеп турат. Уулчак база ыйлабайт. Шуурган оны айландыра бийелейт. Чокчойып келген карды ол айландыра күрттендирип турат.

Школдын јанында Бринганын қызычагы чанактаң түжүп, адазын сурады: «Ада, сен Рудисти ненин учун чанакка отургуспадын?»

Бринга карды бойынаң кактанып, чугулду арбанат. Линдынъ бойының балазын школго бойы экелзин. Ол бисле удурлажа тартыжып туратан сыраңай ла токуналы јок кижн. Волостыто выборлор өдөрдө, ол менин списогым учун үнин бербеген.

(В. Лацистин бичигени аайынча.)

Бичип, јартап берер сөстөр: *Рудис Линдынъ, Бринга, волость, возжа.*

П Л А Н

1. Јотконнын темдектерин тоолоп бичигени.
2. Озогы Латвияда балдардын јүрүми:
 - а) Рудис Линдынъ школго барат;
 - б) соок үйе-сөөгине өдүп турды;
 - в) Бринга уулчакты албады;
 - г) Рудис өлүп калды.
3. Бринга јокту Линдынънаң өчин алды.

ЈҮЗҮН-ЈҮҮР УЧУРАЛДАР

ГРАННЫН ЈАНЫНДА БОЛГОН УЧУРАЛ

Сууга эжинерге сүреен сүйитен улус бар. Олор, сууга эжинерге сүйитен учун, чыкту туманды, јаашты, онон до өскө чыкту күндерди бир де керекке албас.

Узак эжинерге соок болгондо, олор ого жүк бир-эки катап чөңүп ийеле, суунун жарадына сын ар буттап секирип алат, онын кийининде соокко калтыражып, тиштери тарсылдажып, кийинип алгылайт.

Ондый, сууга эжинерге сүйүтөн улус бар. Олор гранла агып бараткан суунун ол до жарадында бар.

Сууга эжинерге сүйүтөн бир кижинин керегинде бис слерге куучындап берерге турубыс. Бу керек август айда, алты час кире эңирде болгон. Күс эрте келген. Күндөр серүүн турган, туман туруп, соок жаңмыр жаап турган.

Бүрүнкүй кире берерде, суунун ол жарадында тегин ле кижинин кийимин кийип алган кандый да кижинин базып келген.

Эбиреде, жараттын жанында, бир де тынду неме жок. Кей соок, чыкту болгон. Ол кижинин араай чечине берди. Мындый соок күнде сууга кирерге туру эмеш пе?

Ондый ок болды: бастыра кийимин чечип ийеле, жука резина таарычакка чеберлеп салып алды. Ошон соокко тонбоско кандый да саржула бастыра бойы сүртүнип алды.

Онын кийининде жүгүрүп келеле, сууга мач эдип жыгыла берди. Узак эжинип, чомунып, чөңүп турды. Сууга эжинерге сүреен сүйүтөн ошкош. Ол кижинин сукадыгы сүреен жакшы — ого кижинин де күйүнгедий болды.

Сууга кирип турган кижинин эжинип турар өйдө оны тууразынан көрүп отурган кижинин бар болзо, ол советский жарат жаар улам сайын көрүп туру деп, билип алар эди. Сууга чөңүп ийеле, ойто чыгып, көрүп турар. Сүреен жылбиркек кижинин!..

Бу жылбиркек кижинин сууда жарым часка жуук болды. Онын кийининде жаратка барып, кийимин салып алган резина таарын алала, сууга чөңө берди.

Советский жараттын жанына келеле, суудан чыгып келди. База катап аяктанып алды. Ошон кийимин таардан алып, кийине берди. Кийинип алала, карманынан колмылтыгын чыгарып, аяктанып көрөлө, ойто салып алды.

Базып барадала, улам сайын токтой түжүп, эбиреде аяктанып, тындап баратты. Түн кире берген, бир де неме көрүнбөс, бу жерле качан да жүрбеген.

Ол кижинин кийининен комсомолец, пограничник Алексей Семиков жылып баратты. Ол кижинин канайда суунун жанына келгенин, канайда эжингенин Семиков узак көрүп отурган... Эмди онын кийининен энмектеп, жылып барадала, сананды:

«Оны мылтык атпай ла, тудуп алар керек. Акыр, эмеш токунай берзин, бойынын жеринде ле чилеп баратса, онын кийининде...»

Гранды өдүп келген кижинин кайра көп көрбөй барды. Онын ары ижемчилү баратты. Эмди ого кижинин туштабас деп бүдүне берген ошкош. Онызы базыдынан да билдирип турган.

«Эмди баштаза да, кем жок» — деп, Семиков шүүнип алды.

Ол кижиге жууктап келеле, сүреен тын кыйгырып ийди. Кий-

гырарда, сөс тө айтпаган. Орус алфавиттин учураган ла үндү табыштарын кыйгырды.

— А-о-у-э-и-я!!!

Гранды кечип келген кижиге «Тур!» «Колун көдүр!» «Жат!» — деп кыйгы угарга белен болгон.

— А-о-у-э-и-я!!! — деп кыйгы угарым деп, бир де сананбагам.

Онын жанында граната жарылгандый болуп, кулагында шыгырай берди. Ондый табышка алаатый берди. Семиковко жагыс ла онызы керек болгон. Семиков жүгүрүп келеле, оны сагыш та алындырбай, жыга тартала, төжине жыдазын уулап, тудуп турды.

Застава жаар барадала, гранды кечип келген кижиге бир де эрмек айтпады, же бир катап кайра көрөлө, айтты:

— Мен бу жажыма ондый кыйгы укладым. Слер кыйгырарга сүреен ус кижиге эмитирегер.

Семиков онын айтканына удур база айтты:

— Слер жакшы эжинип жадыгар...

— Эйе, мен бүгүн жакшы эжинип алдым — деп, эжинип кечкен кижиге кунугуп айтты.

А. Рыжлин.

Бичип, жартаар сөстөр: *пограничник, алфавит.*

П Л А Н

1. Сууга эжинерге сүйтөн улус.
2. Гранла агып барган сууга эжингени.
3. Советский жаратка кечкени.
4. Оны туйка көрүп алганы.
5. Тын кыйгыдан бштүнүн алаатый бергени.
6. Сууны кечкен кижини тудуп алганы.

Жакыталар

1. Гранды кечип турган улусты эптү тударга, пограничник кандый болор учурлу?
2. Бу куучынга план тургузып алыгар.
3. Бу куучынды изложение эдип бичигер.

ПИСАТЕЛЬ ГАЙДАРДЫН ЖҮРҮМИНЕН УЧУРАЛ

Керек Москвада болгон. Трамвай токтоор жерге толтура улусту трамвай токтой түшти. Мында трамвайга база бир канча улус отурды. Арказында жүктү карган эмеген кирди. Оны ээчий кавалерийский шинельдү ле кубанка кара бөрүктү бийик сынду кижиге кирди. Онын кийининде боро фуражкалау база бир кижиге кирди.

Трамвайга эн учында колызда книгалу жокту кийинген жиит уул кирди. Жиит уулды тургуза ла площадьканын ортозына ийдип ийдилер. Уул кармандарын жоктоп көрөлө, кондукторго эби-

жоксынып көрди. Арт учында ол сүйүнчүлү күйүмзиренип ийеле, карманынан монета чыгарып, оны кондукторго берди.

Трамвай бир канча жерде токтогон. Трамвайда улус торт лотыгылып калган. Шинельдү кавалерист книжкалу ииттин карманына кирип турганын боро фуражкалу кижиге көрүп ийген. Уурчынын колын тудуп, карманнан чыгарып алдылар. Ончозы кыйгырышып, түймеже бердилер. Трамвай токтой түшти. Улус трамвайдан оромго чубалышып чыкты.

Оромдо база улус жуулышты. Постто турган милиционер улусты сурап турды: «Граждандар, тым болыгар! Граждандар, кыйгырышпагар!»

Кыстар, уулдар, боро фуражкалу кижиге кыйгырышып, токунабай турдылар. Же ончозынан тын арказында таар жүктенген карган эмеген кыйгырып турды. Ол уурчыга жар торт лоту жүткүп, чырышту кичинек колыла жагып турды.

Шинельдү кижиге нени де жартаарга албаданып турды, же оны кем де укпай турды. Улустын табыжы там ла тынгий берди.

Милиционер уурчыдан документ сурады. Уурчы колын карманына сугуп, күрөң кичинек бичигеш чыгарды. Ол кемзинип айтты:

— Мен паспортты бойымла кожо албадым. Менде жүк ле советский писательдердин Союзынын членский биледи бар. Мен бойым база писатель. Менин ады-жолым Аркадий Гайдар.

— Ондый писательдерди бис билерибис — деп, чуулчы карган эмеген кыйгырды. Оны ээчий ончолоры кыйгырышты.

Бу тал-табыштын ортозында жагыс ла колында книжкалу иит уул кыйгырбай, токунаалу турды.

— Слер кем болгоныгар, слерден нени уурдаган? — деп, онон милиционер сурады. Иит уул кызарып, айтты:

— Мен Москвага кече келгем, медицинский институтка үрерге кирдим. Менде акча торт жок. Бойымнын акчамды тудунып салгам, стипендияны эм тура албагам.

— Документтерингди уштып барган болбозын, көр — деп, милиционер иит уулга айтты. Уул карманын ончо улустын көзүнчө эбирди. Уурчы кирген карманнан жерге уужалып калган 50 салковой акча түшти. Иит уул акчаны көрүп айтты:

— Бу менин акчам эмес. Менде бир де акча жок болгон.

Улус кайкажа бердилер. Ончозы унчугышпай барала, писательга жар көрүп турдылар. Писатель база унчукпай турды, жерга жар көрүп, колындагы бойынын бөрүгүн уужап турды.

Милиционер кайкап турды. Милицияда ол көп жылдардын туркунына служить эткен, же кижинин карманына бойынын акчазын салган уурчыны бир де катап көрбөгөн. Милиционер колын өрө көдүрө, айтты:

— Мен нөкөр писательди божодып жадым, ол нени де уурдабаган, ончогор таркагар.

Ончозы таркай бердилер. Писатель Аркадий Гайдар да барарга сананган, же таарлу карган эмеген оны токтодып алды.

Эмеген таарынан јаан кызыл яблоко чыгарып, оны Гайдарга береле, айтты:

— Ал, жакшы кижги. Ал, яблоко жаан, мен оны сенин карманыңа билдирбезинен супуп болбозым. Ошкош ло билип ийеринг.

Бичип берер сөстөр: *милиционер, фуражка.*

П Л А Н

1. Трамвай токтоор жерде.
2. Уурчыны трамвайга канайда туткан?
3. Жуулышкан улус ненин учун кыйгырыжып, токунабай турдылар?
4. Милиционер уурчыдан нени сурады?
5. Жиит уул бойы керегинде нени айтты?
6. Жиит уулдын карманынан не табылды?
7. Карган эмеген Гайдарга нени айтты?

КИРДЖАЛИ¹

Ворота ачыларда, бир канча полицейский офицерлер оғомго чыктылар. Олордын кийининче эки солдат кынжылап салган Кирджалини јединип келетти.

Бүдүжинен көрзө, Кирджалини одус јашту деп айткадый болгон. Ол јараш кара чырайлу, кату көрүштү, бийик сынду, јалбак ийиндү болгон. Бажын боро бөслө ороп, белине јалбак кур курчанып алган, тонын калын көк чекпеннен эткен эмтир. Ол токунаалу базып келеткен.

Чиновниктердин бирүзи чаазынды јайып, молдавский тилле кычырды. Ол чаазында Кирджали керегинде бичилген ошкош, ненин учун дезе кычырып турган кижги Кирджали јаар кылчас эдип, көрүп турды. Кирджали онын кычырганын кичеemelдү угуп турды. Чиновник кычыарын божодып, чаазынды бүктейле, улуска чуғулду кыйгырып, тескерилезин деп јакарды, абрачак экелзин деди. Ол өйдө Кирджали ол јаар баштанып, молдавский тилле ого бир канча сөс айтты.

Онын үни тыркыражып, јүзи кубула берди. Ол ыйлап ийеле, кынжызын шыңырадып, полицейский чиновниктин будына јыгыла берди. Полицейский чиновник коркып, туура болды. Солдаттар Кирджалини өрө көдүрерге турарда, ол бойы туруп ала-ла, абрачак јаар барып, отуруп алды. Жандарм онын јанына отуруп алды, молдованин камчыла атты согуп ийерде, ат ичкери јортты.

— Кирджали слерге нени айтты? — деп, жиит чиновник полицейскийден сурады.

— Мени онын Килиядан ыраак эмес болгарский деревнеде јаткан үйин ле балазын көрүп тур деп сурайт. Онын керегинде олор до шыралабазын деп коркыйт. Јүүлгексү ок улус... — деп, полицейский каткырынып, каруузын берди.

¹ Кирджали — болгар кижги, 1820 јылда Турциянын башкарузына удурлашту болгон греческий восстаниеде турушкан. Восстаниени баскан соғында, Кирджали Россияга качкан кааннын башкарузы оны тудуп, ту-рокторго табыштырып берген.

Яссы городко экелген Кирджалини пашага¹ апардылар. Паша оны казыкка отургызып өлтүрер деп жаргылады. Кыйындыкандый да байрамга жетире артыргызып салдылар. Эмди тургуза оны түрмеге сугуп салгандар.

Түрмеде отургандарды турецкий жети каруулчык каруулдап турды. Олор база, Кирджали ок чылап, тегин ле улус болгон. Олор Кирджалини күндүлөп, онын жакшы куучындарын угуп туратандар.

Каруулчыктар ла Кирджали нак боло бердилер. Бир катап Кирджали олорго айтты: «Карындаштар, менин өлөтөн куним jedип келет. Бойынын салымынан кем де качып болбос. Мен удабас слерден айрыларым. Мени эске алынып туругар деп, слерге нени-нени артырарга санангам».

Туруктор кичеemelдү угуп турдылар.

— Карындаштар — деп, Кирджали оноң ары айтты, — үч жыл мынанг озо, Яссы городтон ыраак эмес чөл жерде өлгөн Михайланын сөөгиле кожо алтын көмүп салганыбыс. Ол алтын огодо, меге де jedижери жок эмтир. Слер оны алып, үлежип алыгар.

Туруктор ондый сөсти угуп, арайдан ла жүүлбедилер. Ол жерди канайда табар деп шүүштилер. Удаан шүүшкенинин кийининде, Кирджали ол жерди бойы баштап апарзын деп жөптөштилер.

Түн кирди. Туруктор Кирджалининг кынжызын чечип, колын армакчыла буулап, оныла городтон чөл жаар баргылады.

Кирджали олорды баштап апарды. Олор узак бардылар. Учы-учында Кирджали жалбак таштын жанына токтой түжүп, таштан түштүк жаар он эки алтам алтайла, жерге тееп, «Мында» — деди.

Туруктордын төртүзи бойлорынын кылыштарын чыгарып, жерди каза бердилер. Учүзи дезде Кирджалини каруулдап турды. Кирджали таштын үстүне отуруп, олордын ижин көрүп турды.

— Же не, удабас jedеригер бе? — деп, олордон сурап турды, — жеттигер бе?

— Эм тура жетпедибис — деп, туруктор каруузын берип, тери чыкканча иштегилеп турды.

Кирджали чыдажып отуруп болбой турганын көргүзип турды.

— Улус ла база — деди. — Жерди де жакшы казып билбей жадыгар. Мен каскан болзом, эки ле минутка божодып ийер эдим. Уулдар, менин колымдагы армакчыны чечип, кылышты меге беригер.

Туруктор сананып, жөптөштилер.

— Же не — деп, олор жөптөштилер, — онын колындагы ар-

¹ Паша — султанский Турцияда ла Египетте гражданский чиновниктердин жамызы.

макчыны чечип, кылышты береликтер. Онон кандый жеткер болотон? Ол жаңыскан, бис десе жетү.

Туроктор онын колындагы армакчыны чечип, кылышты бергиледи.

Учы-учында Кирджали жайымдалып, колында кылышту болды. Нени де эдер керек болгон!.. Жерди ол мендештү каза берди, каруулчыктар казыжарга болуштылар... Кенетийин Кирджали олордын бирүзин кылышла онын төжине кадайла, кылышты төштө артыргызып, онын курынан эки пистолетти алып ийди.

Арткан алтузы Кирджали эки колмылтыкту боло бергенин көрүп ийгилейле, кача бердилер.

А. С. Пушкин.

Бичип, жартаар сөстөри: *Кирджали, полицейский офицер, чиновник, молдавский тил, жандарм, молдованин, Килия, Яссы, паша, турецкий.*

П Л А Н

- I. Россиядан Турцияга аткарганы.
 1. Кирджалинин тыш бүдүмн.
 2. Бичикти кычырганы.
 3. Кирджалинин сурагы.
- II. Кирджали ле түрмөнин каруулчыктары.
 1. Пашанын жаргызы.
 2. Кирджали түрмөнин каруулчыктарыла нақ болгоны.
 3. Алтын керегинде айтканы.
- III. Кирджалинин качып барганы.
 1. Түн киргени.
 2. Жер касканы.
 3. Кирджали олордын ижин көрүп чыдап болбой, бойы казарга суранганы.
 4. Жайым болгоны.
 5. Жалтанбай табарганы.

Жакылта

Колболу план тургузып алала, изложение бичигер. Бичиир тушта Кирджалинин тапкыры, жалтанбазы, эп-сүмөзи керегинде аярып бичигер.

СОНДОБОСОВ КИЧЕЕМКЕЙ

Кичеемкей шофёрдын курсын божодоло, Чуйдын трактыла көп катап жүрди. Ол темир жолго көп түк, эт, тере жетирип, темир жолдон десе ойто колхозторго жүзүн-жүүр товарлар тартып туратан.

Же бир катап жолдо оныла түбек боло берди. Бүүрел кырга чыгып барадарда, кара-боро ады токтой түшти. Машинанын жүреги кенетийин согулбай да тирсилдебей де барды. Кичеем-

кей кабинадан түже секиреле, темир адынын көксин ачты. Онын көстөри көлөткөлөнө берди.

Куу тоозынды бурладып, автомобиль келер болор бо деп, Кичеемкей сананып, жолдын эки учу жаар кезе көрди. Же эш не ме көрүнбейт.

Кара бозом жабылып келди. Көк тенгериде жаркынду жылдыстар күйе берди. Түн туйказынан өңөлөп жууктады. Бир де журт жок жерде отурганы Кичеемкейге анчадала коркушту болды. Кенетийин шокчылдар табарза, ол тушта не болор?.. Автомобильде жаткан жөөжө государствонун жөөжөзи. Кичеемкей отурарга жер таппай турды. Машинанын ключин он колына бек тудунды, керде-марда кижиге табаргадый болзо, государствонун жөөжөзи учун күч жеткенче туружарга сананды.

Кичеемкей машинанын үстүнө чыгала, тенгериинин түбин аяктап жатты. Жаркынду жылдыстар тенгериде казаннын түбинде арбадый жайыла берди.

Түн ортозы өдө берди. Кичеемкей уйуктабаска албаданза да, уйку оны жеңди. Кенетийин колындагы ключ түжеле, темирге табарып, шыгырай берди. Шофёр тура жүгүреле, темирдин сыныгын туткан бойынча, айландыра көрди.

Жаан удабай таң жарый берди. Тракттын кажы да жанында бир де машина, тоозын да, ыш та көрүнбейт.

Ыраактагы ак башту кырдын ары жанынан күн күлүмзиренип, көдүрилип келди. Кичеемкей аштап турганын билинди.

Жиит шофёр кере түжүнө албаданза да, керектүү часть жогына машинанын жүрегин ойто ойгозор аргазы жок болды.

Күн база ла сүүри сойоктордын ары жанына ашты. Тенгери калын булутла бүркеле берди.

Кичеемкей аштап кыйналып турган. Бастыра бойы арыганынан улам сыны уурлай берди. Эрди кезилип, тили кургады. Радиаторды ачала, жыды жаман суула тамагын жибидип алды.

«Мен мында не кыйналып отурум? Кош-Агашка жойу барза кайдар» — деп, ол сананала, курын бектеп курчанып, өөрүгүн жазап кийеле, басты. Же беш-алты алтам базала, кенетийин онын тонынан кем де тарткандый тура түшти. Ол кенетийин ойто бурылган бойынча, машинага базып келди.

Мөңкү тайгадан соок эзин сокты. Кичеемкей бу түнде амыр уйуктан болбоды. Көстин жыкпыгы торт ло кадып калгандый, көстин ичине десе кумак уруп салгандый болды.

Эки күн курсак жибегенинен, онын көзи де чокурланды. Ыраакта турган кара-боро кырлар эмди ого кызыл, сары ла чоокыр болуп көрүнөт. Ол эмди жерге чалкойто жадала, койу жылдыстарды көрүп жаткан, же онын көзине жылдыс та көрүнбейт. Түн ортодо оны уйку жеңди. Таң канайда атканын, күн качан ок өксөйлө, оны макалу жылыдып ийгенин ол билбеди.

Кенетийин машинанын жанында тыг кыйгы угулды. Бу не болды? Кичеемкей тура жүгүрдү, колында десе ключин бек ту-

дунып алган, оныла кандый да оштунин бажын ара соготонунда алаңзу жок болды. Ол ненин учун калтыража бергенин бойы да билбей калды. Ол айландыра аяктап турала, автобазанын комсомольский ячейказынын качызы ого жууктап келеткенин көрүп ийди.

— Нөкөр Ваня! — деп, Кичеемкей тын кыйгырып ийди.

Качынын машиназынын кийининде база бир кезек автомобильдер ээчий-деечий турдылар. Шофёрлор дезе Кичеемкейге жедерге мендегилеп жадылар.

Морозов Ваня Кичеемкейдин машиназын шингеп көрөлө, бойынын машиназынан керектүү часть экелди. Сары азу сагалду, узун сынду шофёр бир таарда калаш экелеле, айтты:

— Же, жи, жаныс баштап тарый көптөн жибе, онон башка коомой болор.

Жарым да час өтпөдү, кара-боро аттыг жүреги бир кеми-ле жыгкылдада согула берди.

П. Кучияк.

Бичип берер сөстөр: Чуйдын тракты, автомобиль.

П Л А Н

1. Кичеемкей шофер.
2. Түбек:
 - а) Кичеемкей государствонун јөөжөзи учун тартыжарга бечен.
 - б) Кичеемкейдин аштаганы.
3. Кичеемкейди нөкөри түбектен айрып алганы.

Жакыталар

1. План тургузыгар.
2. Оскө бажалык таап, кыскарта изложение бичигер.

ТАЙГАДА ОТКУРГЕН КҮНДЕР

Партиянын ла башкарунын берген жакылтазын бүдүрүп, 1938 жылда, 24 сентябрьда, Москвадан Дальний Восток жаар «Родина» деп самолётто үч лётчик: капитан В. Гризодубова, пилот П. Осипенко ло штурман М. Раскова учуп бардылар.

Дальний Востокко једип барадала, олор арга јокто јерге түжеле, тайгада бир канча күндер өткүргендер.

Марина Раскова ол керегинде мынайда куучындайт:

— Бензин божой берген. Самолётты арга јокто јерге отургузар керек болгон. Менин штурманский кабинам сомолёттын ичкери јанында болгон. Сас јерге отуарга келишип турган. Самолёт отуар тушта тумчук јаныла јерге түртүлип, бойынын уурыла кабинаны балбара базардан маат јок болгон, ол тушта јаман болор эди.

Самолёттон парашютту эмди ле калып түш деп, Гризодубова меге жакарды.

Калыыр керек! Мен эки плитка шоколад алдым, люкты¹ ачып ийдим. Самолёт жерден 2 мун метр бийикте учуп бараткан. Мен төмөн калып ийдим. Эмеш учуп барадала, парашюдымды ачып ийдим. Менин парашюдым агаштын бажына илине берерде, мен онын торко бууларын кезип ийеле, жерге түштим. Жерге түжүп алала, чек токунай бердим. Самолёттын отурган жери жаар ууланып бастым. Меге оморды таап аларга жеңил болзын деп, Гризодубова ла Осипенко самолёдын отургускан жеринен мылтык аткылаган. Же мылтыктын табыжы агаш-ташка жагыланып, меге торт өскө жерден угулып турды. Онойдордо мен мылтык адып турган жер жаар барбай, адыш жагыланып турган жер жаар ууланып барып, аза берген эмтирим.

Эбиреде сас жерле барарга күч болгон. Жер буттарымнын алдында селендеп турды. Бир катап састы ойо базала, бажыма жетире сууга чөнө бергем. Же менин колымда шыйдам агаш бар болгон, онын ла шылтузында чыгып алдым ошкош. Агашты жерге туура салып, ого жеменип, састан чыгып алдым.

Онон ары кажы ла алтам жерди жоктоп, ажарынып бардым. Самолётты таппай турдым. Азыгым да ас болгон. Эки ле плитка шоколадты сүреен чеберлеп жигем. Шоколадты кичине-кичине укүлүлөр эдип ооктоп алала, күнине ондый кичине болчок шоколадты жип тургам. Мешкелер, жиилектер жигем.

Жолой айулар да учурап турган. Омор бу жерлерде улусты көп көрбөгөн болгодый. Бир айу мени көрөлө, коркыйла, качып мантаган. Айулардын огурыжы улам ла угулып турган.

Андарды мылтыктаң адып коркыдып тургам.

Мынайда күндерди ээчий күндер өдүп турды. Айалга уур да болгон болзо, мен коркыбагам: самолётты кыйалтазы жок таап аларым деп иженип тургам.

... 5 октябрьда агаш божой берди, мен ак жаланга чыктым.

Агаштан чыгып ла келзем, мен 3 беристе кире жерде «Родина» самолёттын куйругын көрүп ийдим.

Самолёттогы улус мени көрүп ийеле, удурат жүгүргөндөр. Бис туштажалат, сүйүнүп, окшоштыбыс. Полина Осипенко сүйүнеле, керек дезе, ыйлап ийди. «Родина» үрөлбеген эмтир. Менин үүрелерим оны сүреен жакшы, эптү отургускандар.

Бичип, жартаар-сөстөр: *Гризодубова, Осипенко, Раскова, кабина, парашют, люк, шоколад, штурман.*

П Л А Н

1. «Родина» деп самолётто кемдер, кайдаар учуп бардылар?
2. Учуп бараткан самолётто не боло берди?
3. Самолёттон парашютту түшкени.
4. Раскова ненин учун аскан?

¹ Люк — самолёттын алтыгы жанындагы эжиги.

5. Раскова тайгада кандый айалгада жүргөн?

6. Үрелери Раскованы канайда уткуды?

Жакылта

План тургузып алала, 3-чи жүзүннөң изложение бичигер.

АГАШТЫҢ ОРТОЗЫНДА КОНГОНЫ

Жорыкчылар агаштын ортозында конор деп шүүштилер. Атарды чанактарынан алып, сулалап койдылар. Карды тепсеп, конор ыжык жер жазап алдылар. Олордо эки малта бар болгон. Будактар кезип, жадыктар кодорып, конотон жерге тажып алгылады. Эңир кире берерде, чуктап салган одынга от камызып ийдилер.

Потап Максимыч чанақтан жаан тере таар алып, онон калаш, капуста, пирогтор ло квасту јес кувшин чыгарды. Жорыкчылар курсактанала, уйуктай бердилер.

Түн кирип, карануй боло берди. Кенетийин ыраакта, бир беристе кире јерде, бөрүлердин улуганы угулды. Улуш там ла јууктап турды. Улуш токтой берди, бөрүлердин ыркыранганы, тиштердин тарсылдаганы угулды.

— Бөрүлер! — деп, Потап Максимыч, үргүлөп бараткан Стуколовты ийдип, шымыранды.

— Не? — деп, Стуколов ойгонып келеле, сурады. — Сен нени айдып турун?

— Угуп турун ба? Бөрүлер улужат... — деп, Потап Максимыч айтты.

— Эйе, улуп турулар — деп, Стуколов керексибей каруузын берди.

— Јеткер болды! — деп, Потап Максимыч шымыранды.

— Кандый јеткер? Кандый да јеткер јок... Отты јаанада салар керек.. Эй, уулдар! — деп, ол ишчилерге кыйгырды. — Туругар! Отко көптөдө одын салыгар.

Ончолоры турала, өмөлөжип, отко көп одын салып ийдилер.

— Сүреен көп эмтир — деп, Потап Максимыч, бөрүлердин үндерин угуп, айтты.

Бөрүлер оттың жарыгына иле көрүнип турды. Олор тиштерин тарсылдадып, отты айландыра отургылады.

— Кем јок — деп, Стуколов улусты токунадып турды, — отты ла јаанада салар керек...

— Эх, мылтык јогынын корондузын: көрмөстөрди коркыдып ийер эдим — деп, Стуколов айтты.

— Сен унчукпа, мылтык керегинде санангадый туру ба? База ла көрзөң јудуп ийерлер — деп, коркыган Потап Максимыч айтты.

Бөрүлер дезе там ла јууктап турдылар, ас ла болзо, бежен кире бөрү болгон. Олор чек јалтанбай бардылар: там ла јуук-

тап, тиштериле тарсылдадып, ыркыранып, оттон жүс ле кулаш кире отурдылар. Аттар амтанду сулалу таарларын таштап, отко жууктап алала, кулактарын кыймыктадып, чочып, аыктанып турдылар. Бир час кире өй өтти, же бөрүлөр десе ырабады. Таң атканча мынайда отуарга жарабас болгон: бөрүлөр оттон до жалтанбай барар, ого үзеери, таң атканча от саларга одын да жетпес эди.

Стуколов ак-жарыкта жүрүп, нени ле көргөн, уккан кижин. Бөрүлөр торт жууктап келерде, ол кажы ла кижиге туратан јерин айдып береле, онын жакарузы аайынча канча ла бар кучтериле бөрүлөр жаар турундарды мергедезин деп жакарды.

— Бир... эки... үч!.. — деп, Стуколов кыйгырды. Улус күйүп турган турундарды бөрүлөр жаар таштадылар.

Бөрүлөр улужа бердилер, же Стуколов жалбышту жаан турунды ала койоло, бөрүлөр жаар жүгүрерде, оло ырада кача бердилер. Бир канча минуттын бажында олодын улужы угулбай барды.

— Эмди оло келгилебес — деп, тонын кийип алала, чанакка уйуктаарга јадып, Стуколов айтты.

— Сен сүмелү ле кижин эмитрин, Яким Прохорыч — деп, јеткер өдө берерде, Потап Максимыч айтты. — Сен јок болгон болзон, оло бистин јудуп салар эди.

Стуколов унчукпады. Тоныла бажын бүркеп, баатырдын уйкузыла уйуктай берди.

Бичип берер сөстөр: *Потап Максимыч, Стуколов, Яким Прохорыч.*

П Л А Н

1. Јорыкчылар конотон јер белетеп алганы.
2. Бөрүлердин табарганы:
 - а) Потап Максимыч бөрүлерден коркыганы;
 - б) ченемелдү Стуколовтын башкарганы;
 - в) бөрүлөр оттын айландыра тургулап алганы;
 - г) отту турундар таштаганы.
3. «Эмди келбестер».

Јакылта

План тургузып алала, кыскарта изложение бичигер.

СЕЕРТКИШТЕР

Тал түш болгон. Пограничник Иван Корж тайгадаң заставага келип јаткан.

Деревнеден үч километр јерде, теерменнин јанында, ол токой түшти. Японго жүзүндеш жүстү, футболка чамчалу уул теерменнин тажында агажак јонуп отурган. Онын јанында кызып, тырманып, јелбер ийт јатты.

— Јакшылар, нөкөр командир! — деп, уул јарт айтты.

— Мен командир эмес.

— Јаманым таштагар... Мен јастырдым.

Олор унчукпай бардылар. Уул агажактаг јажыл тегериктер уштуп турган.

— Барарга ыраак... барарга эрикчил. Шоор бүтсе, ойноорыбыс — деп, ол јартады. Ийт кыгзып ийди. Ол ээзине изүденг кызарган көзиле јайналду көрүп турды.

— Ол ненинг учун кыгзып, тырманат? — деп, Корж сурады.

— Блѣшки* (сеерткиштер).

Уул өрө туруп, шоорды эрдине јапшырып, шоорлоды. Кунукчылду үн чыкты.

— Слер кем болорыгар? — деп, Корж сурады, — слердинг өбөкөгөр кем?

— Уксагар, — уул айтты, — слерге менинг учун коомой болор.

Менинг фамилиям — Ким, адым Афанасий. Мен јурт Советтинг члени. Механик. Бисте кыра сүрүп јат. Слер мени токтодор учурыгар јок.

Ол бүдүмчилү айдып турды, пограничник оног айрылбай турды.

— Таарда не бар? — деп, Корж сурады.

Механик таардан күделинин боркызыла ороп салган тракторный поршень чыгарды. Поршень эски, Джон-Дирдин марказы болгон, бу јерде мындый поршень каа-јаа ла учурайт.

— Јүк ле таптым — деп, уул оморкоп айтты. — Артыкту частьтарды эмди канайда блаажып тартыжып, садып алып тургандарын слер билеригер.

Олор база бир эмеш эрмектежеле, эки башка база бердилер. Уул база катап ойноды. Кенетийин Корж токтој түшти.

— Тур! — деп ол уулга кыйгырып ийди. — Тур! Сурак бар... Слер механик... Слердеги поршень кайдан?

— Аайлабай јадым... Јартап айтса, складтан.

— Сталинградтан ба эмезе Харьковтон бо деп сурап јадым.

— Билбей јадым... харьковский, ошкош эди.

Корж јенил тынып, түс турала, омок сурады:

— Кандый өйдөг бери ХТЗ** Джон-Дирдин поршениле јүрет?

— Цубо! — деп уул тыг үнденип айдала, ийттинг јалмажына согуп ийди. Ийт ыраак мантап барала, кангылап ийди.

— Барарга јобигер береригер бе?

— Ээ... Заставага.

Олор баргылады. Алдында сеерткиштерден чыдап болбой бараткан ийт, оны ээчий футболка чамчалу уул, эн кийининде шинельдү пограничник Корж. Бу тушташ керегинде Корж ту-

* Блѣшки — орусла сеерткиштерди блѣшки дебей, блошки деп айдар.

** ХТЗ — Харьковский тракторный заводтын тракторлоры.

душ ла каткырынып эске алынып туратан. Механик уулла коштой јелип бараткан сары ийтти јоктоп көрөргө, онын ол тушта сагыжына да кирбеген.

Заставада карган овчарка ийт Рекс баштапкы јыл служить эдип турган пограничниктен ајарыңкай эмтир. Туттырган трактористке начальник сурак берерден озо, Рекс деп ийт сары итке тап эдип, јиткезинен силкий берди. Ол сары терени јыртып, оноң, чочконың таардагы балазы чылап, коркыганынан кыңзыл турган фокстерьер укту ийтти чыгарып алды.

Терениң алдынан эки форттың чертөжын ла ару чанкыр чаазын таптылар. Табылган чаазын сүрекеј керектү болгон учун, тапкан немелерди отрядка апарып јаткан отделениениң командириң үч красноармеец апарды.

Бичип, јартап берер сөстөр: *Иван Корж, Джон-Дир, фронт, фокстерьер, Рекс, Марка, поршень.*

П Л А Н

1. Теерменде тушташ.
2. Трактордың поршени.
3. Пограничниктиң серемјизи.
4. Овчарка ийттиң ајарыңкайы.
5. Документтерди тапканы.

Јакылта

План тургузып, чике куучынды тузаланбай, изложение бичигер.

ИШ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫНДАР

КОЛХОЗТЫҢ УЧЕНЫҢЫ

Терентий Семёнович Мальцевке наукага једип аларга јенил эмес болгон. Адазы уулын бичикке үретпеген. Уулы книгаларды кычырза, коомой санаа-шүүлте алынар болор деп, каан Россиязының бичик билбес крестьянини коркып туратан. Је тогус јаштуда уулчак кычырарга үренип алган, книгаларды ол адазынан туйка таап алып туратан. Бичип ол билбейтен. Кышкыда карга, јайгыда дезе кумакка ол агажакла буквалар ла цифраларды бичип туратан. Јилбиркеек уулчак кандый да болуш јогынан көп неме керегинде билип алды. Ол книгаларды кычырып, ар-бүткенниң кубулгазындарын ла өзүмди ајыктап көрүп, оны айландыра не курчап турганын шигжилеп, терен шүүнип туратан. Ол наукага бүдүп, кудайга бүдүп тургандарла тартыжып турган.

Баштапкы ченемелди ол 1922 јылда эткен. Ол тужунда ого јирме јети јаш болгон. Јылу эрте јас турган. Кыраны тырмаарын баштаар керек деп, Терентий Семёнович адазына айт-

жан. Адазы жөпсинбеген, же Терентий адазын укпай, кыраны тырмаган, жерде көп чык артсын деп ол мынайда эткен. Аш чачар ой жедип келерде, Мальцев бойынын айылдаштарына жаныс ойдо жылдам буудай чачты. Айылдаштардын чачкан ажы коомой бүдерде, Терентийдин буудайы жакшы бүтти.

Терентийге жангыс жерде жаткан улус кудайдан болуш келерине бүтпей бардылар. Олор наукага бүдүп тура бердилер. Жөп сураарга олор Мальцевке жаантайын келип турдылар. Мальцев кружок төзөп, олорды жер ижинин научный эп-аргаларына (методторго) үредип турды. Жерди канча кире терең сүрерин ол көргүзүп, аш үрендееринин ойин кубултып, кыранын одын одоорун тыгыдар керек, үренди корондоор керек деп айдып турды.

1930 жылда журттын жоктулары ла орто жаткандары «Заветы Ильича» деп колхозко бириктилер. Терентий Семёновичти колхозтын полеводы эдип туттылар. Ол ойдон бери Терентий солынты жогынан полевод болуп иштеп жат. Ол жер ижинин жангы методторын ченеп көрөтөн станциянын башкарачызы болуп иштейт. Аштын түжүми жылдын сайын там ла өзүп турат. Колхозтын полеводыннын ижи керегинде бастыра ороон билип алды. Бийик түжүмдү аш алганы учун Советский башкару оны көп катап кайралдаган.

1954 жылда Советский Союзтын кажы ла жанынан жүстер тоолу улус Мальцево журтка келген. Мында КПСС-тин Төс Комитединин жөби аайынча совещание болгон. Терентий Семёнович жаан доклад эткен. Учёныйлар, министрлер, академиктер колхозный учёныйдын ижин көрөргө келгендер.

«Жерди жылдын сайын сүрерге жарабас — деп, Мальцев айтты. — Ондо көп микробтор жадып жат. Жердин кыртыжында кей керексип турган микробтор жадат, кыртыштын алдында кей керексибей турган микробтор жадат. Олордын кажызы ла жакшы түжүм аларына болужын жетирет. Олор өзүмнун арткан тазылдарын чириди, перегной көптөдөт, онызы жакшы түжүм берер кыртышты бүдүрерине болужат. Жылдын сайын жерди сүрүп, кыртыштын кей сүйүтөн микробторлу кыбын кей сүүбейтен микробторлу кыптын алдына кийдирип жадыбыс». Ол жердин кыртыжын агтарбас, жүк ле күбүредер салда сананып таап жазаган. Бу салдала жерди үч-төрт жылдын бажында бир катап сүрер. Аштын үренин сүрбеген кырага чачар. Дисковый луцильниктер кыраны оттордон арутаар.

Мунгар тоолу улус Москвадагы «Урал» павильондо журт хозяйствонун Бастырасоюзный выставказына жуулыжып жадылар, эмди бистин орооннын кажы ла жеринде Мальцевтин жолыла барып турган улус көп.

(«Пионерский правда» газеттен.)

Бичип, жартаар сөстөр: микроб, павильон, дисковый луцильник.

1. Т. С. Мальцевтин бала тужундагы жылдары.
2. Колхозтын учёныйы:
 - а) баштапкы ченемелдер;
 - б) жаңыс жерде жаткан улусты үрөткени;
 - в) «Заветы Ильича» колхозтын төзөлгөнү;
 - г) Мальцев-полевод;
 - д) Мальцево журтта совещание;
 - е) Мальцевтин методы аайынча жерди сүрөтени.

БААТЫРЛАР КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫН

Баатырлар жаңыс ла чөрчөктөрдө болуп жат деп, сен бодоп жадың ба?

Жок, бистинг өйдө, бистинг ороондо чык ла баатырлардын бойлоры база бар. Тыш бүдүмиле олор өскө улустаң нези ле де аңыланбай жат. Олордын сыны да ончо улустый. Олор көб-куйак та кийбей жат, тегин ле пиджакту, фуражкалуу, платьелү ле косынкалуу жүредилер.

Бисте баатыр Шавлюгин бар. Ол бир күнине кирпичтен узунула бүткүл бир квартал стене салган. Ондый стенедө одус мун кирпич. Ол кирпичтерди темир жолло апарза, алты вагон керек болор эди. Шавлюгин дөзе кажы ла кирпичти колына алып, жерине салган. Онын жазаганы дөзе стене чактарга тургадый бек болгон.

Барин баатыр чы! Ол аш кезип ле согуп барар болзо, жаланнан бастыра ашты жаңыскаң жуунадып салат. Жалаңды дөзе көслө дө кемжип болбозын. Ол жаланнан бастыра ашты апарарга, үч муннан ажыра үч тоннанын грузовиктери керек.

Баатыр үй де улус бар. Темдектезе, Мария Волкова. Онын бешжылдыктын туркунына соккон бөзи көп мундар балдарга костюм көктөргө жедер.

Крутов незиле баатыр эмес! Ол бир катап грузовиктерге керектү стальной частьтар соккон, бир ле сменага бүдүн-жарым мун часть согуп бүдүргөн.

Бисте шахтёр-баатырлар да бар. Шахтер Запорожецти бистинг ороондо бастыра улус билер. Бир катап ол шахтерский лампаны алып, жер алдына терен түшти. Ондо, жердин алдында, кара таштый кату, таш көмүрдинг стенези жүстер алтамга чөйилип барган. Ол стенени шахтёрлор лава деп адап жадылар. Же Запорожец ол таш көмүрди оодып баштайла, төрт частын туркунына ол лаваны бастыразын оодып салды. Таш көмүрди сүреен көп ооткон, оны чыгарып апарарга одус вагон керек боло берди. Же Запорожецке онызы да ас көрүнди. Ол коштой турган лавага келип, ондо база он алты вагон таш көмүр оотты.

Бисте заводтордо до, колхозтын жалаңдарында да, шахталарда да, школдордо до баатырлар көп.

Олордын бирүзи үч кижинин ордына, экинчиси беш кижинин, үчинчиси жети кижинин ордына иштегилеп жатканы бар. Олордын күчи незинде не?

Олордын колдору ус ла эпчил болгоны жарт, же колдо-рында башка аңгылу күч жок. Олордын көбизине машиналар болужат. Же машинаны уккур эдип алар керек. Онойдо эдери-не, машиналарды бастыра жанынан жакшы үренип алар керек. Же жаңыс та бойынын машинасын жакшы билип алар эмес. Жакшы ус болорго, көп лө турумкай үренер керек. Мынызы да ас. Иштеер тужунда баш колго болужып турар учурлу.

Же мынызы да эн ле керектүзи эмес. Бистин ишчилер-баатырлар ненин учун түрген ле жакшы иштеерге кичеенип жадылар?

Бистин ороондо көп таш көмүр, бөс, аш, машиналар, жакшы туралар болзын деп, иштеп жадылар. База бистин ороон ийде-күчтү болзын деп, өштүлөр биске табарарга коркызын деп, бистин улус амыр-энчү жадып, иштезин деп, бистин орооннын балдары ырысту болзын деп, иштеп жадылар.

Мындый болзын деп, советский улус ненин учун күүнзейдилер?

Ненин учун десе олор бойынын төрөлин сүреен сүүп, төрөли телекейде эн байлык ла эн ийде-күчтү ороон болзын деп күүнзейдилер. Бистин улус-баатырлар жер-телекейдин үстүнде бастыра ишкүчиле жаткандары ырысту ла жайым жадын-жү-рүмдү болзын деп күүнзейдилер.

(М. Ильинин ле Сегалдын
бичигендери аайынча.)

Бичип, жартаар сөстөр: лава, часть, фуражка, косынка, көб-куйак, ишчилер-баатырлар.

П Л А Н

1. Бистин өйдөги баатырлар:

- а) строитель Шавлюгин;
- б) тракторист Барин;
- в) бөс согочы Волхова;
- г) шахтёр Запорожец;
- д) бисте баатырлар көп.

2. Баатырлардын амадулары ла задачалары.

С л о в а р н ы й и ш. Төрөл деп сөскө эпитеттер табар.

Жакылта

База кандый ишчилер-баатырлар билеригер, олорды эске алынып, изложение бичигер.

ЛЕНИНСКИЙ ПЛАН ААИЫНЧА

Слер, балдар, ончогор электричествонын болужыла жаан тайын тузаланарга үрене бергенигер. Көзнөктин ары жанында карануй боло бергенде, туранын ичин электричество жарыдып ийет. Слердин чай ичер күүнигер келзе, электричество слерге сууны түрген кайнадып ийет. Платьени гладить эдерге сананганыгарда, оны электрический утюг слерге түрген ле ару эдип салар.

Je электричество биске жаңыс та айыл ичинде болужын жетирип турган эмес. Электричество фабрикаларда ла заводтордо машиналарды кыймыктадып, иштедет; трамвайларды, троллейбустарды, поездтерди ле талайда жүрер керептерди кыймыктадып, жүргүзет. Электрический телеграф ла телефон бирүзи бирүзининг мун километр ыраак жерде турган городторды бириктирет.

Электрический энергия бир жерден база бир жерге бүткүл кыр кире жерди апарып турган машиналарды — базатан экскаваторлорды ла жердин кыртыжын соорып тартатан снарядтарды иштедип жат. Электричество жердин алдынан поездтерге ле автомобильдерге одуар неме таап аларына болужат.

Je электричествонын ондый кайкамчылу ийде-күчиле бис жаантайын бай болбогонубыс.

Революциядан озо Россияда электрический станциялар сүрекей ас болгон.

Советский жаңнын баштапкы күндеринде В. И. Ленин орус улу учёныйларды жууп, Россиянын электрификациязынын государственный планын тургуссын деп ологорго жакару берген.

Москвада Советтердин Бастыраароссийский VIII съезди жуулган. Бу 1920 жылда декабрь айда болгон. Гражданский жуу бу жуукта ла божогон болгон. Бастыра ороон түренилеп калган болгон. Фабрикалардын ла заводтордын көп сабазы иштебеген: сырье до, одуар неме де жок болгон. Поездтердин көбизи жүрбей турган. Городтордогы улус торолоп турган.

Жарыдынарга электричество жок болгон, тураларга от салынбай турган.

Докладты В. И. Ленин эдер деп, съездтин делегаттары биллип, башчынын куучынын угарга, сүрекей жилбиркеп сакып турдылар.

Түренилеп чачылган ороонды орныктырып аларына, Советский государствоны байлык ла ийде-күчтү эдерине ле коммунизм төзөөрине биске жаңыс ла электричество болужын жетирер деп, Ленин бойынын докладында айткан.

Сценада бистинг орооннын жаан картазын кадап койгон болгон. Ол картада жүзүн-жүүр өңдү одус электрический лампочкалар жарый берди. Ол лампочкалар келер өйдөгү одус электростанциянын турар жерлерин көргүзип турган.

1935 жылда бис электрический энергияны темдектелген планнаг үч катаптан көп алганыбыс.

Бу јенү јенил келбеген. Јаан ла кичинек электрический станцияны јазаарына советский улус көп ийде-күч салган. Коммунистический партияга башкартып, советский улуска көп уур иштер бүдүрерге келишти.

Электростанциялардын тоозы жыл сайын өзүп турды. Бистинг орооннын көп јерлеринде јаркынду электрический станцияларла бай.

Лениннинг јакылтазын бүдүрип, Коммунистический партия советский албатынын алдына јаан задачалар тургузып јат.

Кандый ла иште кижиге болужарга электричествонын кай-камчылу күчи келди. Јадын-јүрүмде Ленинский план онойдо бүдүп јат.

Бичип, јартап беретен сөстөр: *экскаватор, јердин кыртыжын соорып тартатан снарядтар, электрификация, Советтердин Басты-расоюзный VIII съезди.*

П Л А Н

1. Электричество кижининг ижиге болушканы.
2. Орооннын электрификациязынын Ленинский планы.
3. Ленинский план јадын-јүрүмде бүдүп турганы.

Јакылта

Сананарына, шүүнерине темиктирип, изложение бичидер.

ИВАН ИВАНОВИЧ ПОЛЗУНОВ—ДВИГАТЕЛЬДИН ИЗОБРЕТАТЕЛИ

Бис фабрикага, заводко барзабыс эмезе олордын јанынча өдүп барадала, көзнөктөг до карап көрзөбис, ондо турган жүзүн-јүүр машиналарды ла станокторды көрөрибис. Эмди бистинг тузаланып турган немелерди ле эбиреде көрүнип турган бастыра немелерди машиналардын болужыла эдип јат. Кезик машиналар бөс согот, кезиги книгалар кепке базып чыгарат, кезиги дезе кирпичтер эдип јат... Буунын күчиле иштеп турган маскалар јерге јоон столмолор кадагылайт, экскаваторлор јер казат, пароходтор, паровозтор, автомобильдер кош ло пассажирлер тартып јүрет.

Бу станокторды, орудиелерди ле механизмдерди аңылу машиналар жылдырып иштейт. Ондый машиналар двигательдер, эмезе моторлор деп адалат.

Телекейде буунын күчиле иштейтен баштапкы ла двигательди 1765 жылда улу орус техник Иван Иванович Ползунов таап эткен.

Иван Иванович Ползунов Уралда, горнозаводской про-

мышленностьтыг төс јеринде, Екатеринбург деп городто, 1728 јылда чыккан. Ол тушта ондо темирди ле ёско дө көп металлдарды эдип, чыгарып туратан заводтор көп болгон.

Кичинек Ползунов заводской школдо үренип турган. Школдо математика, механика, черчение, јураарын үренгилеп туратан, ого ўзеери, ўренчиктер, кандый бир ишке үренип аларга, заводко јўрер учурлу болгон. Ползунов он төрт јашка једе берерде, оны Барнаулга заводко көчўргендер, мында оны учураган ла ишти иштедип тургандар. Бир катап ол Петербургка мөнгүн тарткан обозты ўйдежип јўреле, көп немени көрўп, үренип алган. Ползунов төс городтон ойто Барнаулга келерде, ого офицердин званиезин берген. Ол тушта казнанын заводторынын бийик јамылу служащийлерин офицер деп адагылайтан. Онын кийининде јаан удабай Ползунов сананып таап алган машиназынын проектин бийлерине табыштырып берген. Оны Ползунов «нени ле эдерге керек болзо, бистин кўўнибисле иштеер аргалу от машина» деп адаган. «Бу машина казанда кайнап турган суудан чыккан кейдин ле буунын кўчиле иштеер» — деп, «отту машиназы керегинде» Ползунов бойынын проектинде бичиген.

Онойдордо, буунын кўчиле машиналарды иштедер деп шўўл-тени эн озо Ползунов тапкан.

Проекттин јараарын, јарабазын шиндеп көрзин деп, Петербургка ије берген, онын кийининде 1763 јылда, кышкыда, кар кўрттеп салган Барнаулга машинаны тургуза ла эдерге баштазын деп јакылта келди.

Изобретатель сўўнеле, бойынын ижин эрчимдў баштай берди. Ползуновтын проекти Петербургта болгончо, ол бойынын машиназынын јаан эмес моделин јазап алала, «машина иштеер, бистин ижибисти јенилтер» деп проектте бичигени аайынча, бўдўмчиленген. Телекейде буула иштеер эн баштапкы двигательди јазаар тушта кўч керектер көп болгон, је Ползунов јана тўшпей, јаан билгир ле тапкыр болуп, кўч иштерди бўдўрип салган. Бу кўч иш изобретательдин јўрўмин де кыскарткан: тойо курсак јибей, санааркап, уйуктап болбой, бийлерле блаажып-тартыжып, шыралап јўреле, кўчи чыккан Ползунов машинаны иштедерге јеткелекте, тамакты оорыдар чемет оорудан оорыйла, јада калган.

1766 јылда май айда Ползуновтын ўренчиктери машинаны иштедерин баштагандар, телекейде эн баштапкы двигатель иштей берген.

Бистин јўрўмибисте двигатель-машиналар кандый јаан учурлу болгонын, бу машиналар бистин кўчибисти канайда јенилтип тургандарын бис ончобыс билип, Иван Иванович Ползуновтын адын кўндўлў адап, оныла оморкоп турубыс.

Бичип, јартаар сөстөр: *механизм, двигатель, горнозаводской промышленности, Екатеринбург, офицердин званиези, проект, изобретатель, модель, чемет оору.*

П Л А Н

1. Ползуновтын проекти.
2. Буула иштейтен баштапкы машинаны жазаганы.
3. Советский албатыга Ползуновтын изобретениезининг учуры.

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичигер.

ТУЖУМ УЧУН ТАРТЫЖУ

Изү ой турган.

Изүге онуп калган боро тегериде кере тужүне бир де кичи-нек булут көрүнбеди.

Одордогы мал көгөөндөргө чыдашпай, жыраалардын көлөт-көзине жажынгылап турдылар. Изүге санаазы чыгып калган малды пастухтар сууга айдагылап келеле, элден озо бойлоры жылу, ару сууга чөгүп турдылар.

Колхозчылар жаңмырды үчинчи недеде сакуп тургандар. Олор кыраның ортозында токтой тужүп, булут жок тегери жаар удаан көрүп, баштарыла унчукпай жайкажып турдылар.

Кезикте тал түште тың салкын көдүрилип, ыраактагы агаштардын кийинининг желбер булуттар жылып турды. Улус жакаларынын топчыларын алып, бөрүктерин чечип алала, жаңмырдын баштапкы тамчызын сакуп турдылар.

Же баштапкы жаңмыр кижининг жүзине келип чачылгалакта, жалаңнын үстүндө койылып келген булуттарды салкын таркадып турды. Күн катап ла чалып, улустын сыртын килемжизи жогынан күйдүрүп турды.

Эрген тура колхозтын председатели свекла чачкан участокты басып жүрүп көрүп, санааркап турды: «Текши ачу-коронго база кандый бир жеткер кожулатан бололо... Үч жыл мынанг озо болгон изү нени эткен эди? Бу айас күндөр — сеерткиштерге сыраңай ла жарамыкту болотон эди».

Ол онойдо ло боло берди.

Колхозтын председатели айылына жедерде ле, бурулчыктаң чыгып, атту уулчак онын айылынын жанына мантадып жетти. Председательдин көзнөгинин алдына уулчак терлеп калган адынын оозын тартып, жүрексирегенинин үзүктелтип кыйгырды: «Никита таай! Свеклага сеерткиштер табарды! Сүреен көп!»

Колхозтын председатели көзнөгүн бозогозына энчейип алала, уулчак жаар көрүп, минут кире унчукпады, онын кийининде каруу сакуп турган уулчакка айтты: «Сен, Ванюша, кыра ижининг бригадазына мантат, ончо улус ижин таштап, свеклага келзин. Жолой жүрүп отурала, улустын көзнөгине токулдат, барып болгодыйларын ончозын кычыр».

Колхозтын председатели жаңыскан артып калала, столдын жанына туруп, өдүп чыгып келген свекланы жоголто жийтен кор-

кушту каршучыларла тартыжар бар эп-аргаларды эске алынын турды.

Көзнөктин жанынча колхозчылар свеклага бараттылар. Оно-ор ок председатель де мендеп барды.

Кыра ижинде иштеп турган ишчилер сеерткиштер табылган участоктын башка-башка жерлеринде качан ок өтөк төгүп, оны куйдүрүп ийдилер. Же ыш жерге жайылбай, өрө чөйиле чыгып, жоголып турды.

Председатель өдүп чыгып келген свекланын грядаларынын ортозынча барды, ондо минут кире турала, ойто келди. Онын кабыра тудуп алган колында көгөлтирим кара сеерткиш жатты. Экинчи колында сеерткиш ойо жиген жажыл жалбырак болгон.

«Шак бу колхозтын жадын-жүрүмünün өштүзи свекланын бастыра да түжүмүн жоголтып салардан маат жок» — деп, ол санды.

Свеклага улус келгилеп ле турды. Олор баштап берген участкторына барып, кырага эжелген химический чейинтини өдүп келген свеклага чачып турдылар.

Эгирде изү салкын сокты. Ол чөлдөгү тоозынды куйундалтып экелип турган. Чого салган изү өтөкти салкын чачып, ачу ышты кыранын үстүнө жайа согуп турды. Улус арыганынан арайдаңла жыгылбай, ышка ла тоозынга тумаланып та турза, же свекланын коркушту каршучызыла тартыжарын токтотпой турды.

Бу ок өйдө тенгери булуттарла бүркелип, күркүрей берди, жалкын жалт этти.

«Канайып эмди де жаабас болды?» — деп, колхозтын председатели сананды. Жанмырдын тамчызы түжет эмеш пе деп, ол өрө көрди. Кенетийин бир тамчы алаканына түшти, экинчиси жаагына түжөлө, тоголоно берди. Онын кийининде жанмыр шыбырап келди. Председатель сүүнгенинен араай, канайда да балачылап, каткырып ийди.

Кенетийин жаан ургун жааш жаай берди.

Бичип, жартаар сөстөр: *сеерткиш, химический, тоозын.*

П Л А Н

1. Изү айас күндөр.
2. Түжүм учун тартыжу:
 - а) кырадан чочудулу солун-табыш;
 - б) свекланын каршучыларыла колхозчылардын героический тартышканы.
3. Тузалу жанмыр.

ТЕЛЕКЕЙДЕ ЭНГ ЖАКШЫ УЙЛАР

Качан да, удаан мынанг озо, уйлар ас сүт беретен болгон, сүтти врачтар тын оору улуска баалу эмге бодолду бердиретен. Күнине стакан сүт саап алганы сүреен жакшыга бодолотон.

Онын кийининде улус жакшы уйлардын угын табынча талдап, жакшы азырап, ондор, жүстөр тоолу жаңы укту уйлар тапкан. Бу уйлар сүтти күнине бир көнөктөг берип турдылар. Жакшы сүттү уйлардын угын бистинг де ороондо, гран да ары жагында ас тапкан эмес. Бистинг ороондо тапкан холмогорский укту уйларды ла Швейцарияда тапкан швицкий укту уйларды ончо улус билер. Бу укту уйларды кичееп көрүп, жакшы азыраза, жылына беш мунга жуук литр сүт берет.

Бир уйдан жылына беш мун литр сүт алатанын советский улус асынып турган. Ороондо көп сүт болзын деп, жылына он-он эки мун литр амтанду ла койу сүт беретен уйлар керек.

Советский животноводтор-учёныйлар ла специалисттер мындый уйлардын угын табарга узак иштегендер.

Волганын койу өлөңдү жаан жалаңдарынын ортозында малдын «Караваево» деп костромской совхозы бар. Сүттү уйлардын жаңы советский угын табатанынын шүүлтези мында табылган.

Жаан эмес коллектив бу ишти баштаган.

Озо баштап совхозтын ишчилери айландыра турган журттардын уйларын ла букаларын шиндеп көрүп, олардон эн жакшыларын талдап алгандар. Талдап алган малды кичееп көрүп, жакшы азырагандар. Бу уйлардан чыккан бозулардан база эн ле жакшызын талдагандар.

Жылдар ээчий жылдар өтти. Караваевский укту уйлардын үүри көптөп, өзүп турды. Олардон чыккан бозулардан кезигинин сөөгү сүреен жаан, же ас сүт берип туратан уйлар болды. Кезиктери сүреен кичинек, же көп сүт беретен болгон. Кезик уйлар сөөгү жаан да болуп, көп сүт те берип турадылар, же сүди суйук болгон. Кезиктери жаан да, сүди көп тө, койу да болгон, же соокко чыдамкай эмес. Животноводтор дезе амтанду ла койу сүт беретен, жаан сөөктү ле база соокко до чыдамкай уйлардын угын табарга тургандар.

Олордын бу ижинде кезикте эш-неме болбой туратан. Же советский улус алдында тургускан амадузынан качан да кайра баспайтан. Олордын ижинде кезикте неме болбой до турган болзо, же костромской животноводтор бойынын керегин чыдамкай улалтып ичкериледип тургандар.

Же жөнү келген.

Ноябрьда 1944 жылда «Караваево» совхозко советский учёныйлардын комиссиязы келген. «Караваево» совхозтын ишчилери уйлардын жаңы жакшы угын тапкан деп, олар айткандар.

Комиссия жаан, семис боро өңдү уйларды көрди. «Караваево» совхозтын кажы ла уйы жылына сүтти ады-чуузы чыккан швицкий уйлардан орто тооло мун литрге артык берген деп, комиссия шиндеп көрүп тургусты. Уўрдин рекордистказы «Послушница» жылына алты муннан ажыра литр сүт берген. Караваевский укту уйлардын сүди койузы да жагынан рекорд алган.

Орто тооло сүттинг койузы төрт процент. Анайдарда, «Послушницанын» бир күнине сааган сүдинен эки килограммга жуук сарју алар.

Караваевский укту уйлар сүреен јаан. Олордын тирүге бескеген орто бескези швицкий укту уйлардын бескезинең јүс килограммга көп.

Караваевский уйлар соокко сүрекей чыдамкай ла курсак талдабас. Олордын бу качественлары ончозы угынан укка берилет.

Советский башкарунын јөбиле уйлардын јангы угын костромской ук деп адаган.

Бичип, јартаар сөстөр. *Волжский, коллектив, животновод, костромской, рекорд.*

ПЛАН

1. Јакшы сүттү уйлардын угын талдаганы.
2. «Караваев» совхозтын животноводторынын ижи.
3. Караваевский укту уйлардын качественларын тоолоп бичигени.
4. Уйлардын костромской угу.

МИЧУРИН

Рязанский губернияда Ваня деп уулчак јуртаган, онын өбөкөзи Мичурин болгон. Уулчактын адазы ла таадазы садта иштеерге сүйтөндөр. Ваня да садты сүүген. Садты отургузып, яблоняга прививка эдиң туратан. Гимназияны божодорго Ваняга келишпеген. Уулчакка онон до ары үренер керек болгон, је јадар аргазы јок болордо, ол темир јолдын конторазына иштеерге кирген. Иш күч болгон, Мичурин јүк ле бойынын садында амырап, азыйдагы ок аайынча, бойынын бош өйин садта өткүрип турган.

Ол книгалар садып алып, үренип турган, башка-башка јерлерден үрендер ле өзүмдер алдырып алала, олорды бойынын садында отургузып, јылуга ла күнге үренип калган түштүк өзүмдерди бойынын садына өскүрип аларга кичеенип турган. Олор Ванянын садында коомой өзүп, соокко алдырып, кургап калат, Мичурин олорды сокко темиктирерге амадап, јылулабай турган.

Јиит яблонялар кандый плодтор бергей не деп, Мичурин бир канча јылдардын туркунына сакып жүрген, өскөн яблонялары дезе, алдындагызындый ок, оок яблоколор берип турган.

Мичуриннең өскө кижиге болзо, бастыра ченемелдерин туку качан таштап салар эди. Је Мичурин Иван ондый кижиге эмес болгон.

Бу өйдө Мичурин бир участок јерди арендага алган. Азыйда сад та отургузар јер јок боло берерде, Мичурин јангы јерге көчүп алган.

Мичуринге јангы јерде јайым болгон, ол ижин де јангыдан баштаган.

Мичурин түндүк сортторды түштүк сортторго бириктирип, жаңы өзүмдөр өскүрүп аларга кичеңип, иштеп турды.

Мичурин кандиль деп крымский агажактын чечегинин пыльцаын алала, «китайка» деп түндүк яблонянын чечектерин тозындалтып ийген. Китайканын плодтору өзүп келген. Мичурин ол плодтордун үрендерин жууп алала, үрендеп салган.

Үрендерден кичинек агажактар өзүп келген.

Он жылдын бажында бу агажактарда плодтор бүттү. Мичурин бу агажактарла ченемелдерди оного ары өткүрдү.

Мичурин бу агажакты кичең турарда, ол жылдын сайын там ла жакшы, там ла амтанду плодтор берип турды. Бу плодтор крымский яблоколорго түңөй болды. Агаш бойы десе соокко алдырбай турды.

Көп жылдардын туркунына мындай кату айалгаларда иштеп, бастыра керектерди бойы сананып таап, Мичурин 350 жаңы сорт — яблоколор, грушалар, сливалар, вишнялар, персиктер, керек десе түндүктө өзөтөн виноград өскүрүп алган.

Вишня, јодо чылап, сабалакталып бүдөр болды. Мынайып өссин деп, Мичурин вишняны јодоколо скрещивать эткен. Оного бүткен плодтор сүрең жакшы болды. Көрсөң көзүңгө де бүтпөй турадың: јодонон бүринин ортозынан вишнянын јилектери ээлип турар.

Ондый вишнянын түжүми тегин вишнянын түжүминең чик јок көп болуп јат.

Мичурин бойынын иштери керегинде журналдарда бичип турган. Ыраак Петербургтагы каанның министрлери онын ижин јаан тузалу иш дегендер, је Мичурин акча јок шыралап турган, государстводон болуш сураарда, бир де неме бербегендер.

Ондый уур күндөрдө Козлов городко американецтер келген деп, Мичуринге айдышкандар. Керекти билгир төзөп алза, көп астам бергедий жакшы сортту өзүмдөр өскүрүп турган Мичурин городто иштеп јат деп, ыраак Америкага угулып барган эмтир. Американецтер Мичуринди бойынын ижин оного ары өткүрөргө Америкага баралы деп кычырган.

— Јок, мен Америкага барбазым. Мен јажына мында иштегем, арткан да јүрүмимди мында ок өткүрөрим. Айса болзо, мениң ижим темей эмес деп, мындагы да улус билер өй келер.

Мичурин бойынын төрөлинин патриоды болгон, ол бойынын ороонун, бойынын албатызын сүйүп, өскө јерге барар күңни јок болгон.

Бистин ороондо улу Октябрьский социалистический революция болгон, советский жаң төзөлгөн.

Мичурин керегинде Владимир Ильич Ленин угала, ого јаан ајару јетирген, Мичуринге болуш эдип агрономдор ло практиканттар ийген, ченемелдер өткүрерине государство акча берген.

Јаан учурлу ижи учун башкару Мичуринге эн бийик награда Ленинин орденин берген. Козлов городты Мичуринск деп адаган.

Мичурин бойынын ижинингу туазын көргөн. Колхозтордын садтарында мичуринский сортту плодовой ағаштарды өскүрүп жадылар. Мичуриннинг соокко чыдамкай сортту яблонялары эми Сибирьде өзүп, яблоколоры быжып турат. Мичурин 1935 жылда жада калган. Онын жүстер тоолу үренчиктери жаңы өзүмдер өскүрер керекти онон ары өткүрүп жадылар.

С. Ижевский.

Бичип, тартаар сөстөр: *Рязанский губерния, прививка, гимназия, аренда, кандидат, агроном, практикант, скрещивать.*

П Л А Н

1. Мичуриннинг тартаар жери.
2. Ваня садта иштегени.
3. Темир жолдын конторщиги.
4. Мичурин арендага жер алганы.
5. Бир сорт инсекти экинчизиле скрещивать эткени.
6. Каан башкарузынаң болуш сураганы.
7. Козлов журтка американдар келгени.
8. Мичурин төрөлинин патриоту.
9. Советский башкаруу Мичуринге болуш жетиргени.

Жадыла

Куучыннаң кычырганы аайынча Мичуриннинг характеристикасын бичигер.

АДА-ТӨРӨЛ УЧУН УЛУ ЖУУНЫН ЖЫЛДАРЫНАН

АЛЕКСЕЙ МЕРЕСЬЕВТИНГ АТ-НЕРЭЛУЗИ

Лётчик Алексей Мересьев «капкыга кирди». Оны, ок-тарызын ончозын үзе адып койгон кижини, немецтердин төрт самолды курчап, бойынын аэродромы жаар апаратты.

«Олжого бо? Качан да кирбезим!» — деп, ол сананып алды.

Мересьев тижин тын тиштенип ийди, толо газ береле, машинанын баш жаанын өрө эдип, оны жер жаар жабыздарга албаданып турган немецкий самолеттын алдынаң уштулып чыгарга ченеди. Ол конвойдон уштулып чыгып алды. Же немец гашетканы бойынын ойинде жаба базып ийди. Мотор үзүктелди иштей берди. Самолет ончо бойы тырлажа берди.

Самолёт «шыркалаткан».

Мотор иштебей, токтой берди. Самолёт, каскак кырдан жылбырап түшкендий, сан төмөн түргөн түжүп баратты. «Кандый да болзо, олжого киргендий эмес!» — деп, сүрекей түргөн түжүп отурган самолёт жердеги ағаштарга жууктап келедерде, лётчик түрче ортозына сананып ийди.

Самолёт төмөн түжүп барадала, карагайлардын баштарына табарган. Мынызы онын согуларын жеңилтти. Бир канча агаштарды сындырып ийеле, машина ооктоло сына берди. Алексей самолётто отурган жеринен өрө кейге чыгара таштала берди. Алексей барбак тегеннин үстүнчө жылбырап, терең күртке келип түшти. Мынайда түшкени оны өлүмнөн айрыды.

Кыймыктанбай, санаазы кирбей канча кире жатканын Алексей билбей жат. Онын бастыра эди-каны оорынкай болуп билдирип турды. Ол өрө турарга кыймыктанды, бу ок өйдө бойын жанында кемнин де буттарынын кыжыраганын ла кыркылдап, табышту тынганын угуп ийди.

«Немецтер!» — деп, ол тургуза ла сананып ийди, көзин ачып, тура жүгүрөлө, коруланарга турган күүнүн тудунып, бойун токтодынып турды. «Айдарда, кандый да болзо, ол жого киретен эмтирим!.. Нени эдетен болотон?».

Качан учарга шыйдынарда, колмылтыгын комбинезоннын карманына салганын ол эске алынды. Эмди оны аларга, бир жанына аңданар керек. Мыны өштүгө билдиртпей эдип болбос. Алексей торт кыймыктанбай жатты: айса болзо, өштү оны өлгөнгө бодойло, жүрө берер.

Немец онын жанында тепсенип, саят-башка тынды, Мересьевке катап жууктап келди, карды кыжырадып, Алексейге энчейди. Ачкыл жыт жытанды.

Алексей кыймыктанбай, араай, сүрекей араай көзин кичинекей ачала, немецтин ордына кара желбер неме алдында турганын кирбиктери өткүрө көрүп ийди. Көзин база эмеш ачала, тургуза ла ойто жумуп ийди: онын алдында түги кыркылып калган, жаан, каткак айу отурды. Күнге суркурап турган күрттен кичинекей ле көрүнүп жаткан кижинин жанында айу тым отурды. Ол тумчугын ары-бери эдип, жыткарып отурды. Кышкы ичегенинен оны жуу-согуш чыгарган, онын учун ол эмди ач та, чукулчы да болгон. Же айу өлгөн кижини жибейтен. Бензин-ле тын жытанып кыймыктанбай жаткан кижини жытайла, ол туура жүрө берди. Ондый ок өлгөн улустын сөөктөри жалаңда көп жаткылаган. Онтош ло шылырт оны ойто буруп жууктатты.

Эмди ол Алексейдин жанында отурды. Өлгөн кижини жиір күүни жок то болзо, же ач болгоны жеңдеди. Аң ойто жууктап, улу тынала, өрө туруп, күрттеги кижини тамажыла антарып ийеле, онын комбинезонун тырмактарыла жыртарга албаданды. Комбинезон жырылбады. Айу тунгак үниле күчүркенди. Бу тушта Алексей колын карманы жаар араай билдирбезинен сугала, колмылтыгынын сабын жоктоп табала, жаан сабарыла мажызын белетеп тургузып алган, онын соңында колын карманынан адып ийбеске чебер араай чыгарып келетти.

Аң комбинезонды жыртарга оноң тын тартты. Бек бөс тыдырады, же база да жырылбады. Айу тын огуруп ийеле, комбинезонды тиштериле ала койып, вата ла тере тон өткүрө Алексейдин эдин тиштеп ийди. Оны айу күрттен чыгара тар-

тып ла алар тушта, ол орынкайдан кыйгырбаска бар жок күчиле тудунуп, колмыктыгын айуга уулап, мажызын базып ийди.

Адыштын тунгак табыжы угулды.

Ан Алексейди араай божодып ийди. Алексей оног көзин албай, карга жыгыла берди. Айу кийин тамаштарына отура түжүп, кара, ириндү көстөри кайкап көргөндий кыймык жок тоно берди. Азуларынын ортозынан койу кан үрдүрүп чыгып, кардын үстүнө агып турды. Ан коркушту тын огуруп, кийин тамаштарына туруп чыгала, Алексей база катап аткалакта, мында ок отура түжүп, өлө берди. Алексей чоңчойлорында оорынкай болганын сезип, карга жыгылала, санаазын жылый-тып ийди.

Күн бийик болордо ло, онын санаазы ойто кирди.

Өлгөн айу онын жанында жатканын көрди. Агаштар шуулап турды. Каратас агашты токулдада чокып турды.

«Тынду эмтирим, тынду эмтирим!» — деп, Алексей санаа-зында такып айдып, сүйүп турды.

Б. Полевой.

Бичип, жартаар сөстөр: *гашетка, комбинезон.*

П Л А Н

1. Алексейдин самоледын үрей адып ийдилер.
2. Лётчик-геройдын ат-нерелүзи:
 - а) jerде;
 - б) айула тартыжу;
 - в) айуны өлтүргени.
3. Алексей тирүү артканына сүйүнгени.

КАРГАН ТЕРЕК

Ульяновский оромды көлөткөлөп турган агаштарды немецтер ончозын кезип салгандар. Кескен агаштардын жагыс ла төгөштөри ле үрей аткылап салган беш-алты агаш артып калган. Кезип койгон агаштарга ончозы ачыныжып тургандар, школдын үренчиктери ончозынан тын ачынып тургандар. Үренчиктер оромдордогы кескен агаштардын төстөрүн арчып, ондо жаны жаш агаштар отургузар деп жөптөштилер. Балдар лөмдор, темир күректер алгылап, ончолоры ишке чыктылар. Малталардын тунгак табыжын, тазылдардын тызырашканын ла балдардын үнгүр үндерин салкын бастыра городко жайып турды. Кезилбей артып калган калганчы агашка 6-чы класстын балдары, Коля ла Павел, кире ле малта тудунгылап алган келдилер. Бу агаштын эки будагы, кайрал сурап турган колдор чылап, тегери жаар ууланчп, сырайа өзүп калган эмтир. Уулчактар агашты кезерге, киреени ого жууктадарда ла, кемниг

де «Кезерге туругар ба?» — деген тунгак ўни кенетийин угулды. Бир канча алтамнын бажында, туранын эжигинин жанында, эр кижиге турды. Онын кѳстѳрѳ жалтырап, эриндери тартылышып турала, ол база эрмек айтпай, тура жаар кире берди.

Уулчактар ол эр кижинин ондый болгонын кайкажып, ол ненин учун онойдо жүрексирегенин билерге, онын туразына кирип, бойынан сураарга санандылар. Коля ла Павел туранын эжигин токулдадарда, ол эр кижиге эжикти ачып ийди, балдар, озо баштап шакпыраткан учун чукулданбагар деп сурайла, оны не ачуркандырып турганын жартап берзин деп, ол кижиге сурадылар.

Ол кижинин уулы бу уулчактар үренип турган школдо үренген эмтир, жуу тужунда Киевтин жанында ѳлүп калган. Ол уул баштапкы подвигти мында, Ульяновский оромдо, эткен, бу агаш дезе онын жүрүмин корыган. Он жети жашту Володя оромло бараткан немецкий патрульга граната таштаган. Немецтер квартиралар сайын жүргүлөп, оны бедиреп турарда, Володя бу агаштын бажында отурган, агаштын койу бүрлери оны бектеп турган.

Жаңыс ла эртен тура агаштын будагына илинип калган кол платты немецтер көрүп ийеле, агаштын бажын аткылай берген, же Володя дезе ол ѳйдѳ агашта жок болгон, ол городтон ыраак жүре берген.

— Володя учун бу агаш шыркаткан, онын учун ол меге ачу болуп жат — деп, ол эр кижиге кунукчул куучындап берди.

Уулчактар жүрексиреп, онын жүзи жаар көрүп, угуп турды. Ол кижиге куучындап токтой берерде, Коля айтты:

— Ол агашты кезерге жарабас. Павел, баралы, балдарга барып, мыны жартап айдып берели.

Бир канча минуттын бажында бастыра үренчиктер ол керекти угала, агашты кеспей, ого күндүү эдий, оны жаңы отургускан жаш агаштардын ортозында артыргызар деп жѳптѳштилери.

Терек жаш агаштардын ортозында тура калды. Шырказы жазылып, жаңы будактар ѳзүп чыкты. Ол терек, жиит черүни баштап турган карган жуучыл чылап, жаш, коо теректердин ортозында туру.

Бичип берер сѳстѳр: *Ульяновский ором, подвиг.*

П Л А Н

1. Оромдогы агаштарды немецтер кезип, аткылап үрегени.
2. Жаңы агаштар отургызарга жѳптѳжү.
3. Оромды арчыганы.
4. Володянын жүрүмин корыган терек керегинде куучын.
5. Теректи жаш агаштын ортозында артыргысканы.

Жаңылта

План тургузып, изложение бичиңир.

АДАЗЫНЫҢ ЈАҚЫЛТАЗЫ

Дагестанның кырларында Амузги деп јурт бар. Бу јурттың улузы үлдүлерди бойлары эдип јат. Олордын эткен үлдүлери бастыра Кавказта макталып турат.

Амузги деп јурт бийик јерде, Кубачи деп јуртла коштой туруп јат. Амузги јурттың кажы ла айылында кичине кужница бар.

Эртен тура мен Амузги јуртта јаткан Алхил деп најыма келдим. Айылга кийдирерден озо, бойларының јангыча, мени кужница јаар кийдирдилер. Көрүктин јанында бийик сынду, бойы таларкак, јүзи күнге карара күйүп калган Гитин, Алхилдин адазы, турды. Кыска тонының үстүне тере фартук кийип алган эмтир. Изү де күн болзо, бажында кураганның терезинен эткен јелбер бөрүктү. Кату јаан колдорында кызарта кызыткан темирлү капкы тудунып алган турды.

— Јакшы ба? — деп, ол эзендежерге капкызын салып, меге колын сунды. — Бого туруп, бойыңды ла кийиминди јылыт — деди.

Эртен тура кырларда соок учун, оның јылын деп төжүге коштой көргүзип берген јерине кийишпай туруп алдым.

— Мен уулыма јангы үлдү јазап јадым — деп, ол эмеш учукпай турала, көрүкте јаткан кызу темир јаар көргүсти. — Бистин Амузги јуртта озодон бери ондый: уулы јууга бараткан болзо, мылтык-јепселин адазы бойы јазаар учурлу.

Алхил удабас Советский черүге барарга турганын мен билеп тургам. Ол баргалакта мен ого туштап аларга Амузги јуртка келгем.

Алхилдин баратан күнинде Гитиннинг эжигинин алдында кебистер јайып, јүзүн-јүүр курсак салгандар. Јииттер ол күнді кожонло, бийеле, темдектеерге јуулыштылар. Эңирде, воротанын јанында эртеп салган ат турарда, ончолоры кужница јаар барды. Мында, күйүп турган көрүктин јанында, Алхилдин адазы турды.

Бу јуукта ла јуулышкан јииттердин тал-табыжын ла каткыларын токтодып болбогодый болгон, је кенетийин тым боло берди.

Күрен черкескалу, каракульдан эткен папаха бөрүктү Гитин төжүге араай базып келди. Ондо јаткан үлдүни алып, көрүктин јанына салып койоло, уулын бойы јаар кычырып алды. Ончолоры јол берип, кайра болдылар. Алхил төжүге јууктап келди.

Гитин көрүк јаар көргүзип, айтты:

— Бу отко кызыткан болот бек болзын. Бу үлдү сынза да, өштүнинг төжине тийеле сынзын.

Гитин үлдүни кынга сугала, уулы јаар баштанып, айтты:

— Бойыңның үлдүнді күчи јок ло бурузы јок улусты чабарга кыннан уштыба. Улдүни кыннан төрөлигинин өштүзин

чабарга ушты, ол тушта үлдүндү канга уймабаганча, кынга сукпа.

Мындый сөстөрдү Гитин айдып, үлдүни Алхилге берип, айтты:

— Эмди үлдүни курынга илип, нажыларынгла эзендежип алала, атан.

... Бир жылдын бажында мен катап ла Амузги журтка келдим.

Мен озо баштап менин нажымнын адазына Гитинге кирдим.

— Алхил кайда, оныла не болды? — деп сурадым.

Гитин мени стенеде илип койгон үлдүгө экелди. Үлдүни алала, кынынан чебер чыгарып алды. Көгөлтирим болотко кан жапшынып калганын мен көрүп ийдим.

— Алхил өлтүрткен. Онын нажызы бу үлдүни меге экелип берген. Сен көрүп турун ба: ол менин жакылтамды бүдүреле өлгөн...

Роман Фатыев.

Бичип, жартаар сөстөр: *Дагестан, Амузги, Кубачи, Алхил, кузница, Гитин, каракуль, черкеска.*

П Л А Н

1. Амузги журтта эткен үлдүлөр.
2. Гитин уулына жаны үлдү жазаганы.
3. Амузги журттын улузы Алхилди үйдешкени.
4. Гитининг жакылтазы.
5. Алхил адазынын жакылтазын бүдүргени.

Жакылта

1-кы жүзүнле бичилгенин үчинчи жүзүннөг эдип, изложение бичигер.

НЕМЕЦКИЙ ШТАБТЫ ОРТОГӨНИ

— Келдин бе, тенибер — деп, адазы Серёжага чугулдап айтты. — Чын ла айдып жадым, камчыны алып, сойорым. Городто немецтер, сен дезе кайда да тенип жүрүн! Энен сүреен санааркаган.

Энези ыйлап ийди.

— Мен сүреен санааркагам, сени өлтүрүп салгандар деп бодөгом.

— Өлтүрүп салгандар! — деп, Серёжа чугулду айтты. — Мени кем де өлтүрбеди. Шыркалаткан жуучыларды дезе өлтүрүп салгандар. Верхнедуваный роцада. Мен бойым уккам.

Ол уйуктап турган кыбына киреле, орынга жада берди. Немецтердег очин аларга сананып, жүрексирегенинен Серёжага тыныштанарга да күч боло берди. «Акыраар, эгир кирзин!» — деп, Серёжа сананып жатты.

От жарытпай, уйуктаарга эрте жадып ийдилер, же бүгүңги күнде болгон керектерди сананып, кем де уйуктап болбоды. Серёжага турадан билдирбес жанынан чыгарга кандый да арга жок болгон. Анайдарда, ол тышкары барып жаткан кижиге болуп, ончозынын көзүнчө чыгала, огород жаар барды. Күйетен немелүү болуштоп сугуп салган оролордун бирүзүн колыла касты, —темир күрекке жерди түндө казарга жеткерлүү болгон.

Серёжа штанынын кармандарына бир болуштоптун сугуп, база бир болуштопты десе койынына сугала, июльдин карануу түнүндө городтын чичке оромдорула школ турган паркка жетти.

Паркта тым, ээн болгон. Рамазын түштө бойы кодоргон көзнөктөн Серёжа школго кирип аларда, анчадала тым боло берди. Онын кажы ла алтамы жагыс та школдо эмес, же бастыра городто угулып тургандый болды. Школго Серёжа кирип келерде, кем де карануйда толыкта жакынып алала, оны эмди көрүп, тудуп аларга тургандый билдирди. Же ол бек тудунып, удабай туранын үстүнө чыгып алды.

Серёжа туранын үстүнө чыгып алала, көзнөктин рамын тудуп турган кадуларды жоктоп табала, оларды бүктеп, рамды араай алып ийди. Туранын үстүнің көзнөги немецкий штаб турган тресттин туразы жаар баштанып турган.

Тресттин туразынын эжигинде тал-табыш угулып турды. Машиналар, мотоциклеттер келип турдылар. Офицерлер де солдаттар мылтык-жепселиле, шпораларыла шыгырап эжиктен кирип, чыгып турдылар. Улустун эрмектешкени угулат. Тресттин туразынын көзнөктөрүн көрүнбөс эдип, бектеп салган эмтир.

Жалтанбас комсомолец не болуп турганын аяктап, эки час кире туранын үстүнің көзнөгинен көрүп отурды. Городто тым боло берди. Улус та ары-бери жүрүшпөй барды.

Немецтер уйуктаарга жаттылар.

Серёжанын жүрегинин согулганы угулып турды. Туранын үстүндө изүү болгон, Серёжа бастыра бойы терлей берди.

Серёжа туранын үстүнө чыгала, кармандарындагы ла койынындагы болуштопторды уштып, тууразына тургузуп алган болгон. Ол олардын бирүзүн алып, тресттин туразынын алдындагы кыбынын көзнөги жаар таштап ийди. Көс кылбыккадый жалбыш бастыра көзнөкти туй алып ийди, ол ок өйдө шилинин шыгыраганы угулды. Ол тушта ол ок көзнөккө Серёжа экинчи болуштопты таштады. Ол болуштоп тын табышту жарылды. Жалбыш комнатаны туй алып ийди, көзнөктин рамдары күйе берди, оттын жалбыжы стенеле өрө чөйилип, экинчи этажка арай ла жетпей турды. Бу комнатада кем де аайы-бажы жок кыйгырып, чыгырып турды, онын кыйгы бастыра турада жагылана берди. Серёжа үчинчи болуштопты алып, экинчи этажтын көзнөги жаар таштады.

Үчинчи болуштоп тын табышту жарылды, оттын жалбыжы

Серёжа турган туранын үстүн де жарыдып ийди, же Серёжа ол тушта көзнөктөн ыраак болгон: ол тышкары чыгатын тепкиштин жанына жеткен. Тепкишти төмөн жүргүргөчө түжеле, рамын алып салган көзнөктү комнатаны карануйда бедиребей, жуук ла деген комнатага кирди — мынызы учительский болгон ош-кош эди, — көзнөкти түргөн ачып, парк жаар калып ийеле, эн-чейип алып, парктын ортозы жаар жүгүрди.

Жүгүрүп барадала, жерге жадып, не болуп турганын тындады. Жуугында чычкан өлөңди шылырадып турганы угулды. Се-рёжанын жаткан жеринен оттын жалбыжы көрүнбей турган, же оноортон, оромнон кыйгы-табыш угулып турды. Серёжа тура жүгүрөт, ошон ары, парктын эн ле учы жаар жүгүрди.

Орт болуп турган жерден оттын жаркыны парктын үстүндө тегерини ле парктын агаштарынын баштарын жарыдып тур-ды. Серёжа мыны көрүп сүйүнүп, тын каткырып ийбеске алба-данып турды.

А. Фадеев.

Бичип берер сөстөр: *Верхнедудинский роца, престтин туразы, шпора.*

П Л А Н

1. Серёжанын адазынын ла энезинин чочыганы.
2. Серёжа немецтерден очин аларга жүрексирегени.
3. Серёжа школдын үстүне чыкканы.
4. Токуналду сакыганы.
5. Штабтын көзнөгине 3 болуштоп таштаганы.
6. Серёжа өрттөн ырап барганы.
7. Серёжанын сүйүнгени.

Жакылта

План тургузып алала, изложенне бичигер.

СОВЕТСКИЙ КАЙУЧЫЛАР ВАНЯ СОЛНЦЕВТИ ТАПКАНЫ

Советский үч кайучынын бараткан жолунун эн ле уур ту-жы болгон. Күскү куннинг тал ортозы боло берген. Полесьеде агаш аразында сүрекей чыкту, соок болгон. Айдын да тун бол-зо, же айдын жаркыны туманды өткүрө жакшы көрүнбей турган, кайучылар немецтерге билдиртпей, бойынын улустарына өдүп, немецкий батареяларды темдектеп көргүскөн командирге түр-ген жетирер учурлу болгон.

Айландыра сүрекей тым болгон: кайучылар кезикте немец-кий командирлердин блиндажтарына учурап турган. Жалаңда бир жерде озор авиабомбанын түшкөн жерин көргөндөр. Бир ка-тап ракета жаркындалып өттү. Ракета очпөгөнчө, үч солдат жыраалардын ортозында кыймыктанбай турган. Кайучылар

онойдо эместен ичкерилеп турдылар. Кенетийин сержант Егоров токтой тўжўп, колын брө көдўрди. Ол ок өйдө эки кайучы бойынын командиринен көзин албай, база токтой тўшти. Серемжилў табыш угулган јер јаар командир бажын бурып, удаан турды.

Сержант Егоровко сан-башка табыш угулган. «Бу кандый табыш болды не?» — деп, Егоров сананып турды.

Ўзүктелип турган сан-башка табыш кайда да јуугында угулат.

Егоров бурылбай, бойы јаар келзин деп темдек берерде, эки кайучы араайынан ого басып келдилер.

— Угулат па? — деп, сержант олордон араай сурады...

— Угулат — деп, солдаттардын бирўзи каруузын онойдо ок араай берди.

Олор үчў автоматтан аткылаарга белетенип алала, тындагылап, бир эмеш турдылар. Олорго јердин алдынан кожон угулат деп билдирди. Олор удур-дедир көрўжип ийдилер. Онон Егоров көңкөрө јадып алала, кылыжын тиштенип алала, энмектеп ийди.

Ол бир минуттын бажында јыраанын кийинине кире берди, база бир минуттын бажында кайучыларга сыгырыш угулды. Егоров олорды бойы јаар кычырып турган. Олор энмектеп бардылар, онон тизеленип алып, јыраалардын ортозындагы кичинек окоп јаар көрўп турган сержантты көрўп ийдилер.

Окоптон аайы-бажы јок эрмек, онту угулды. Кайучылар окопты күреелей туруп, плащ-палаткаларынын учтарынан туткылап, жарык божотпогодый јапаш аайлу неме эдип алдылар. Егоров электрический фонарьла окоптын ичин јарыдып көрди.

Окопто уулчак јатты. Уулчак колдорын төжине салып, јыланаш буттарын түре тартып алган, јажыл, јыду тўўнти сууда улаарып куучындап јатты. Онын бажында бөрўк јок болгон, кирлў чачту бажы кайра эдилеп калган. Јүзўнде сыйрыктар ла көктөр бар эмтир. Уулчак уйуктап, коркушту тўш көрўп турган ошкош. Кажы ла минутын бажында онын чырайы кубулып турды. Чырайы коркыган кижинин јүзиндий болуп, эмезе ачурканып турган кижинин јүзиндий болуп турган, эмезе көзинен јаш агып, тиштери кыјырап, јүзи чугулданган кижинин јүзиндий болуп, ўни тунгак чыгып турган. Кенетийин уулчак бала күлўмзиренижиле күлўмзиреп, кижии аайлап болбос кандый да кожонды араай кожондоды.

Уулчак терең уйуктаган учун электрический лампанын жаркынын да сеспеди. Је кенетийин ол отурып алды. Ол ок өйдө алдынан јаан кадуны чыгара тартты.

Егоров уулчактын колын качан ок тудуп алып, онын оозын алаканыла бектейле, шымыранды:

— Унчукпа. Бойыстын улус...

Солдаттарды орус улус деп, Ваня јангы ла танып, сўўнчилу күлўмзиренип ийди. Ол нени де айдарга сананган, је јангыс

ла сөс айдып ийди: — Бистин... Онын кийининде санаазы эн-деле берди. Олјодонг качкан, адазы фронтто олгон, энезин дезе немецтер олтүрген, Ваня Солнцевти советский кайучылар онойдо аргадап алгандар.

В. Катаев.

Бичип берер сөстөри: *Полесье, батарея, блиндаж, сержант, ас-томат, плац-палатка, электрический фонарь.*

П Л А Н

1. Түнде кайучылар агаш аразыла барганы.
2. Саң-башка табыш.
3. Кайучылар уулчакты аргадап алганы.

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичиир.

ТОНЯ-ПАРТИЗАНКА

Тоня Петрова токтой түжеде, жыраанын кийин јанына јадып алды. Мынанг төг јерде турган јурт, алаканда чылап, көрүнөт.

Немецтер ол јуртта тыңыдынып алганын ла ого кирер бастыра јолдорды автоматчиктер корылап турганын Тоня билетен болгон. Јажынар јер јок.

— Хребтово јуртка ак јаланла өдүп болбозын. Немецтер божотпос! — деп, Тоня сананып турды.

Јурт јаар өдөр јол кара ээн јаландардын ортозыла чичке тилбектий чөйилип барган. Солдаттар отуруп алган немецкий машиналар боро тоозынды көдүрип, өдө конды. Уч броневик өтти, уур орудиелер сүүртеген тягачтар күзүрежип өткүлөди.

«Хребтово јурттын бийик јерине немецтер черүлерин ле техникасын јуунада тартып, партизандарга табару белетегилеп туру» — деп, Тоня темдектеп алды.

Тоня жыраанын кийин јанынан өңдөйип келеле, терен санана берди. Караңуй түн де болзо, Тоня јуртка тургуза ла өдө берер эди. Је түнге јетире узак. Түн киргелекте, ойто бурылар керек. Командир энгирде јетирүүлөр угарга сакып јат.

Јол база ла тоозындала берди. Тоня энчейип, жыраага јууктай отуруп алала, жырааны өткүре јолдо бараткан бир үүр уйларды көрүп ийди. Бу уйларды јыртык чекпендү, жылында узун тарыскалу өбөгөн айдап баратты. Обөгөнгө чачы атрайып калган, өдүги јок уулчак болужып турган. Олордын кийининен бир эмеш ыраакта автоматту немецтер араай баратты. Бу немецтер јууктагы јурттын крестьяндарынан блаап алган малы апараткан.

Уүр уйларла кожо јуртка өдө конор деп, Тоня јалтаныш јогынан сананып алды. Ол уур сапогторын түргөн уштып,

курткасын чечеле, ончозын жыраанын кийинине салып койды. Эр кижинин штанын кийген ле кур жок чамчалу арткан Тоня үүрдөг айрылган күрөң уйдын кийининен жүгүрди. Тоня уйды айдап экелеле, оныла кожо үүрге кожула берди. Бу керек сүрөөн түргөн өткөнүнөн улам, немецтер оны байагы уулчак болор деп, аярыбай да калды.

Тоня арык уйлардын ортозында баратты. Тоозын жалаңдардын ла жолдын үстүндө, булут чылап, көдүрилип турган. Бу тоозынды өткүрө буурыл башту өбөгөн дө, уйлар айдап бараткан уулчак та, автоматту немецтер де көрүнбей турган.

Мынайып иит кайучы көкө түштө немецтердин тумчугынын алдынча Хребтово журтка өткөн.

Эңирде Тоня партизанский штабтын жер туразында болгон. Пулемёттор ло орудиелер турган жерлер керегинде, жерден ле агаштан эткен шибее-дзоттор керегинде, бронемашиналар ла танктар керегинде Тонянын манзаарып куучындап турганын жербойынын колхозчызы — отрядтын командири угуп отурды. Командир буурайган азу сагалы өткүрө күлүмзиренип ийди. Тонянын экелген жетиүзи чын болгон. Командир иит кайучы жаар базып келеле, онын колын тын тутты.

— Же, быян болзын, кызым, сыраңай керектү өйдө једип келдин — деди.

Түндө партизандар немецтерге табару эделе, деревнени јайымдап алдылар.

Партизандар Тоняны тын сүүген. Тоня керегинде оморкоп күүнзең куучындап, оны «сыйыныбыс» деп адагылайтан. «Бистин кызыбыс кайда?» — деп, командир јаантайын сурап туратан. Тоня отрядта кандый да иштең кыйышпайтан: курсак белетеп, партизандардын кийимин јунуп, јыртылган кийимди јамап, казан-айакты ла јер-туранын ичин ару тудуп туратан. Тоня сыраңай јалтанбас ла тапкыр кайучы болгон, немецтердин турган журттарына ол билдирбезинен кирерге билетен. Тоня деревненин пастух уулчагы да болуп, колхозчы кыс та болуп, сокор карган эмегеннин јединчизи де болуп жүретен. Ол немецтерге туттурбас та, көрүнбес те болгон. Немецтер оны јаантайын ла бедирегилеп, бу јалтанбас кайучыны тудуп берген кижиге беш мун марка акчала сый берер деп јарлагандар. Же Тоняны таап аларга күч болгон.

А. Калинин.

Бичип берер сөстөр: *автоматчик, Хребтово, тягач, орудие, самог*

П Л А Н

1. Немецтер Хребтово журтты алганы.
2. Журтка ак јалаңла өдүп болбос.
3. Немецтер журттын крестьяндарынан блаап алган малды айдап турганы.

4. Уўр уйларла журтка өткөни.
5. Жалтанбас ла тапкыр кайучы.

Жакылта

План тургузып алала, изложение бичиир.

ТАНЯ

1941 жылда, декабрь айдын баштапкы күндеринде Вереи городтын жанында, Петришево деп деревнеде, немецтер партизан-кысты кыйнап өлтүргендер.

Чын ады-жолун улустап жажырып, ол бала бойынын адын Тания деген. Онын чын ады Петришево деп деревнени немецтерден ойто жуулап алган кийининде жангы жарталган.

Ол кыс Зоя Анатольевна Космодемьянская болгон.

Өштү там ла ичкерилеп турган. Зоя жуучыл болорго сана-нып алган. Ол өштүни жоголтотон (истребительный) отрядка бойынын күүниле барган.

Зоя партизан болуп турган бир канча комсомолецтерле кожо фронтты Обухово деп деревненин жанынча өдүп, өштүнин турган жерине кирип алды.

Олор эки неделенин туркунына агаш ортозында жадып, түнде жуучыл жакылталар бүдүргилеп, түште дезде агаш ортозында от одырып алала, жылынгылап, агашка жөлөнүп алып, кардын үстүндө отура уйуктагылап туратандар.

Ойто бурылар ой жеткен. Зоя дезде бүдүргөн керекти ас деп бодоуп турган. Ол жагыскан артып калала, немецтер турган Петришево деревнеге кирер деп шүүнди. Сүрекей уур, сүрекей жеткерлү, айса болзо, өлгөдий де керекти бүдүрерге барып жатканын, Зоя билип турган.

Койу агаштын ортозында турган кичинек Петришеводо немецкий черүлер тыгылып калган болгон. Мында атту жүретен черү турган. Кажы ла турада он — жирме солдаттан турган. Советский Черүле кожо барып болбой, артып калала, агаш ортозына жажынбаган колхозчыларды немецтер тоноп, аш-курсагын айрып алала, соок сенекке эмезе тышкары чыгара сүрүп ийгендер.

Зоя шак бу деревне жаар ууланган. Баштапкы түнде Зоя немецтер турган бир канча тураларды, немецкий черүнин он жети ат турган конюшнязын өртөгөн.

Комсомол-партизандар жолыгыжар болуп эрмектежип алган жерде Зояны сакыдылар, Зоя дезде келбеген. Оны нөкөрлөри өлгөн болор деп бодогондор. Же Зоя ол тушта тирү болгон, бүдүргөн керегин ассынып, немецтерге база кандый-кандый каршу эдерге амадап жүргөн. Немецтер ол деревнеде эмеш токунай берзе, эптү ойди сакып алала, база катап келип, өштүни бүртер деп шүүнип, Зоя оной жүре берген. Ондый эптү айалга болорын сакып, Зоя эки түшти, эки түнди кайда өткүргөн?

Онызын бис билбезибис. Је эки жүн өткөн кийининде, карануй кире берерде, ол бойынын керегин бүдүрөргө деревнеге база катап келген.

Бу тушта Зоя деревненин учындагы конюшняга барарга турды. Ондо германский кавалерийский черүнин эки жүстөн ажыра аттары турган. Зоя бөрүктү, тере кыскачак тонду, вата салып сырған штанду, сапог өдүктү, ийинин ажыра кийип алган сумкалу болгон. Конюшняга једип келеле, Зоя колындагы колмылтыгын койынына сулуп ийеле, бензиндү шилди чыгарып, бензинди уруп ийеле, серенке күйдүрөргө бөкөйип алган.

Бу тушта чабовой, өнгөлөп келеле, Зояны кийининен кабыра тудуп алган. Зоя немецти ийде салып ийеле, колмылтыгын ушта тарткан, је солдат колына согордо, колмылтыгы туура чарчала берген.

Зояны немецтер деревненин учында турган турага экелгилейле, кыс кижн эмтир деп, ондо јангы таныгандар. Онын киймин чечеле, соккондор, јирме минуттын бажында дезе өдүк јок, јангыс ич кийимдү кысты бастыра јуртты өткүрө, штаб турган тура јаар айдап апаргандар.

Офицер сурактар берерде, Зоя дезе (мында ол бойынын адын Тая деп адаган) каруузын бир де туктурулбай өткүн үниле омок айдып турган.

— Слер кем? — деп, полковник сураган.

— Айтпазым.

— Конюшняны слер өртөдигер бе?

— Эйе, мен.

— Слердин амадугар кандый?

— Слерди јок эдерге амадап турум.

— Сени кем бери ийген, сенле кожо кем болгон? — деп,

Зоядан сурап тургандар. Кожо жүргөн нөкөрлөрин айдып берзин деп некегендер. «Јок», «билбезим», «айтпазым», «јок» деп, Зоянын айтканы эжик өткүрө угулып турган.

Төрт эр кижн, кайыш курларын чечип алала, Зояны соккондор. Је Зоя дезе бир де үн чыгарбаган.

Эртен тура солдаттар деревненин ортозында кижн бууйтан буумјы јазагандар.

Эртен тура он часта офицерлер једип келген. Олордын бирүзи база катап Зоядан сураган:

— Слер не кижн?

Зоя унчукпаган.

— Сталин кайда?

— Сталин бойынын ижинде туруп јат — деп, Зоя каруузын берген.

Зояны кийиндирип алдылар. Онон блаап алган бензиндү шилди мойнына илеле, — «Өрт чыгарачы» — деп бичиктү жарчаганы төжине илип бергендер. Кижн бууйтан буумјы турган јер јаар Зояны онойып ла айдап апаргандар.

Зояны кыйнап өлтүрөп тушта көргүлөп турзын деп, јурт

улусты немецтер жакарган. Же улус көп жуулбаган, кезик улус десе бир эмеш-турала, мындый коркушту кыйынды корбоско араайынан жүргүлөй бергендар.

Бууп өлтүрер алдында калганчы өйдө Зоя колхозчылар ла колхозчы үй улус жаар бурылып, өткүн үниле тын кыйгырып ийген: «Нөкөрлөр! Жалтанбагар, тартыжыгар, фашистерди өлтүригер! Мен өлүмнөн коркыбай жадым, нөкөрлөр! Бойымнын албатым учун өлөргө — меге ырыс».

Зоя, комендант ла немецкий солдаттар жаар бурылала, мынайда кыйгырган:

«Слер мени эмди бууп өлтүрүп койорыгар, же мен жагыс-кан эмезим. Бис эки жүс миллион улус, ончозын бууп болбозыгар. Менин учун менин албатым слерден очин алар. Солдаттар! Жөнүни түгөй ле бис аларыбыс: оройтыбай, эмди ле олжого киригер!»

Онөн жуулган улус жаар бурылып, айткан:

— Жакшы болзын, нөкөрлөр! Тартыжыгар, коркыбагар!
Жөнү келер!

П. Лидов.

Бичип берер сөстөр: *Петрищево, истребительный, Обухово, миллион.*

П Л А Н

1. Немецтер партизан кысты өлтүргени.
2. Зоя отрядка бойынын күүниле барганы.
3. Отрядта Зоянын ижи.
4. Оштүлөрдүн колына киргени.
5. Зоянын өлтүрер алдында айткан сөстөрү.

ПАМЯТНИК

Бир кичинек городто мындый керек болгон.

Школдын колонналарлу жаңы туразы городтын сыранай учында турган. Школдын алдында, бийик кажатта, Лениннин памятниги турды.

Памятникти жылым кара чойдон уруп эделе, жаан гранит таштын үстүнө тургузып салган. Бу городко келген улустын көзүнө озо ло баштап Лениннин памятниги көрүнөт.

Школдын үренчиктери бу памятникти эбиреде көп чечектер ле төрт жаш кайыгаш отургузып салгандар. Балдар мында бүткүл сад отургузарга санангандар, же жуу башталарда, ол амадузына јединип болбогондор.

Фашистский самолёттор учуп келеле, амыр јаткан городко бомбалар таштагандар. Онын кийининде городты орудиедерден аткылап, не ле немени јемиргилеген.

Оштү жууктап келерде, јурт албаты городтон качкан. Уй

улусты балдарыла кожо жеткери жок жерге апарып салгандар, эр улус дезе мылтык алып, агаш ортозына барала, партизандар боло бергендер.

Бир кезек улус дезе городтон качып болбодылар.

Немецтер городко кирип келеле, городто школ ло эн жакшы туралар олордын бомбаларынан ла снарядтарынан жемирилип, күйүп калгандарын, Лениннин памятниги жоскорылып калганын ла бир де бүдүн ором артпаганын көрдилер.

Бүдүн арткан туралардын вороталарына приказ жапшырзын деп, фашистский офицер жакылта берген. Городто кем-кем бир немецкий солдатты өлтүрзе, немецтер онын ордына учураган ла кижини — эр де улус болзо, үй де улус болзо, балдар да болзо — адып салар деп, приказта жаралган.

Фашисттер ондый приказты жапшырып салала, улузы жүре берген, ээн тураларды тун киргенче тонодылар.

Арткан улус городтон түнде араай чыгып баргылады. Олор огородторло, садтарла өдүп, агаш ортозына барган жол жаар ууланып баргылады.

Олор городтон чыгала, жалаңда биригип алдылар. Күйген городто арткан улус жүк ле алты кижиге болды.

Бага эртен тура Лениннин памятниги бүдүн турган кажат жаар олор эрмектешпей ле ончозы кайра көргүледи. Көрүп турала база бир де сөс айтпай, ончозы ол кажат жаар баскылады.

Олор ондо Лениннин памятниги турган ташты таап алдылар: бу таш бомбадан эки башка жарылып калган эмтир. Алты советский кижиге бу эки ташты кажаттын бажына апарала, коштой тургузып салдылар. Онын кийининде статуяны бедиредилер. Статуя бүдүн арткан эмтир, же оны бедиреп таап аларга күч болгон: оны немецкий снарядтан жыгылган кайын базып салган эмтир.

Кайынды өрө көдүрүп ийдилер.

Бу тушта немецкий часовой, кажатта кандый да шылырт угулды деп билдирерде, тура түжүп, тындады.

Часовой тонтго эмеш жууктап келди, же эбиреде тым болды, жангыс ла жыгылган кайын салкынга бойынын жалбырактарын шылырадып турды, күйген школдон ыш араай көдүрилип, ээн кажатты бүркейт.

Часовой сананып эмеш турала, немецкий солдаттар уйуктап жаткан туралар-жаар жүре берди.

Бу тушта алты советский кижиге статуяны жерден чеберлеп көдүреле, азыйда турган ордына — гранитный таштын үстүнө тургузып салдылар. Бу статуя турган таш, оны немецкий бомба качан да жара сокпогон чылап, бек турды.

Күйген городтын арткан улузы, памятникти тургузып салала, агаш ортозы жаар бирден жүре бердилер.

Таң жарып келди. Немецкий офицер городты көрөр, арткан

улусты шылап угар деп сананды. Ол эки солдатты ээчидип алаала, оромло барды.

Оны кем де согуп ийген чилеп, офицер кенетийин тура түшти: кажатта Ленинниң памятниги бүдүн бойынча турды.

Атыйданган фашисттинг жүзине кан шаала берди, ол ненин де учун колмылтыгын уштуп алаала, памятник јаар жүгүрди. Оны ээчиде солдаттар, темир такалу сапогторын күлүредип, жүгүрдилер. Кажатка једип келеле, офицер эмеш токунай берди. Колмылтыгын кабына сугуп алаала, граната берзин деп, солдатка јакылта берди.

Је ол гранатаны памятник јаар таштаарга јеткелекте, ыраактан мылтыктын табыжы угулды, офицердинг колына ок тийерде, онын колы калаңдай берди. Адып турган улус агаштын ортозында болгон.

Солдаттар јерге јада түжеле, мылтыктарын ичкери туттылар.

Немецтер шакпыража бердилер. Бүткүл рота солдаттар јуулып келди. Офицерлер солдаттарды стройго тургузып алаала, агаш ортозы јаар ууландылар.

Бу ок өйдө городтын база бир учынан партизандардын атту жүрер отряды табарып кирди.

Партизандар немецтерди эки јанынан аткылады. Немецтерди ончозын өлтүре аткылап салдылар.

Бир күн өткөн кийининде советский танктар городко јууктап келдилер.

Бистинг танкисттер озо ло баштап Ленинниң памятнигин көрдилер. Колында кырлу мылтыкту партизан-ббөгөн памятниктин јанында часовой болуп турды.

А. Кононов.

ПЛАН

1. Ленинниң памятниги кайда турган?
2. Оштүниң бомбалары кандый јеткер этти?
3. Немецтерден качып бараткан улус Ленинниң памятнигин канайтты?
4. Немецкий офицерге памятникти содо согорго кемдер бербеди?

Јакылта

Табылу эрмектерле план тургузып алаала, кыскарта изложение бичигер.

ГРАЖДАНСКИЙ ЈУУНЫҢ ЈЫЛДАРЫНАҢ

ЧАПАЕВТИҢ КАЛҒАНЧЫ ПОХОДЫ

Ак казактарла тартыжу божоголок болгон. Оштүниң черүзи түштүктен база катап табарды. Олор город Уральскты курчап ийгендер. Чапаев олор јаар поход этти. Ол Уральск

городтон актарды сүрүп, Лбищенск городты алып алдылар. Лбищенск городтын ары жанында жүс беристе айландыра чөл чөйилип барган.

Ак казактар кайралап, бойынын жолында ончозын коскорып барган. Колодечтердин ичине балкаш уруп эмеze көрөнтөгүп салгандар. Чапаевтин дивизиясынын жуучылдары аштаганынан ла суузаганынан кыйналып тургандар. Аш-курсакты бери неделелер туркунына экелбей тургандар.

Краснодонечтер чөлдө туйук аш терип, ташка ла тачанканын колесозына салып, мылтыктын кындагыда балбарып, жип турдылар. Аштаганынан ла суузаганынан оору табылып башталды.

Андый да болзо, чапаевецтер ичкерилеп турдылар.

Олор оног ары кайралаза, базылар деп актар жакшы билип турган: кумакту чөлдө аттарга да курсак жок, бир ууртам суу да жок. Актар Чапаевти жоголтор деп сананып алдылар. Оны ачык жуу-согушта женип болбозын билип турдылар. Онын учун олор оны сакыбаган өйдө, түнде тудуп алар деп, план тургузып алдылар.

Чапаев бойынын штабын Лбищенскте токтоды, бастыра дивизияны дезе ичкери ийе берген. Оныла кожо жуучылдардын жаан эмес отряды артып калган.

Же бир карап түнде актардын кайучылары Лбищенск городко билдирбезинен араай жедип, часовойлорды өлтүрүп ийдилер. Актардын кайучыларын ээчий казактардын полкторы жууктап келди. Чапаевтин штабында кемнин де изменазы актарга болушкан деп, онын кийининде јарталган: түндеги каруулда турган курсанттардын ротазын кем де предательски алып койгон. Јеткер келгенин чапаевецтер орой сезип ийгендер — актар оромдордо мантадып, кажы ла јаны јаар аткылап турдылар.

Чапаев чала кийинип, бир колында мылтыкту, экинчи колында револьверлү тышкары чыкты. Онын јанына бир канча жуучылдар түргөн жуулыжып келди. Олор актарга удураттылар.

Мынызы түнгөй эмес жуу-согуш болуп, удабастан токтой берди.

Өштүлөр көп тө болзо, чапаевецтер качарга сананбадылар. Олор казактарга-пулемётчиктерге табардылар. Өштүлөр чыдажып болбой качтылар. Чапаевецтердин колында эмди эки пулемет боло берди. Чапаевецтер оныла актарды аткылады.

Ачык жуу-согушла чапаевецтерди алып болбозын өштүлөр бидип ийдилер.

Анайдарда, олор красноармеецтерди курчап аларга, садтар ла маалалар ажыра, туралардын кийининче келип турдылар.

Акгвардеецтер кийин јанынан көрүнүп келерде, чапаевецтерге тескерилеерге келишти. Удурлажа аткылап, олор Урал суунын јарады јаар тескериледилер.

Суунын жарады жаар тескерилегени кыр өрө болгон. Кырдан ары урал суунын каскак жарады.

Же база тескерилеп барар жер жок: кайда ла болзо өштүлөрдүн пулемёттору.

Чапаев патрондорды божоткон соңында, эн ле кийининде барган.

Чапаевтин колына ок тийди. Ол жүзүн колыла арчып ийерде, маңдайына кан жапшына берди.

Петр ошон бир де эмеш айрылбай турган. Ол Чапаевтин жүзүндеги канды көрүп ийеле, айтты:

— Василий Иванович, башты тагып алар керек...

— Бажым бүдүн — деп, Чапаев айтты.

Бу суунын каскак жарады. Жуучылдар Чапаевке каскак жараткан төмөн, суу жаар түжөргө болуштулар. Бир канча кижилер акгвардеецтердин ичкерилеерин тудуп, удур адышты.

Чапаевтер Урал суунын түргөн толкузун көрүп ийерде, жүрөктөрү сыстай бердилер: арып, шыркалаткан жуучылдар сууну кечип болбозы, өштүн огынан кыйып болбозы ологорго жарт көрүнүп турган.

Же Чапаевти кандый да болзо корып, аргадап алар керек. Төрт кижилер оны кажы ла жанынан корып турган.

Сууга киргилеп ле турарда, экүзү өлтүртти. Арткан экүзү Чапаевке эжинерге болушты.

Петр Уралдын жарадында артып, казактарла адышты. Адыжып, ол тудуш ла кайра көрүп турды: Уралдын толкузында Василий Ивановичтин бажы көрүнөт эмеш пе? Чапаев жүзүп баратканын ол көргөн. Су-кадык колыла жүк арайдап эжи, Чапаев өштүлөрдөн араай ырап турды.

Акгвардеецтер суунын каскак жарадына пулемёт экилип, аттылар.

Чапаевле коштой жүзүп бараткан жуучылдын бирүзүн ологор өлтүрө адып ийдилер. Чапаев бастыра күчин салып, там ла ырада жүзүп баратты.

Петр жаратта калганчы катап кайра көрди, онын кийининде мылтыгын туура таштады: патрондор божогон. Оштүлөр каскактан оноор тап эттилер, же Петр бойунун колмылтыгын ала койып, алты патронды удур келеткен актар жаар адала, жетинчи патронды бойунун жүрегине атты.

Чапаев десе Уралдын толкузында жүскенче болды. Ол качып бараткан эмес! Суунын ол жарадына келеле, болужар улус жуула, өштүлөрдү катап согорына ол өштүлөрдөн ырап бараткан. Мынайда сананганы ого жаңы ийде-күч кожуп турды.

Жеткер ыраган деп бодолып турган. Жарат жуук болгон.

Бу ла өйдө ок онын бажына тийди.

Чапаевле коштой жүзүп келеткен экинчи жуучул тирүү артты.

Бастыра күчин салып, ол жаратка чыгып адала, кайра көрди. Урал сууда кем де көрүнбөйт.

Онойдо албатынын геройы Василий Чапаев өлүп калды.

Кызыл частытар Чапаевтин өлгөни учун өштүлөрдөн өчкөн удабай алгандар. Актарды олоор суу жок чөлдөрлө Каспийский талайга жетире сүргендер, олоорды оодо согуш, советский жерди өштүлөрдүн черүзинен жайымдагандар.

А. Кононов.

Город Уральск, город Лбищенск деген сөстөрдү доскодо бичип, жартасар.

П Л А Н

1. Ак поляктарда Чапаевтин дивизиязынын тартыжуу.
2. Чапаевтин дивизиязынын уур походы.
3. Чапаевтин дивизиязынын штабында измена.
4. Чапаевтин дивизиязынын жуучылдарынын актарга удурлашкандары.
5. Чапаев Урал сууны кечерге жүзүп барганы.
6. Чапаевтин өлгөни.
7. Кызыл частытар советский жерди жайымдаганы.

Жакытталар

1. План тургузар.
2. Эпиграф сананып табар.
3. Изложение бичиир.

КОРЧАГИН ЖУХРАЙДЫ ЖАЙЫМДАП АЛГАНЫ

Лиза он алтам кире барала, бурылчыктан шоссеге чыгып келген эки кижини көрүп ийди. Алдында жалбак төштү, көзи айландыра көгөрүп калган таларкак ишмекчи базып келетти. Ол маңдайына кептей кийип алган кара кепкалу, топчызы алынып калган пиджакту болды, пиджактын алдында ичине кийетен жолду чамча көрүнип турган.

Ол сары өңдү сапог кийип алган буттарыла жаан-жаан алтап, базып келетти.

Онын кийининде үч алтам кире жерде, боро жупанду, курында эки патронтажту петлюровец ишмекчинин сыртына жыдазыла арай түртпей базып келетти.

Желбер бөрүктин алдынан айдадып бараткан кижинин житекезине эки кичинек көс кезе көрүп турды. Танкыга саргарып калган эрин сагалдары туура тарбайып калган болды.

Лиза базыдын эмеш араайладып ийеле, шоссенин бир жагына кечип алды. Онын кийининен шоссеге Павел чыгып келди.

Жолло он жагы жаар бура соголо, Павел келип жаткан улусты база көрүп ийди. Ол Жухрайды тургуза ла танып ийди.

«Ол мынын учун ойто келбеген туру!» — деп сананды.

Жухрай жууктап келетти. Корчагиннин жүреги сүреен тын согула берди. Павел нени эдетенин тургуза ла сананып, аайын тапшай турды. Же керекти узак шүүрге ой ас болгон. «Же, Жухрайдын божогоны — бу!» — деп, Павел сананды.

Карманында колмылтык бар болгоны калганчы минутта Павелдин сагыжына кирди. Одүп бараткан тушта бу мылтыкту неменин бели орто адып ийер, ол тушта Федор жайымдалар. Онон ары бир де неме сананбай, тиштерин тын тиштенип ийди. «Онойдо эдерге жалтанбас карындаштар керек...» — деп, Федор ого кече ле айткан ине.

Павел түргөн кайра көрди. Город жаар бараткан оромдо неме жок болды. Ичкери-жанында кыска, жаскы пальтолу үй кижиге мендеп баратты. Ол чаптык этпес. Тууразында турган экинчи оромды ол көрүп болбогон. Жаңыс ла ыраакта, станцияга бараткан жолдо, улус көрүнип турды.

Павел шоссенин кырына базып келди. Бир канча алтамын бажында тура түжерде, Жухрай Корчагинди көрүп ийди.

Павел жаар ол сыңар көзиле көрүп ийерде, койу кабактары кыймыктай берди. Корчагинди танып, кенетийин алтамын токтодуп ийерде, онын сырты жыдага түртүлө берди.

— Же, капшай бас, онон өскө көксинди мылтыктын кындагыла изидип ийерим! — деп, конвоир кату айтты.

Жухрай жаан алтай берди. Павелге нени де айдарга сананала, токтоп, колыла жаңып ийди.

Сары сагалду конвоир сезип ийбезин деп жалтанып, Павел Жухрайды бойынын жанынан өткүрүп, бу керекте онын бир де кереги жок болуп тургандый, туура бурылып алды.

Же бойы десе, токунап болбой, сананып турды.

«Мен мыны адып турала, жастырзам, ок Жухрайга тийер...»

Сары сагалду конвоир Павелле тендежип келди; Корчагин онын үстүнө чурап барала, мылтыгын ала койуп, жер жаар түргөн жаба басты.

Жыда ташка тийди.

Онын үсти орто калып келерин сакыбаган петлюровец кезек ойгө алаатый берген, же ол ло тарыйын Павелдин колынан мылтыкты бар жок күчиле тартты. Павел мылтыкты ушта тартарга бербеди. Мылтык адылды. Ок ташка тийеле, кайтыгып, канава жаар түшти.

Мылтыктын адыжын уккан Жухрай туура калып, кайра көрди. Конвоир Павелдин колынан мылтыкты албаданып ушта согуп турды. Ол уулчактын колын толгоп, мылтыкты айландырып турды. Же Павел мылтыкты салбайт. Ол тушта чугулданган петлюровец Павканы жерге жыгып ийди. Же онойып та мылтыкты айрып болбоды. Павел жолго жыгылып, конвоирди де кожо тартып алды.

Жухрай эки ле калыйла, коштой турды. Онын кату жүдуругу өрө көдүрилип, конвоирдин бажына келип тийди. Бир секундтын бажында, жүзине эки катап жүдуруктадып алган петлюровец канава жаар, уур таар чылап, тоголоно берди.

Ол ло бөкө колдорыла Жухрай Павелди жерден өрө көдүрүп, бут бажына тургузып алды.

Н. Островский.

Бичип, јартаар сөстөр: *шоссе, пиджак, сапог, жулан, конвоир, кол-
мыстык, петлюровец.*

П Л А Н

1. Конвоир Жухрайды айдап келеткени.
2. Жухрайдын тыш бүдүмү.
3. Петлюровецтин тыш бүдүмү.
4. Павел Жухрайды таныганы.
5. Ээчий-теечий шүүлте.
6. Жухрай Корчагинди таныганы.
7. Павел петлюровецке табарганы.
8. Петлюровецти жыга сокканы.

Жакылта

Павел Корчагин бичиген эдип, изложение бичигер.

БУДЕННЫЙ КЕРЕГИНДЕ КУУЧЫН

Бир катап гражданский јуу тужунда Будённый ординарецле экү бараткан. Керек эниргери болгон. Олор бир деревне турганын көрүп ийдилер. Ол деревненин ады Жутовский болгон.

— Бу деревнени бистинг улус алып алган болор керек. Ак-тар мында эмди јок болор учурлу. Јортып барып, көрөли — дешти.

Деревнеге кирип келер болзо, ондо актар эмтир. Тап атту келген улуска удур актар базып келдилер, ончолоры погонду эмтир, је офицерлери јок, јангыс ла солдаттар. Олор турпулап, тап атту улусты көргүлөп турды.

Будённый ординарецле экү бажынан будына јетире јаап турган буркалу болгон. Олор казактар ба, эмезе бурка кийип јүрөтөн актар ба, эмезе актардын штабынаг келген улус па деп, актар аайлап болбой турган. Олор Будённыйдан сурагылап турдылар:

— Бу сенин адыгынын куйругын, будёновецтердин аттарынын куйругу чылап, ненин учун кыскарта кезип салган?

Будённый дезе атты сыймап, каруузын токунаалу айтты:

— Будёновецтерден блаап алганыбыс.

Бу тап атту келген улус быжу ла олордын деп, актар бодогондор. Кезиктери токунаалу таркай берди. Кезиктери дезе, — Је түш энирдеги ажанышка учурадыгар, барып ажаналыктар, — дешти.

Канайдар да арга јок болды. Будённый ординарец јаар көрди, онызы билдирбес јанынан имдеп ийди. Онойдо имдегениле бойымды канайда тударын билерим дегенин көргүскен. Олор аттарынан түжүп, туранын јанына буулагылап салала, турага кирдилер.

Буркаларын чечкилебей, отуруп ажандылар.

— Эх! Ол Будённый кандый јалтанбас! Ол бисле канча ла

катап жуулашкан. Бис Будённыйды чырайынан таныырыбыс, оныла канча ла тушташканыбыс... Керек дезе минип турган адын да билерибис — деп, ак солдаттар мактанышты.

Ординарец унчукпай отуруп ажанды, бурканын алдындагы мылтыгын дезе белен болзын деп тудуп алды. Будённый дезе, ажанып отурала, айтты:

— Мен Будённыйды база көп катап көргөм. Керек дезе ол-
жого аларга санангам, же алып болбогом.

Будённый ажанып алала, ординарецке айтты:

— Аттарды көрүп, оморды азыраар керек.

Омор турадап чыгала, аттарын чечип, алала, кайра көрди-
лер, актар тураларда ажанып отургылаган.

Будённый адына калып чыгып, минип алды, оны ээчий орди-
нарец минди, омор чөл жаар мантада берди. Омор бойынын
улустарына једип келди. Будённый тургуза ла командирлерди
јууп, деревнени эки јанынан курчап, актарга табарар деп ја-
карды.

Деревнеге кызылдар табарарда, актар туралардан чыга
јүгүрдилер. Омордын кезиги калбакту, кезиги кийимин чечип
салган, кезиги ажанып алала, уйуктаарга јаткандар. Турала-
рынан чыккылап аткылаган, же адарга орой болгон. Будённый
оморды олјого алып, стройго тургуусын деп јакарды.

Олјолоткон актарды стройго тургузып саларда, Будённый
стройдын јанынча базып, оны электеп каткыргандардын ла
мактангандардын алдына туруп айтты:

— Будённыйды чырайынан тыныырыбыс деп төгүндеп айт-
каныгар. Бу слердин алдыгарда Будённый.

Бу кижі жуукта ла оморло ажанган деп, актар көрүп, кор-
кыгылап турдылар: оморды ончозын адып салар деп бодо-
гондор.

Бу улус — актар бойларына албанла жууган крестьяндар эм-
тир деп, Будённый билип айтты:

— Слерди, тенектерди, ак генералдар төгүндеп салган. Айы-
лыгар сайын јаныгар, актардын сөстөрүн эмди укпагар.

Будённый оморды божодып ийди.

Н. Тихонов.

Бичип, јартаар сөстөр: *ординарец, будёновец, бурка.*

П Л А Н

1. Будённый актардын ортозында.
2. Будённый бойынын улузына јеткени.
3. Будённый актарды олјого алганы.
4. Актардын черүзине албадап жууган крестьяндарды јайымдаганы.

Јакылталар

1. План тургузыгар.
2. 3-чи јүзүнле бичилгенин 1-кы јүзүннел эдин изложение бичигер.

АМЫР-ЭНЧҮ УЧУН ТАРТЫЖУ

АМЫР-ЭНЧҮ УЧУН ТАРТЫШКАНЫ

Тан эртен тура итальянский бир портко Америкадан кереп келген. Керепте мылтык-жепселдер: пулеметтор, автоматтар, пушкалар, снарядтар болгон. Советский Союзка удурлажа жуу белетеерге, американский капиталисттер бойынын мылтык-жепселин ийгендер.

Эртен тура керепке полицейскийлер ле солдаттар келгендер. Мылтык-жепселдерди жаратка чыгара тажышсын деп, озор грузчиктерге жараргандар. Грузчиктер тажыязыбыс деп мойногондор. Озордын жааны айтты: «Бис мылтык-жепселдерди жаратка тажыязыбыс. Бис жууны керексией жадыбыс».

Жаратта ыраакта ижи жок журген коп улус чук турган. Мылтык-жепселдерди жаратка чыгара тажыгар, коп акча берерибис деп озорго айткандар. Иш жок жургендер машинага унчукпай чыккылап алгандар, машина озорды керептин турган жерине журген экелген.

Иш жок жургендер машинадан тужеле, керепке уулангандарын грузчиктер кунукчыл коруп тургандар. Иш жок жургендерди керепке божадорго полицейскийлер эки рядка туруп ийгендер. Мылтык-жепселдерди керептен алып тужурерин баштадылар.

Бир канча минут отти. Талайга не де табышту тужкенин жаратта тургандар кенетийин угуп ийдилер.

Грузчиктер тын каткырыжа бердилер. Онын кийининде талайга не де уур база тужти. Онын кийининде база ла, база ла. Мынызы Америкадан экелген мылтык-жепселдуж кайырчактарды талай жар таштаганы.

Иш жок жургендерге мылтык-жепселдерди талай жар таштажарга, грузчиктер кереп жар жургужишти.

Полицейскийлер иш жок жургендерге ле грузчиктерге жууктап келеде, озорды таркада сужруп ийдилер.

Кереп портто узак турган. Керепте арткан мылтык-жепселди жаратка чыгара тажыырга кем де жопсинбеди, онын кийининде кереп ойто талай жар журе берди. Итальянский ишчилер амыр-энчуж учун онойдо туружып жадылар.

П Л А Н

1. Итальянский портко Америкадан мылтык-жепселдуж кереп келгени.
2. Грузчиктер мылтык-жепселди жаратка чыгарбаганы.
3. Иш жок жургендер мылтык-жепселдуж кайырчактарды талайга таштаганы
4. Иш жок жургендерди ле грузчиктерди полицейскийлер таркада сужрутени.
5. Кереп портто удаан турганы.

АЛБАТЫНЫҢ КЫЗЫ

Бу керек Күнбадыш Германияда болгон. Јиит кыс Эльза Крафт порт јаар ууланып, түргөн бараткан. Көзи онын сүүнчилү болгон. Ол Телекейдин Бастырателекейлик Совединин Кычырузына үч жүс сегизен алты кол салдыртып алган. «Колды мынанг да көп салдыртып алар керек. Кажы ла ак-санаалу немец амыр-энчү учун тартыжарга белен ине» — деп, Эльза сананды.

Порттын воротазында ол бир кижиге туштады. Эльза ого жууктап келеле, күлүмзиренип, Кычыруны ого чыгарып берди. Ол кижиге кенетийин жүзүн тыртыттып ийеле, көзүн казыр көрдү. Лист чаазынды ол колына болчоктой тудуп алала, јудуругыла Эльзанын жүзине согуп ийди. Кыс јолго жыгыла берерде, кижиге дезе немецкий тилге нени де калырада айдып, оны тепсеп турды. Ондый тын согушка чыдажып болбой, Эльза санаазын жылыттып ийди.

Онын санаазы жагыс ла больницада кирген. Онын бастыра бойын тагып салтыр, жүзи тижип калган, бастыра эди оорынкай болгон. Јүк ле мында, полициянын јакарузыла оны јатыргызып койгон палатада, Эльза бу казыр кижиге немец эмес, олардын портына эртен тура келген американский керептин капитанынын болушчызы болгонун билди.

Палатага полициянын инспекторы кирип келди. «Слерди судтаар, — ол казыр айтты. — Слер бистинг најыбыс-американецтерге јаман эткенигер, эмди түрмеге отураарыгар». Оору кыстын јанында турган врачка ол баштанып, бу палатага кемди де божотпозын, јаман керек эткен кижиге мында деп кемге де айтпазын деп јакарды. Палатанын эжигинде полицейскийди тургузып салгандар.

«Је вот божоды, јайымнын учы келди — деп, Эльза сананды. Бир канча өй өдө берзе, палатага полицейский кирер, Эльза Крафттын колына кынжы кийдирер, онон ары — суд ла түрме».

— Менин адаанымды кем алар?—деп, ол онон ары сананды. — Адаанымды алатан, байла, кижиге јок. Эльза кайда болгонун, оныла не болуп турганын, оны кандый салым сакып турганын нөкөрлөри, байла, билбес. Эльзайды кыстардан болгой, јайым учун тартыжып турган јаан да улусты иштеп сүрүп, түрмелеп салатандар да, олар, онын јиит најылары, нени эди болор? Оскө грузчиктерле кожо американский керептен мылтык-јепсел түжүрерге мойногон учун олар онын адазын үч жыл түрмеде отураар эди база судтап салдылар не».

Эки айдаң ажа берди. Бу өйдүн туркунына Эльза бойына жуук бир де кижини көрбөди. Јүк ле эртен тура ла энгирде доктор палатага кирип туратан, оныла кожо јаан чанкыр көстү медицинский сестра кыс келетен. Доктор оору кысты көрүп, сестрага јакарулар беретен, ол дезе оларды кичинек блокнодына бичип алып туратан. Эжиктин јанында дезе, кара көлөтки чилеп, полицейский туруп, олардон көзүн албай көрүп туратан.

Доктор ло сестра Эльзала көп куучындашпаза да, је олор ого унчукпазынан килеп турганын кыс сезип турган.

Је вот больницадан чыгатын калганчы күн једип келди. Эльза кийинип алала, эртен тура бойынын палатасында полицейскийди сагып отурды. Ол токиналу отурды: ол өштүгө бойынын туйук сагыжын көргүспеске турды. Келгилегей ле, Эльза Крафт белен!

Је олор ненин де учун удап, келгилебейт. Јүк ле оромнон, бектеп койгон көзпөктүн ары јанынан, кандый да сан-башка тунгак табыш југулат.

Эльза көзпөккө јууктап келеле, ором јаар көрөрдө, оромдо сүреен көп улус јуудыжып калтыр. Каргандар да, јииттер де. Көп улустын колында ненин де учун чечектер. Олордын ортосында Эльза бойынын најаыларын көрөт...

Бу тушта Эльза көзпөкти ачканын бойы да билбей калып, ором јаар улуска кыйгырды: «Инга, Инга! Мен мында, Ингочка!»

Ол тушта ого, Эльза Крафтка, портовой грузчиктин он алты јашту кызына, оромдогы бастыра улус каруузын берди. Улус бир үнле кыйгырыжып, шляпаларыла, фуражкаларыла, платтарыла јаныгылап турдылар.

Бу не боло бергенин Эльза билип аларга турат, је кем де оны кийини јанынан ийининен тутты.

Ийининен полицейский тудуп турган болор деп бодоп ийеле, кайра бурулды — Эльза, соок ло чукулду көрүштү полицейскийдин ордына, јаан кара көстү медицинский сестраны таныды. «Јенү, Эльза, јенү! — деп, јакшынак кыс ырысту каткырып, Эльзаны кучактайт. — Суд болбос, түрме де болбос, улус сени айрып алган, билдин бе?»

Јартап, доскодо бичиир сөстөр: *Эльза Крафт, Телекейдин Бастыра телекейлик Сөзөдinin Кычырузы, Инга, блокнот.*

ПЛАН

1. Телекейдин Бастырателекейлик Сөзөдinin Кычырузына кол салдыртканы.

2. Эльзаны американец соокканы.

3. Эльза больницада.

4. Албаты Эльзаны јайымдап алганы.

Јакытталар

1. Тегин план тургузаар.

2. Эпиграф талдап табар.

3. Изложение бичиир.

АНГЕЛИТО

Испаниянын төс городында — Мадридте јайгыда сүрекей изү. Оромдо ары-бери өдүжип турган машиналардын, трамвайлардын табыштары, аракы садып турган садучылардын

Өдүп бараткан улусты аракы алзын деп, кычырып турганы угулат... Же ончозынан тың «Агуа фриа!» деген үнгүр үн угулат.

Өдүп бараткан улус кайра көрөлө, элбек штанду уулчакты көрүп турдылар. Онын бажында той балкаштан эткен жаан кувшин болды. Кувшиннинг уурына уулчак ары-бери жайканып, «Агуа фриа!» — деп, кыйгырып турды.

Изү күнде мындый сөстөрдү угарга жакшы, ненин учун десе бу сөстөр алтайлап соок суу дегени болуп жат.

Кезик улус уулчактыг адын билип, адын адап, кыйгырып турдылар:

— Ангелито, күндүлезен!

Тагкынын фабриказынын ишчизи, саргарып калган сабарларыла тарсылдадып, кыйгырды.

— Эй, соок суу!

Ангелито оноор жүгүрип келеле, оны күндүледи. Онын кийининде оноң сурады:

— Ол неме керегинде... Жуу керегинде нени сананып туругар?

— Жуу?! Кандый жуу?! — деп, ишчи кайкап сурады.

Уулчак штанынын терен, жаан карманынан бир лист чаазын чыгарала, айтты:

— Же бичигенин кычырзагар.

Ишчи чаазынды алала, «Сен мыны кайдан алдың?» — деп, сурады.

Ангелито унчукпады. Жердин үстүндө бир кезек сүрекей бай улус бар, олор жуу керексип турган сүреен казыр улус деп, кече онын эжези Мария жартаган. Же олордон өскө ончо улус амыр-энчү жадарга күйнзеп жат деп, бу чаазынга ончозы колын салза, жуу болбос деп айткан. Ого кол саларга Ангелито суранарда, «Жок, Ангелито, бу чаазынга жаан улус кол салар учурлу, сен десе эм тура кичинек» — деп, эжези айткан.

Бу чаазынга улустыг колын салдырып жүрерге Ангелито эжезинен жайнап туруп суранып алган. Эжези ого ичинде жаан карманду штан көктөп, карандаш ла чаазын береле, улуска колды бу чаазынга канайда салдырарын куучындап берген.

Эмди Ангелито ак чаазынды бу ишчиге берип, эжезинин үрөткени аайынча айтты:

— Мында ончозын бичип салган... Жангыс ла кычырала, кол салыгар. Ол тушта жуу болбос, билип туругар ба?

— Чын! Мында бичигени ончозы чын. Агару сөстөр! — деп, ишмекчи айтты.

Онойдо айдала, кол салды.

— Спасибо, база ичигер! — деп, Ангелито айтты.

— Керек жок, болор. Сен, уулчак, полициядан коруланып жүр.

— Алдырбас — деп, Ангелито каруузын берди.

Ангелито кувшинин бажына тургузып алала, оромло жүгүрип, катап ла «Агуа фриа!» деп, кыйгырып, суу сураган улус-

ка-чаазынды ла карандашты берип, кол салдырып алып турган. Бай сокорлор онон суу сурап, оны токтотпозын ол билип турган, ологго тегин суу керек жок, олог аракы ичип, апельсин жип алар. Ангелитонунг суузын садып ичетен улус жокту улус, ишмекчилер ле күдүчилер. Ологго ончозына жуу керек жок!

Я. Тайц.

Бичип, јартаар сөстөр: *Мадрид, „Агуа фриа“*

П Л А Н

1. Мадридте јайгыда.
2. Ангелитонунг кыйгызы.
3. Ангелито ишмекчини күндүлөп, кол салдырганы.
4. Мария карындажын кол салдыртарга үрөткени.
5. Ангелитонунг суузын алатан улус.

Жакылта

План тургузып алаала, изложетме бичигер. Изложениени амыр-энчү учун тартыжу бастыра телекейде өдүн турганынан баштап бичигер.

VII-чи КЛАССТА БИЧИИТЕН СОЧИНЕНИЕЛЕРДИН ТЕМАЛАРЫ

I ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТЕМАГА

Н. Островскийдин «Болот канайда кадырынган» романы аайынча мындый темаларга сочинениелер бичиир:

1. П. Корчагиннинг характеристиказы.
 2. П. Корчагиннинг жууда ла иште героизми.
 3. П. Корчагиннинг ле Жухрайдын најылыгы.
- Горькийдин «Бала тужы» повести аайынча:
Алёша Пешковтын јааназы.

П Л А Н

1. Жааназынын јаткан өйи.
2. Жааназынын кылык-јангы:
 - а) улуска кару болгоны;
 - б) Акулина Ивановнанын сагыштузы ла таланты;
 - в) јаанактын јалтанбазы ла аланзыбазы;
 - г) жүрүмди ле ишти сүйүтени.
3. Акулина Ивановна јаанак — талантливый орус албатынын бирүзи.

Бу ок повесть аайынча сочинениелердин мындый темаларын берерге јараар:

1. Каширин таадактын кылык-јангы.
2. Алёша Пешков.

II ТООЛОП КӨРГҮЗИП БИЧИИР (ОПИСАНИЕ) СОЧИНЕНИЕЛЕРДИҢ ТЕМАЛАРЫ

«Бистинг город».

1. Городтын өзүп тыгыганынын историязы.
2. Городтын бүдүмин тоолоп көргүзип бичири:
 - а) төс городтын ады;
 - б) музейдин ле исторический жерлердин бүдүмин тоолоп көргүскени;
 - в) сырангай жакшы жердин бүдүмин тоолоп көргүскени;
 - г) бистинг городтын заводторы ла фабрикалары;
 - д) Пионерлердин Туразынын бүдүмин тоолоп көргүскени.
3. Бойымнын городымды ненин учун сүйп жадым?

III ТВОРЧЕСКИЙ СОЧИНЕНИЕЛЕР:

«Менин сүйген книгам».

П Л А Н

1. Мен кандый книгаларды кычырарга сүйп жадым.
2. Менин сүйген книгам:
 - а) книгалардын ады;
 - б) книганын авторы;
 - в) книганын содержаниези (учуры);
 - г) книганын төс шүүлтези;
 - д) книгадагы сырангай жибүлү жерлери.
3. Бу книганы мен ненин учун сүйп жадым?

Бичиирге берилген сочинениеге жараар эпиграфтар:

1. «Кычырары — эн артык үредү» (Пушкин).
2. «Бичик — бистинг ойдинг жадын-жүрүми» (Белинский).
3. «Мен книгаларды сүйп жадым: олардын кажызы ла меге кайкамжы болуп көрүнөт» (Горький).

IV СОЧИНЕНИЕЛЕРДИҢ ӨСКӨ ДӨ ТЕМАЛАРЫ

1. Менин жадын-жүрүмимде болгон учуралдар.
2. Төрөл деревнем.
3. Бистинг колхоз. Бистинг совхоз.
4. Книганы кычырганы меге кандый туза берет.
5. Најылык керегинде.
6. Бис амыр-энчү учун.
7. Менин төрөлиме эткен тузалу керектерим.
8. Пионерский галстук.
9. Комсомольский билет, сен подвигке кычырдың.
10. Ат-нере ле жалтанбас керегинде.
11. Онын ады-жолы үргүлжиге ундылбас. (*Сүйген герой жеринде*).
12. Бистинг жакшынак төрөлибис.

БАЖАЛЫКТАР

Кире сөс 3

V класс

Чөрчөктөр

Лүс сагыш 7
 Керик бака 8
 Коркушту айылчы 10
 Керсү понугай 11

Пионерлердин керектери

Талтанбас пионерлер 13
 Гранда болгон учурал 15
 Нөкөрлик болуш 16

Гран ары жанында ороондордо балдардын жүрүмү

Вико—амыр-энчү учун тартыжачы 17
 Том 18

Тындулар керегинде куучындар

Булька 19
 Слонды үредип алганы 20
 Најылар 21
 Менин койоным 23
 Қижи-кийиктер нөкөрин жеткерден айрыганы 24
 Будённыйдын сүүгөн ады 25
 Желбер санитарлар 26
 Куулар 27

Баснялар

Аспан ла Чымалы 28
 Түлкү ле виноград 29
 Бөрү ле Турна 30

Jүзүн-jүүр учуралдар

Алешанын бала жүрүминен	30
Сууга калыганы	32
Тошто	33
Күрде	35

Улустын эркини ле жалтанбазы керегинде куучын

71 номерлү поездтин кочегары	36
Матрос Семён Шулмус	38
Жалтанбас командир	39

Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарынан

Комсомолец Матросовтын подвиги	40
Гвардеецтердин подвигтери	41
Темир согор ус	42
Айылда ла класста бичиирине повествовательный учурлу сочинениелеринин темалары	43

VI класс

Жылдын бйлөри

Жылдын төрт бйи	46
Деревнедеги күс	47

Тындулар ла өзүмдер керегинде куучындар

Муму	48
Журка	50
Задор	52
Киске тийиннин балазын азыраганы	53
Бедуиннин ады	55
Агаштын тузазы керегинде	56

Описаниеге керектү куучындар

Керткин	57
Кижиле кара-кула	58
Москвадагы зоопарк	59
Гориллага учураганы	61
Кремль	62
Ыраак түндүкте	64
Кит	65

Озогы жүрүмнөн

Корзинадагы кижиле	67
Тарас Шевченко	68
Арбачынын жүрүминен	70
Пушкинге айылдаганы	72

Гражданский жуунун жылдарына

Щорсло болгон учурал	74
Фрунзе	75

Ада-Төрөл учун Улу жуунун жылдарына

Иштин биржазын жоголткони	77
Ваня Андрианов	79
Олордын ады-жолы үргүлжиге ундылбас	80
Женүнн маанызы	81
Маршта болгон учурал	83
Калганчы тартыжу	84

Иш керегинде куучындар

Эн жердеги канал	86
Кызыл мааны	87

Жалтанбастар керегинде куучындар

Агаштын көндөйинде	89
Найылык	91
Винчестерде патрон	92

Жүзүн-жүүр учуралдар

Акула	93
Кардын алдындагы киж	95
Орт	96

Иш керегинде куучындар

Тетрадьтын исторнязы	97
Класста ла айылда бичиир сочинениелердин описательный учурлу темалары	99

VII класс

Улустын эркини ле жалтанбазы керегинде куучындар

Юлиус Фучик	102
Минин ле Пожарский	104
Гарастын өлүм	105
М. И. Кутузов	107
Жалтанбас улус	109

Пионерлер ле балдар керегинде куучындар

Мөндүр	110
Инвалидке болушканы	111
Нөкөрлөр	112

Павлик Морозов	114
Галим	115
Петушокло жуу-согуш	116
Кичинек герой	119
Озогы Латвияда	121

Жүзүн-жүүр учуралдар

Граннын жанында болгон учурал	123
Писатель Гайдардын жүрүминен учурал	125
Кирджали	127
Сондобосов Кичеемкей	129
Тайгада өткүргөн күндөр	131
Агаштын ортозында конгоны	133
Сеерткиштер	134

Иш керегинде куучындар

Колхозтын ученыы	136
Баатырлар керегинде куучын	138
Ленинский план аайынча	140
Иван Иванович Ползунов—двигательдердин изобретатели	141
Түжүм учун тартыжу	143
Телекейде энг жакшы уйлар	144
Мичурин	146

Ада-Төрөл учун Улу жуунун жылдарынан

Алексей Мересьевтин ат-нерелүзи	148
Карган терек	150
Адазынын жакылтазы	152
Немецкий штабты өртөгөни	153
Советский кайучылар Ваня Солнцевти тапканы	155
Тоня партизанка	157
Таня	159
Памятник	161

Гражданский жуунун жылдарынан

Напаевтин калганчы походы	163
Корчагин Жухрайды жайымдап алганы	166
Буденный керегинде куучын	168

Амыр-энчү учун тартыжу

Амыр-энчү учун тартышканы	170
Албатынын кызы	171
Ангелито	173
VII-чи класста бичийтен сочинениелердин темалары	174

Зоя Саймовна Суразакова

Сборник
статей для изложений

На алтайском языке

Редактор *З. И. Табакова.*

Художественный редактор *А. М. Кузнецов.*

Технический редактор *М. И. Тихтиев.*

Корректоры

Н. Н. Параев и М. С. Тошпоева.

* * *

Сдано в набор 28/V 1959 г. Подписано
в печать 5/X 1959 г. Формат 60×92 1/16.
Печ. л. 11,25. Уч.-изд. л. 10,85. Тираж 1000 экз.
АН 11942. Заказ № 366. Цена без переплета
2 р. 95 к. Переплет 50 к.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство.
Типография № 15. г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

34-00

Баазы 3 саяк. 45 акча
Цена 3 руб. 45 коп.

З. С. Суразакова
СБОРНИК СТАТЕЙ
ДЛЯ
ИЗЛОЖЕНИЙ
На алтайском языке